

Magyar Hírmondó

VERANCSICS FAUSTUS

Machinae novae
és más művei

Magvető Kiadó

Verancsics Faustus
Machinae novae és más művei

Magyar Hírmondó

SOROZATSZERKESZTŐK

MATOLCSY ILDIKÓ

SEBESTYÉN LAJOS

SZALAY KÁROLY

12 1231

VERANCSICS FAUSTUS

**Machinae novae
és más művei**

MTAK

0 00002 45725 3

Magvető Könyvkiadó
Budapest

643672

Válogatta, sajtó alá rendezte,
az utószót és a jegyzeteket írta

S. VARGA KATALIN

Fordította:

S. Varga Katalin (latin),

Zsámboki Zoltán (olasz)

A fordítást szakmailag ellenőrizte:

Ritoók Zsigmondné Szalay Ágnes,

Fogarasi Miklós

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

© Magvető Könyvkiadó, 1985

M. TUD. AKADEMIA KÖNYVTÁRA
Könyvtár-5809 / 1985 sz.

FAVSTVS VERANTIVS ELECT. EPISCOP.
GRANAD. ECCLES. PRÆP. DE LELESZ. RENIT.
1598 RENIGNAVIT SPONTE SVCCESORI.

MACHINAE NOVAE

1616

MACHINAE NOVAE
Fausti Verantii sicensi cum declaratione
Latina, Italica, Hispanica, Gallica
et Germanica

ÚJ GÉPEK
latin, olasz, spanyol, francia és német
nyelvű magyarázattal

1616

MACHINÆ
NOVAE
FASTIVERANTII
SICCHI

CUM DECLARATIONE
LATINA ITALICA
HISPANICA GALICA
ET GERMANICA

VENEZIA
JVM PRIVILEGIUM

AZ építészet azon részét, amely gépekkel foglalkozik, a legfontosabbnak tartották, mert úgy vélték, az emberi elme találékonysága ebben jut leginkább kifejezésre. De ha ilyen dicsőségre méltó ama gépek mesterségében jártasságra szert tenni, amelyek már ezelőtt is használatban voltak, mennyivel inkább érdem, ennyi évszázad múltával és nem is kis számban újakat hozni nyilvánosságra? Mindazonáltal tisztában vagyok azzal – hiszen az ember oly esendő –, hogy a többség, aki látta, sőt azok is, akik azelőtt, hogy megtekintették és ismeretésüket elolvasták volna, csodálatra méltónak ítélték ezeket a gépeket, később leszólják majd és közönségeseknek tartják őket. Hogy miért áldoztam mégis annyi munkát és költséget leírásukra? Nyilvánvalóan, hogy hasznosítsam a magam számára, és átnyújthassam azon keveseknek, akik megbecsülik. A legjobbtól azt remélvén, hogy alkalmasabbá teszik a már használatban lévő gépeket, vagy az elkövetkezendőkben eldöntik, hogy mi az, amit ezekből elvetünk, s melyek azok, amelyeket alkalmazunk.

I. A RÓMAI ÁRVÍZ

MAGAM is sokat elmélkedtem ezen, de másoktól is tudakoltam, mégis máig felfoghatatlan számomra, miként eshetett meg, hogy jóllehet a római előkelők akármilyen nagy anyagi ráfordítás-tól sem riadtak vissza, akár a város ékessége, magán- avagy közös kényelme kívánta is tőlük, s tapasztalt építészeik sem hiányoztak, a Tiberis áradásait, amelyek gyakran hoztak nagy veszedelmeket és károkat számukra, mégsem tudták gátak közé szorítani. Mert hogy szándékukban állt, senki előtt nem kétséges, aki az ő történetüket olvassa. Egyetlenegy módja sincs hát a Tiberis megfékezésének, hogy ne zúduljon át olyan vadul a városon? Vagy talán a szükséges pénzösszeg hiányzott? Ez idő szerint nincs akkora gazdagsága a rómaiaknak, mint egykor, a virágzó és a földkerekségen messze kiterjedt birodalomban volt, de olyan bizonyosan van, amely bőségesen elegendő a város ilyen és másféle kényelmének biztosítására. Vagy talán a tapasztalt építészek hiányoznának? De sokan és de sokat foglalkoztak ezzel a dologgal csak a mi korunkban is mind szóban, mind írásban! Ezek között azonban vannak olyanok is, akiknek véleményét nem helyeselhetem. Így azokét, akik az Infernum legalacsonyabb dombján kívánják a vizet levezetni, továbbá azokét sem, akik a városon

kívül, a Coelius legmagasabb dombjain akarják átvezetni a Tiberis egyik ágát. Ezekhez még Krózus gazdagsága is aligha lenne elegendő. Itt most nem sorolom fel, hogy a régiek, éppúgy mint a mostani építészek, miképpen képzeltek el, hogy zsilipek elhelyezésével fékezzék meg és vezessék másfelé a Tiberist, mikor még a várostól messze folyik, hogy ne a városra zúduljon teljes erejével. Én is azokkal értek egyet, akik arra a véleményre jutottak, hogy ez a dolog tökéletesen elvégezhető a városon kívül, s nem is oly nagy anyagi ráfordítással. Hogy ezt bebizonyíthassuk, előbb az áradás okait kell megértenünk. Közülük is különösen kettőt: az egyik ok, hogy a folyómeder építményekkel igen zsúfolt.

Itt vannak először is a közhidak, azután a magánszemélyek hídjai, amelyek a malmokat szolgálják; és ott van a sok romos fal, amely falak felettébb akadályozzák a víz szabad folyását. Ezen a helyen nem állhatom meg álmélkodás nélkül, hogy miféle elgondolás szerint jártak el azok a régi építészek a hidak építésénél. Figyelmen kívül hagyták, hogy a hidak tartóoszlopai elfoglalják a meder egyharmad részét, itt tehát legalább valamennyivel szélesíteni kellett volna magát a medret is. De mit mondhatnék például arról a hídról, amelyet most Szent Mária-hídnak neveznek, s amely nem is olyan rég, VIII. Kelemen idején, azon nevezetes áradáskor összeomlott. Nem fér hozzá kétség: a már

többször összeomlott híd, ha a jövőben újraépül, ismét le fog omlani. Mivelhogy az összefolyásnál helyezték el, így a fentebbi szigetről kettéváló folyóágak egyikének sodrását oldalról kapja, amely a nagy áradások idején teljes szélességében, hatalmas erővel csapdossa a hídlábakat, s azokat menthetetlenül ki is dönti.

A másik ok a három nagy kanyarulat, amely miatt a folyó a város körül mintegy kígyó módjára halad, s ezek hasonlóképpen akadályozzák, hogy vizét egyenesen a tengerbe vezesse. E bajon, én úgy vélem (mások mondjanak amit akarnak), a következő módon kell segíteni: először a három kanyarulatnál egyenes vonalban három csatornát kell ásni. Az elsőt a Szent Andrástól kezdődően a Szent Angyalvár jobb oldaláig, a másodikat a Sixtus-hídtől majdnem a Portuese kapuig, a harmadikat pedig körülbelül annak az útnak a közepén, amely a várostól a tengerhez vezet; itt van ugyanis a harmadik kanyarulat. Azután ki kell szélesíteni a medret a Farnese kertnél, egészen a Columbariumig, amihez le kellene bontani azokat a házakat, amelyek a kert és a Sixtus-híd között helyezkednek el a folyó mellett, s amelyek ennek a hídnak a környékét zsúfoltá teszik. Harmadsorban le kell bontani a malmok mellől a kőhidakat, és a helyükre cölöphidakat kell verni. Lenne itt még más egyéb is, amit az ügy érdekében cselekedni kellene. Mivel azonban

meggyőződése, hogy minden ugyanúgy marad, amilyen állapotban jelenleg van, ez visszatart attól, hogy a többit is előadjam. Megelégszem csupán azzal, hogy gondolataimat szellemem kedvére útjára bocsájthattam, és azoknak, akik az efféle töprengésben örömet lelik, véleményük kifejtésére okot szolgáltattam.

II. VELENCE VÁROSÁNAK DÍSZKÚTJAI

NINCS a világon még egy olyan város, amely Velencéhez hasonlítható. Hiszen egyebek között úgy helyezkedik el a tengerben, hogy a szárazföld és a tenger is mindenfelől könnyen elérhető, aztán pedig olyan sok középület és magánpalota díszíti, mint egyetlen más várost sem. Olyannyira, hogy úgy tűnik, a fényűzéshez és a pompához már semmi sem hiányzik, kivéve az édesvizű díszkútakat, amelyeneket sok szárazföldi városban találni. Ennek megvalósítása azonban mind ez idáig lehetetlennek tűnt, így a város ezt a kényelmet és díszit edestova 1200 éve, alapításától fogva nélkülözte. Miután már régóta és sokat morfondíroztam ezen a dolgon, azt hiszem, megtaláltam a módszert, amelynek segítségével – ha minden akadály elhárul – ez könnyen megvalósítható. És nem is oly tetemes kiadásokkal, mint egykor a rómaiak idejében,

hanem csak olyan ráfordítás árán, amely nem jelentene terhet sem az államnak, sem a magánszemélyeknek. Úgy hallom, voltak néhányan, akik ezt a dolgot a nyilvánosság elé tárták, ám minden eredmény nélkül. Nem tudom, vajon azoknak a hibájából-e, akik előterjesztették, vagy pedig azokéból, akik nem fogták fel, amit előttük elmondtak, és így elképzelésükben csalatkoztak. Meggyőződésem, hogy találmányom ellen lehetetlen ésszerű okot felhozni. Mivel azonban sokak előítélete szinte mindenkire hatott, ezt a dolgot némán magamban dédelgetem tovább.

Úgy vélem, feltaláltam egy más jellegű, hasonlóan fontos dolgot is, tudniillik, hogy miképpen lehet Velencében, de akármely más helyen is a gabonát a lángralobbanástól és az átnedvesedéstől több éven keresztül egészségesen és hibátlanul megóvni. Mivel találmányom olyan, hogy csak a fejedelmeknek való, akik a köz javát keresik, könnyen elejét lehet venni, hogy magánszemélyek ne használhassák fel azt a nép megkárosítására.

III. AZ AUSZTRIAI BÉCS HÍDJAI

AZOKON a vidékeken, amelyek északabbra vannak, telenként többnyire minden folyót olyan vastag jégréteg borít, hogy akár a legsúlyosabb szekerek és a hadsereg számára is biztonságos átkelést engednek. Aztán a tavasz közeledtével a melegtől felengedve oly nagy erővel zúdulnak lefelé, hogy ami csak útjukban áll, azt szétrombolják és magukkal sodorják. Különösen a fahidakat, amelyek helyreállításához sok idő és sok pénz szükséges, nem csekély kárára és kényelmetlenségére az ottani lakosoknak és az átutazóknak. Van nekem egy barátom, aki ha megkérnék, tudna segíteni a bajon. Azaz véghez vinné, hogy ne dönthesse le a hidakat se a jég, sem egyéb nagy tömeg sodrása, hanem szilárdan és biztosan álljanak a helyükön egészen addig, míg az idő kárt nem tesz anyagukban és korhadásnak indulnak.

IV. A ŠIBENIKI TEMPLOM

EZ a templom nem az én találmányom, hiszen 150 évvel ezelőtt építették. De mivel különösen szép és szokatlan a formája, úgy láttam jónak, hogy erről e helyen, a találmányaim között tegyek említést mint hazám ékességéről. Ugyanis túl azon,

hogy teljes egészében faanyag felhasználása nélkül épült, boltozata nem égetett cserépből van, hanem teljes hosszában elhelyezett hatalmas faragott kövek borítják, amelyek belülről éppúgy láthatók mint kívülről. A többit a rajz fogja szemléltetni.

V. EGY ELKÉPZELT TEMPLOM

AKERESZTÉNY világban számos olyan templom látható, amelyet vagy a ráfordított összeg nagysága szerint, vagy éppen a mesterségbeli kifinomultság következtében szeszélyes összevisz-szaságban építettek fel. De aligha akad olyan – nézetem szerint –, amelynek megfelelően elrendezett részei összességükben egyetlen egészé állnának össze. Ugyan ki állítana olyasmit, hogy a harangtornyok és a sekrestyék nem részei a templomnak? Először is ezeket a harangtornyokat hozzátoldják a templomokhoz az egyik oldalról, s így a templom maga olyannak látszik mint egy félkarú, megcsontított test. Máskor meg teljesen különállóként építik fel a tornyokat. A sekrestyéket többnyire szintén azután illesztik a templomokhoz, miután azokon már az utolsó simításokat is elvégezték. Előfordul az is, leginkább Itáliában, hogy magánszemélyek kisebb-nagyobb kápolnákat építenek a templo-

mokhoz, amelyek mintegy beteg testből kinyúló púpok benyomását keltik.

E templomok építésének a harmadik hibáját abban látom, hogy a fal teljes súlyát a középső hajónál a magasba emelik, és csak néhány oszloppal támasztják alá, a templom két oldalát pedig, amely biztosan áll a szilárd falakon, alacsonyan hagyják. A templom belsejében elhelyezett oszlopok pedig jobbára útban vannak.

A negyedik hiba, hogy a boltozatos templomokat kívülről hatalmas tartóoszlopokkal támasztják meg, amelyek miatt minden ilyen templom a szemlélődőnek előnytelen látványt nyújt. Ezeket és más egyebeket is észrevettem még, amik nekem nem tetszenek. Ezért kigondoltam a templom azon formáját, amely egyetlen testként harmonizál, s amely a templom minden egyes, akár a külső, akár a belső térben a saját helyükre mesterien elrendezett részeivel önmagához hasonlónak mutatkozik.

Mert először is a mi templomunkon elől, a tornyok helyén bolthajtások vagy ablakok vannak, amelyek egyrészt díszítésre, másrészt az igen sok harang befogadására szolgálnak. Így azok a költségek, amelyeket az efféle tornyok építésére fordítanak, majdnem fedezik a templom építési költségeinek felét. Templomunknak három sekrestyéje van, amelyek a nagy oltár három oldalán, az oszlopcsarnok boltozata alatt helyezkednek el, s így sze-

rencsésen távol tartják a népet attól, hogy az oltár körül sétálgasson és a szentségekkel foglalkozó papokat megzavarhassa. Azután belülről a templomtestet oszlopcsarnok veszi körül, amely rejtve megőrzi a boltozatot tartó pilléreket, és lehetővé teszi, hogy a mi templomunk kétszer nagyobb embertömeget fogadjon be, mint amekkorát egy másik, hasonló nagyságú épület befogadhat. Amellett, hogy az előkelőbb férfiak és asszonyok a templom felső részén elhelyezve, a köznéptől külön kapjanak helyet. Van ezenkívül a homlokzaton egy másik nagy, kívül nyitott oszlopcsarnok is, amely bejáratul szolgál. Mindkét oldalán egy-egy ajtó van, ezeken jutnak fel az előkelőbbek a belső oszlopcsarnokhoz, és nem szükséges az összegyűlt sokaságon keresztülvergődniök.

Ötödikként a mi templomunkat minden oldalról sok ablak és párkány díszíti, úgyhogy ez a szemlélőnek felettébb kellemetes látványt nyújt. De talán túlságosan is sokat időztem egyedül e dolognál, úgy most ezt teljességében átengedem azoknak, akik ebben a mesterségben nagyobb tapasztalattal rendelkeznek.

VI. TŰZ-, VÍZ- ÉS NAPÓRA

HÁROM órával ismertetlek meg most, olvasó, amelyek közül az elsőt a tűz, a másikat a víz, a harmadikat pedig a Nap hozza működésbe. Egyébként az előbbi kettőt másoktól vettem át. A tűzóra egy kanócból áll, amelyet a puskasók szoktak használni. A kanóc a felső részén van felüggesztve és az alsó végén gyújtják meg. Annyi részre van osztva, amennyi óránként eléghet; minden egyes időköznel egy kicsiny kő van felkötve, amely – mihelyt a tűz eléri – az alatta lévő tálba leesik, s koppanása figyelmeztet arra, hogy az óra eltelt. Ha mellette még egy faggyúgyertyát is elhelyezel, s a kanóctól a gyertyáig kénnel átitatott fonalat vezetsz, annál az óránál, amelynek a jeléhez hozzákapcsoltad, magát a gyertyát is meggyújtja, ezért ébresztőóráként is kiválóan alkalmazhatod. Meggyújtja ugyanis először a gyertyát, s azután téged is felébreszt.

Harmadikként a napórát említettem, amely két körből áll, ezek egyike 24 órára van felosztva, a másik pedig 4-szer 90°-ra, s közöttük helyezkedik el az Állatöv. Található továbbá mindkét körön egy, az átmérőjén keresztül haladó fonal a másik kör beárnyékolására.

VII. EGYETEMES ÓRA

EZ az óra azonos a mi napóránkkal, amelyet az előző képen két, síkban elhelyezett körön vázoltunk fel. Itt pedig most felállítva és egymásba illesztve ismertetünk meg ezzel. Így egyik kör a másiknak oldalt fordulva, mintegy a kereszt formáját alkotja. Az egyik fonal, amelyik a belső körben van, mutatja az órákat, a másik pedig, amely az Állatöv körében van, a hónapokat és a napokat, de csak a déli órákban. Ez az óra, bárhol is légy a Földön, hasznodat szolgálja, csak alkalmazd ahhoz a hosszúsági és szélességi fokhoz, ahol tartózkodol.

HORDOZHATÓ MALOM VASBÓL

EZ a kézi malom sokkal kényelmesebb, mint az eddig ismert. Ugyanls nagyobb erővel forog, és nagyobb vagy kisebb lehet aszerint, hogy egy vagy több munkás hozza mozgásba. Katonai táborokban is használható.

VIII. SZÉLLEL MOZGATOTT MALOMKÖVEK

AZOK a gépek, amelyek a szél erejétől mozgásba lendülve malmokat forgatnak és amelyeket mostanig használtak, mind ugyanazon formát mutatják. Nem jól működnek, azonban, mert a föld színén van (lefektetve) tengelyük, amely gyakran hol ide, hol oda enged, ahogy a szélirány változik, ezért is szükséges, hogy az egész malom-épület forgatható legyen és egyetlen sarokra támaszkodjék. Az is baj még, hogy ezek a malmok a legmagasabb részen, azaz a működésük számára legalkalmatlanabb helyen vannak elhelyezve. Mi megtaláltuk a módját, ami által malmaink formájukat illetően is biztosabbak lesznek. Továbbá, hogy a szél akárhonnán is fújjon, kedvező és alkalmas legyen számukra, s ne jelentsen újabb gondot (a szelek) befogása. Magasra emelt tengelyük van ugyanis, a szárnyak vagy karok pedig úgy helyezkednek el, hogy az egyik oldalról a szelet befogják, a másik oldalon pedig szabadon továbbengedik. Találmányunk még annyival is előnyösebb, hogy jöllehet malomköveinket olyan erejű szél mozgatja, amilyen a legmagasabb tornyok csúcsát éri, a malmok ugyanakkor a legmélyebben fekvő területen is állhatnak. És szám szerint is több malomkő működtethető aszerint, hogy a szél erősebbé vált-e.

Az efféle gépeknél alkalmazott eljárásokból mutatunk be most néhányat.

VITORLÁKKAL ELLÁTOTT MALOMKÖVEK

ELŐSZÖR is itt vannak azok, amelyeknek – mi-ként már említettük – függőlegesen magasba emelkedő árbocuk vagy tengelyük van, s ehhez van erősítve keresztben két vitorlarúd. Ezek szélső végén vannak azok a bizonyos keretek, amelyekre a vitorlákat kifeszítik. S mivel csak a sarkoknál vannak felfüggesztve, mozgékonyak, és úgy helyezkednek el, hogy a tengely az egyik oldalon ellenálljon, a másikon engedelmeskedjen a szélnek.

IX. HÁROMSZÖGLETŰ KAROKKAL FORGATOTT MALOMKÖVEK

EZEKNÉL a malmoknál is függőleges – úgy-mond, élére állított – a tengely, amelyhez keresztirányban négy kar van hozzáerősítve. Mind-egyikük deszkából készült, háromszög alakban illeszkedő vitorlaként úgy működik – hasonló módon az előbbihez –, hogy a tengely az egyik oldalán a háromszög csúcsával fordul a szélnek, hogy róla a szél dolgavégezetlenül távozzon, a tengely ellenkező oldalán pedig a nyitott oldalával, hogy befo-gadja a szelet.

X. MOZGÓ KERETEKEL FELSZERELT MALMOK

EZ a két különböző módszer a szél befogadására mozgó keretekkel, de több hasonló eljárás is alkalmazható.

XI. MOZGATHATÓ TETEJŰ MALOM

ATORONYTETŐ működteti a malomköveket a toronyban. A tető, amelyet több, enyhén meghajlított és a torony tetőrésze és a padozata közé illesztett szárny oszt részekre; s amely az egyik oldalon befogadja a szelet, a másik oldalon pedig hagyja továbbmenni.

XII. NÉGYSZÖGLETES TORNÝÚ MALOM

ANÉGYSZÖGLETES toronyba helyezett malomköveket a torony közepén magasba emelkedő tengely forgatja, amelyhez négy vagy több, deszkából készült szárny van rögzítve. A szárnyakat a szél hozza mozgásba, amely a torony ablaknyílásain át talál magának utat. Ezek a nyílások egymással szemben helyezkednek el, hogy a szél rajtuk ki-be járhasson. A szél irányának megfele-

lően az éppen használaton kívüli két nyílás ajtóval elzárható, hogy a szél annál nagyobb erővel zúduljon át az útjába eső másik kettőn.

XIII. KEREC TORNYÚ MALOM

EZEK a malmok minden tekintetben olyan elrendezésűek, mint az előzők. De kerek a tornyuk, és a legfelső rész, ahol a szárnyak csatlakoznak a tengelyhez, körben teljesen nyitott, csupán a válaszfalak bontják ablakszerű nyílásokra, amelyeket ferdén helyeznek el, hogy a szél ne akadálytalanul, egyenes úton jusson a toronyba, hanem ferde irányban, és így gyakoroljon nyomást a tengely szárnyaira.

Ez a malom azért is különleges, mert még a nagy erejű szél sem akadályozza mozgását, sőt kedvez működésének. Ennyit a szél által hajtott malmokról, most következzenek azok, melyeket a víz ereje hoz mozgásba.

XIV. A FOLYÓK MALMAI

SOKFELÉ annyira kicsinyek és sekély vízűek a folyók, hogy nem tudnak malmokat működtetni. Ezért, hogy a víz folyását gyorsabbá tegyük, kitaláltuk: a kerék alatt közvetlenül árkot ásunk a mederben, olyan mélyre, hogy a kerék egynegyed része a vízbe kerüljön. Úgy ítéltük meg ugyanis, hogy ezáltal a vízben való forgást semmi sem akadályozza. Sőt még hasznosabb az ilyen folyót magas töltés közé szorítva tóvá alakítani, hogy azután a néhány órán keresztül felszaporodó víz a tó megnyitásával a kivezető árkokba zúduljon, és a kereket az alacsonyabban lévő része felől érje el; ugyanis így hosszabb ideig, sőt nagyobb erővel is hajtja.

XV. FOLYÓ KÖZEPÉN ELHELYEZETT MALOM

MALMOKAT rendszerint folyópartokon szokás felállítani, ahol a vízszint olykor túlságosan is alacsony, másszor a folyóvíz túlságosan is bőven árad; s így mindkét esetben zavart okoz a malomkövek működésében. Ennek a kényelmetlen állapotnak kívántam elejét venni, mikor arra a véleményre jutottam, hogy a folyók közepén cölöpökkel alátámasztva kell ezeket felállítani, ott persze, ahol erősebb a víz sodrása, ehhez pedig igazán

megfelelőnek kínálkozik valamely híd közelében a folyó sodrása. Azt a szerkezetet pedig, amely a folyóba teljesen belemerülve a malomköveket forgatja, úgy kell megszerkeszteni, hogy mozgatható szárnyai az egyik oldalon befogadják, a másik oldalon kiengedjék a vizet. A malom ezen módszer szerint semmikor sem áll le, hanem folyamatosan örvöl, akár árad vagy éppen apad a folyó vize.

XVI. SZIKLÁHOZ ERŐSÍTETT MALOM

AKAD olyan hely, ahol a folyó hegy mellett folyik közvetlenül, s nagy erővel csapdossa a part menti sziklákat. Egy ilyen sziklához erősítjük hozzá malomköveinket, miután a tengelyt a szárnyakkal együtt lebocsájtottuk a mélybe. A tengelyt három gerenda támasztja majd, s ha a folyó mélysége miatt talán nem tudna teljesen leérni a meder aljáig, egy másik gerendával a tengelyt hosszabbá tehetjük.

XVII. TENGERSZOROSBAN ELHELYEZETT MALOM

KINEK sikerült eddig a tengert megzabolázni, hogy malomköveket forgasson, mozgásával munkát végezzen? Mi magunk úgy gondoljuk, hogy ez megvalósítható lenne, ha nem is mindennütt, de a tengerszorosokban és elzárt helyeken mindenképpen. Csak azt kell szem előtt tartani, hogy ne nyílt és a hullámoknak kitett hely legyen.

Van még más módja is annak, miként hasznosíthatjuk a tenger erejét. Ásni kell egy tavat a part mentén abban a magasságban, ameddig a tenger vize áradáskor megemelkedik, s ha kiönt, a tavat megtölti, amikor viszont visszahúzódik, a tó vize a kivezető árkokat elárasztva, a malomköveket mozgásba hozza. Ez a módszer leghatásosabban az óceánnál alkalmazható, annak nagyobb dagálya és apálya miatt. Erre pedig a minap egy barátom hívta fel a figyelmemet.

XVIII. KÉT PONTONRA ÉPÍTETT MALOM

ADEREGLYÉKHEZ erősített malmoknál az egyik hajó, amelyik a tengely egyik végét támasztja alá, kisebb a másiknál. De ugyan miért ne lehetne mindkettő azonos nagyságú, és miért ne lehetne a malomköveket úgy felszerelni, hogy egy-

forma munkát végezzenek? Magyarországon ezeket a Dunán felállított dereglyéket fűzfavesszőből font kötelekkel a folyó közepén levert gerendához szokták erősíteni, így nincs szükségük sem horgonyra, sem vasláncra.

XIX. EGYETLEN HAJÓN ELHELYEZETT MALOM

EZ az előbbinél kényelmesebb megoldás. Ugyan-
is ez a hajó egymaga biztosabban tart ugyan-
annyi malomkövet, sőt még többet is hordozhatna,
ha a hajó orrához egy másik tengely kapcsolódna,
és ha a hajó olyan nagyságú lenne, amely képes
ekkora terhet megtartani. S nem lenne annyira
kiszolgáltatva a hatalmas víztömeg súlyának.
Az elülső oldalon háromszög alakban elhelyezett
gerendáktól pedig a kerekek a hajó mindkét oldalán
védett helyen végzik munkájukat, nem törnek
össze, és nem sodorja el őket a víz sem a hajóval
együtt.

XX. VÍZIKERÉK

Ea vízikerék úgy van megszerkesztve, hogy
akár állítva, akár fektetve helyezik el; továbbá
akár csak egyetlen része érinti a vizet, netán teljes
egészében vízbe merül, feladatának a maga rendje

és módja szerint mindenkor megfelel. Ezt a sarokpántok teszik lehetővé, amelyek a szárnyakat mozgathatókká teszik. Két keresztet készítünk tehát, melyek a kerékszárnyakat tartják, s a kereszteken vezetjük át a nem túl vastag négyszögletes tengelyt. Ez a módszer különbözik az eddigi gyakorlattól. Mások ugyanis a tengelyeket fúrják át, és ezeken a lyukakon húzzák át a gerendákat, melyek a kerékszárnyakat tartják. Ehhez a megoldáshoz a legvastagabb tengelyre van szükség, nehogy a lyukak átszakadjanak, s hogy ez még véletlenül se következzen be, a tengelyeket több helyen vaspántokkal kell megerősíteni. Ennyit a vízimalmokról.

XXI. JÁRGÁNYOS MALMOK

EZEKET a malmokat, mivel Olaszországban és Görögországban elsősorban szamarak jártak körben bennük, róluk is nevezték el. Más vidékeken pedig, ahol nincsenek szamarak, az ilyen malmokat lovak vagy ökrök igénybevételeivel (befogásával) működtetik, mivel ezek nagyobb erejű állatok.

Vannak még más eljárások is, elégedjünk meg most mégis ezzel az eggyel, amit mi a leginkább előnyös módszernek tartottunk.

XXII. MALOM SÚLYOKKAL

EZKET a malomköveket egy vagy két ember hozza mozgásba. A kereszt négy végéhez erősített súlyok segítségével a malom nagy hatóerővel működik. A kereszt helyébe tehetünk kereket is, és akkor ahhoz illesztjük a súlyt. De a kereszt könnyebben elkészül, és a feladatnak ugyanúgy megfelel. Ha valaki tehát okosan alkalmazza a súlyokat, bámulatos dolgokat visz majd véghez.

XXIII. MALOM TAPOSÓKERÉKKEL

EZEK a malmok, melyeknek kerekeit lábbal hajtják, szinte teljesen ugyanazok, mint amelyek már ezelőtt használatban voltak. De aki figyelmesen megsejleli, észreveszi majd, hogy sokkal könnyebben forognak. Ez az erő kifejtés helye miatt van így, azaz azért, hogy miként helyezik el azokat az embereket, akik a kerekeket forgatják. Ugyanis a régi változatban a munkások a malom külső és belső részén is tapostak, a mieinkben pedig kívülről, a kerék közepénél állva végzik a munkát. Hogy mennyivel nagyobb erő kifejtésre képesek ezek amazokhoz képest, nem szükséges matematikai számításokkal kimutatni, ez ugyanis még az e tekintetben képzetlen emberek előtt is nyilván-

valóan kitetszik. Mi magunknak adunk hálát, hogy a kerék ezen eddig nem használatos mozgásának módjára ráleltünk, hiszen eddig még ezt sehol sem láttuk, és nem is hallottunk róla. S ez nemcsak a malmok működtetésére, de más munkák elvégzésére is nagy haszonnal alkalmazható.

XXIV. OLAJMALOM

EZ a kerék azoknál a malmoknál is használható, melyekben az olajat préselik. A régi szokás szerint valamely igásállattól körben forgatva indultak meg a malomkövek, a mi malmunk esetében emberi erővel, éppúgy, mint fentebb a taposómalomoknál, csak sokkal könnyebben. Hiszen míg amazt oldalról, ezt egyenes irányból hozza működésbe a kerék.

XXV. SZŐLŐ- ÉS OLAJPRÉS

A SAJTOLÓKAT általában nagy gerendákból szokás készíteni csigákkal és kötelekkel, amelyek, attól függően, hogy nagyobb vagy kisebb emberi erő működteti őket, jobban vagy éppen gyengébben préselnek. A mi sajtolónknál egy olyan, több részből álló csörlőt (csévehengert) alkalmaz-

zunk, amellyel egyetlen ember képes a hengerkerék forgatásával a nagy súlyú követ a magasba emelni és lassanként újból leeresztetni. A kő súlyával végzi el azt, amire több ember ereje sem lenne képes. Hozzáillesztettünk még egy támasztó karót (villát) is, amely a kereket – ha véletlenül kicsúszna a munkások kezéből – nem engedi, hogy visszafelé forogjon.

XXVI. AZ ARATÁS MÓDJA

HA a gabonát azzal a kaszával vágják le, amellyel a szénát kaszálják, egyetlen ember több munka elvégzésére képes, mint tíz másik, akik a szokásos módon sarlóval végzik ugyanezt. Ha valaki azt mondaná erre, hogy ennek a kaszának a mozgásakor sok mag szóródik majd a földre, annak én azt felelem, hogy nem olyan sok; hanem a dolog nagy nyereséggel jár még akkor is, ha valamennyi lehullik. Erről ki-ki saját tapasztalata alapján meggyőződhet.

XXVI. A GABONACSÉPLÉS

MIUTÁN levágták a búzát és kékékbe kötötték, egy fatörzsön, széles baltával le kell vágni a kalászokat, a kékéket egészben hagyva. A kalászokat azután állatok patájával vagy a szokásos módon dorongokkal (cséphadarókkal) kell kiverni. Így a szalma is teljesen használhatón megmarad, s a kalászokat is könnyebb egymagukban összezúzni. Még ha kalász maradna is a kékék között, a kár egyáltalán nem jelentős, ha belegondolunk, mekkora haszonnal jár a dolog. Egyébként is a megszokott módszer alkalmazásával igen sok kalász egészben marad vissza a szalmában.

XXVII. A GABONA TISZTÍTÁSÁNAK MÓDJA

JELENTŐS időmegtakarítással jár és jobban megtisztítható a gabona, ha vízben mossák; mondom, a port a víz tökéletesebben eltávolítja, mintha ugyanezt rostával végeznék. A mosás folyóban, forrásból kiáradó vízben vagy vízzel telt hordókban történjék. Szükséges továbbá egy kosaras rosta vagy más egyéb, ami a vizet átengedi. Azután a mezőn kiterített vásznakra rászórt gabona a napon rövid idő alatt megszárad.

XXVIII. BÚZAROSTA

A GABONATISZTÍTÁS e másféle módját Németországban láttam. Kétségkívül ötletes eszköz, ezért is kívántam itt most bemutatni. Ez magától mozgatja és tisztítja a gabonát, még hozzá nagy mennyiségben, különösen ha több efféle eszközt alkalmaznak, mint amilyet a rajzon itt megsejmlélhetsz.

XXVIII. LISZTSZITA

ITÁLIÁBAN egész napot dolgoznak a pékek azon, hogy a lisztet a korpától elválasszák. A németországi módszer pedig az, hogy már akkor elvégzik, amikor a gabonát őrlik. Tudniillik tüstént amikor a malomkövek megörölték a búzát, a liszt úgy, ahogy van, egyenesen a szitába ömlik, amely szita pedig egy kicsiny rúdhoz van erősítve. A rudat két vagy három fogacska mozgatja.

Így a finomliszt a ládában gyűlik össze, a korpa pedig a ládán kívülre hullik le.

XXIX. AZ ÁRPA HÁNTOLÁSÁNAK MÓDJA

OLASZORSZÁGBAN nem ismerik az árpa héjától való megtisztításának helyes módját, ezért igen fáradságos munkával végzik azt el. Túl széles ugyanis a kölyű, amelyet használnak, s ezért inkább alkalmas az árpa- vagy a búzaszemek teljes összezúzására, mint hántolására. Mi hegyes kölyűket alkalmazunk, melyekbe minden oldalról négy-szögletes szegek vannak verve, s ezek az éles szegek a magokat kiválóan meghántolják. Ezek a kölyűk kétféle módon működhetnek: a tengelyt az egyik oldalon ember hozza mozgásba, miközben a másik oldalon a súlyok segítik, avagy úgy, hogy a kölyűt egy rúdra felfüggesztik, s ezt a rudat egy ember meghúzza, amely meggörbülve a kölyűt lefelé engedi, majd elengedve hirtelen a magasba visszahúzza. Ez a súly magasba emelésének a legkönnyebb és nem is ismeretlen módja, mindazonáltal – amin nagyon csodálkozom – mégsem alkalmazzák.

XXIX. KÉZZEL FORGATHATÓ MALOM

AZ árpa hántolására egy másik eljárás a kézzel forgatható malomkő. Ha a felső forgókő a kívántnál súlyosabb lenne, hogy a magokat teljesen össze ne zúzza, függeszteni kell. Ugyanez a munka

olyan malomkövekkel is végezhető, melyeket a folyóvíz sodrása forgat. De lehetséges másféle módon is; asztalba vagy kerékbe vert szögekkel; az árpa ezek között mozgatva a héjától teljesen megtisztul. Ennyit a malmokról.

XXX. KÉTGERENDÁS HÍD

MOST beszéljünk azokról a hidakról, amelyek anélkül, hogy a folyóban elhelyezett pillérekre támaszkodnának, a partokon lévő pilléreik között széles folyókat ívelnek át.

Jóllehet ez az első híd csak két gerenda hosszúságú, de ezt is csak a part felőli oldalon támasztják alá cölöpök, másik végük a levegőben függ a folyó közepe felett; ezek megtartását segíti az a két felső gerenda, amely ferdén megemelve egymásnak támaszkodik, szarvaikkal egymásnak eső kosok összefonódására emlékeztetve.

XXXI. FAHÍD

EZ a híd boltív alakban meghajló, fahevederekkel és vaskapcsokkal megerősített kettős gerendákból áll. A nagyobb szilárdság érdekében az alsó részen két másik gerenda tartja, amelyek vagy

egyenesek, vagy ellenkező ívben meghajlítottak, és szintén vaskapcsokkal vannak ellátva. Megtartják a hídfőt, nehogy a saját súlya kimozdítsa a helyéből és lezuhanjon.

xxxii. KŐHÍD

EZ téglából vagy tufából készíthető el igen alkalmasan, mennél könnyebb ugyanis a szerkezet, annál biztonságosabb. Először elkészül mindkét parton a biztos alapozás, amely a boltív súlyát tartja. Azután az alsó részen hosszú és erős vasrudakat erősítenek mindenhol a hídfőhöz, miként itt a rajzon is látni.

xxxiii. BRONZHÍD

EZ a híd szilárd ércből készül majd, akár valamelyest boltív formájában meghajlítva, akár egyenes vonalban köti is össze a folyó két partját. De ha azt mondod erre rögtön az elején, hogy sok érc kellene ehhez, s ezért tetemes kiadással járna a megvalósítása, akkor azt mondom, még kevesebb is annál, amennyit a kőhidak megemésztének. És ha arra vársz a továbbiakban választ, hogy miféle módon lehet egy ilyen hatalmas szerkezetet kiön-

teni, akkor azokhoz fordulj, akik ágyúkat öntenek, ha ők sem tudnának választ adni, akkor keress fel engem. Ugyanezzel az eljárással, sőt kevesebb munkával lehetne elkészíteni a legnagyobb templomok és paloták tetőzetét és burkolatait.

XXXIV. VASHÍD

EZT a hidat azért neveztük vashídnak, mert a folyó partjain épült két tornyot összekötő számos vasláncon függ. A tornyok arra is szolgálnak majd, hogy mint egy kapun, átengedjék vagy éppen visszatartsák az utazókat.

XXXV. KÖTÉLHÍD

EZ a híd a folyópartokon magasba emelkedő vastag oszlopokhoz erősített két vagy több kötélen lóg. Hogy egyenesen álljon, és ne hajoljon meg az áthaladók súlya alatt, azokat a köteleket, melyek amazokon függenek, tetszés szerint lehet szorosabbra húzni vagy lazábbra eresztetni. Ez a híd hordozható, így alkalmas a hadsereg számára is.

XXXVI. HÍD EGY KÖTÉLEN

CSIGÁKON átvetett, egyetlen vastag kötélről lóg le a kas, mely egy másik, vékonyabb kötéssel meghúzva, azokat, akik benne tartózkodnak, egyik partról a másikra minden veszély nélkül átszállítja.

XXXVII. ÁGYÚK ÁTSZÁLLÍTÁSA

GYAKRAN előfordul, hogy a folyókon, melyeken át kell kelni, vagy egyáltalán nincsenek hidak, vagy pedig nem olyan szilárdak, hogy ezeken nagyobb súlyokat – például hadi gépeket – átszállíthatnak. Így viszont a túlsó parton elhelyezett egy vagy több vontatóhenger segítségével minden akadály nélkül áthúzhatók.

XXXVIII. A REPÜLŐ EMBER

NÉGY egyforma rúdon kifeszített négyszögletes vászon sarkaihoz erősített kötelek segítségével minden baj nélkül leszállhat az ember a földre toronyból vagy más magas helyről. Mert ha éppen ebben az időben szélcsend is van, a lezuhanó em-

ber súlya szelet támaszt, ami a vásznat lelassítja, nehogy hirtelen essen le, hanem lassan érjen földre.*

XXXIX. HORDOZHATÓ CSÓNAK

EZ a találmány tulajdonképpen nem csónak, mivel azonban csónakként használhatjuk, ezért adtuk neki ezt az elnevezést. Azonfelül jobb is, mint a csónak, mert míg a csónak könnyen felborulhat és utasát vízbe vetheti, ebbe belehelyezve még ha akarna sem merülhet el senki. Sőt nedves sem lesz, még ha hosszú ruhát is vett magára. Azonkívül, miután kiengedték belőle a levegőt, a hónalj alatt elfér.

XL. VÍZFOLYÁSSAL SZEMBEN HALADÓ HAJÓ

KÉT módja is van annak, hogy a hajó a vízfolyással szemben magától haladjon, méghozzá annál gyorsabban, minél erősebb a folyó sodrása. Az egyik eljárás az, hogy a hajót a folyó felső szakaszán – ahová vontatni akarjuk – földbe vert cölöphöz erősítjük egy hosszú kötéllel. Azután a kötél

* A vászon nagyságát az ember súlyának megfelelően kell kimérni.

másik végét a hajón keresztben elhelyezett tengelyhez kötjük, amely, miután mindegyik végén egy-egy vízikerek forgatja, a kötelet feltekeri és ezáltal a hajót húzza.

A másik módszer, hogy a cölöphöz csigát kötünk, s az ezen átvetett hosszú kötél egyik felét a teher szállító hajóhoz erősítjük, amelyet húzni kívánunk, a másikat pedig egy kisebb hajóhoz. Ez pedig a két oldalán elhelyezett, megfelelően rögzített szárnyak segítségével a víz sodrásában halad, és a terhet szállító nagyobb hajót felfelé húzza.

Az efféle hajómozgatást és azt a bizonyos víziórát Rómában ismertem meg a lyoni előljárótól, egy nemes és kiváló tehetségű férfiútól.

XLI. GÉP TENGERSZÁLLÍTÁSÁHOZ

KÜLÖNÖSEN Velencében látható többféle olyan gép, mely a tengerszállítókról a felszínre hozza a homokot, az iszapot. De ezek egyrészt nehézkesen mozognak, másrészt a tengerszállítókat csak hat láb mélységig érik el. A mienk viszont tökéletesen elvégzi a feladatát, bármekkora folyó vagy tenger mélység esetén is. Azoknál a folyóknál pedig, melyek nem túl mélyek és tisztításra szorulnak, egy másféle gépet is használhatunk. Ennek működése – miként az előző képen – a hajó közepén

keresztbe fektetett tengely két végéhez erősített vízikerekek forgásán alapszik. S a tengelyhez kell illeszteni azokat a bizonyos nagy kanalakat, melyek a tengerfeneket kotorják és így az iszapot vagy a homokot kiemelik a vízből. S még mielőtt kiemelkednének a vízből, a folyóvíz végzi el tisztításukat is.

XLII. ALUL NYITOTT HAJÓ

AZON fentebbi szerkezet mellé, amely mintegy fogókkal kiemeli a tengerfenékről az iszapot, kigondoltunk egy olyan hajót, amely azt a szennyet, amit ezen előbbi hajó működése közben kiemel, mintegy aláereszkedve, magába fogadja, és a tenger mélyebb részéhez elszállítja, ahol is minden emberi közreműködés nélkül, s úgy, hogy nem merül el, az alsó részének megnyitásával magából kibocsátja.

XLIII. KÖTÉLSODRÓ GÉP

AZOKAT a gépeket, amelyek manapság a köteleket sodorják, kizárólag az emberi kéz hozza működésbe, mégpedig nem is kis erőfeszítéssel, mivel bármiféle cszköz alkalmazása nélkül, pusztá erejével végzi a munkát. Ezek helyett találtam fel egy

olyan gépet, mely lábbal hajtott kerékkel működik. Ennek a keréknek a segítségével egy ember többet fog elvégezni, mint több ember csupán a maga erejével.

XLIV. KETTŐS FŰRÉSZ

A FŰRÉSZ teljes erő kifejtését a lefelé húzás adja. Azaz akkor vágja a fát, amikor a fűrész az alsó részével lefelé halad. Amikor felfelé húzzák, semmi munkát sem végez, haszontalanul emelkedik fel. Ezért a mi fűrészünkhöz két rudat illesztettünk, melyek a saját mozgékonyságuk által mozgásba lendült fűrészeket felfelé húzzák; s a két alul álló munkás pedig nagy erővel ismét lefelé húzza azokat. Ezzel a módszerrel az erdőkben, amikor felhasználják a fatörzseket, oly sok fűrész helyezhetnének el és kapcsolhatnának össze, hogy annyi idő alatt egy egész gerendát darabokra hasogathatnának, amennyi idő alatt most csak egyetlen hasáb szakad le.

XLIV. KŐFŰRÉSZ

UGYANÍGY vagy hasonló módon állítható fel olyan gép, amelyben köveket helyeznek el, és mivel a hozzákapcsolt és mozgatott súlyok lendülete a fűrészeket jobban megmozgatja, ezek a fű-

részek márványt vagy bármilyen más követ is elvágna. E súlyok többet jelentenek, mint annak a néhány embernek a testi ereje, akik mindenféle eszköz alkalmazása nélkül húzzák a fűrész. Ugyanígy a folyóvíz erejével is működtethető, miként ezt a minap Rómában Targonus ékesen bemutatta.

XLV. VIZET MAGASBA EMELŐ GÉP

EZ a szerkezet – mint láthatod – két hosszabb csővel rendelkezik, melyek miután a fából készült ajtócskák megnyílnak, a vizet az alsó részükön magukba szívják. Az ezekbe leereszkedő nagy súlyú, alul bőrrel bevont keskenyebb (vékonyabb) csövek visszafelé nyomják a vizet. A víznyomás pedig elzárja a nyílásokat úgy, hogy ne folyhasson el arra, amerről jött, hanem arra kényszerül, hogy a hosszú csőben felemelkedjék. Az pedig egy kis nyelvvel van ellátva, amelyet a víz nyomása felnyit, s akkor a vizet bebocsátja, azután saját súlyától (mert rézből kell készíteni) bezárul, és így a súlyok mozgása löki a vizet magasba.

XLVI. MALOMKŐ A NYOMDÁSZOK SZÁMÁRA

GYAKRAN tapasztaltam, hogy mind a betűk, mind a réztáblák nyomtatói fáradságos munkával végzik feladatukat, és nem is mindig ugyanolyan módon; hiszen egyszer jobban, másszor rosszabbul nyomnak, mivel eszközeik nem szilárdak és az erő egyenetlen. Ezért hát én egy olyan malomkövet találnék alkalmasabbnak ezen munkavégzésre, amelyet miután egy sima helyen felállítottak, egy gyerek is mozgathat, s amely így mindig egyforma nyomással dolgozik.

XLVII. GYALOGHINTÓ EGYETLEN ÖSZVÉREN

EGY gyaloghintó szállítására, amelyben két személy utazik, általában két öszvért használnak. Én most bemutatom, hogy egyetlen öszvér is megfelel ugyanerre a célra, miután erre éppen úgy két hordszéket kapcsoltak. Ezek nyitottak, hogy a benne ülők kiláthassanak. Még kényelmesebbek lesznek, ha az időjárás viszontagságai miatt bőrrrel befedetnek. Úgy vélem, pusztán a gyaloghintó súlya nagyobb, mint ez a teljes teher.

XLVII. KONYHÁT SZÁLLÍTÓ ÖSZVÉR

EHHEZ az előbbi öszvérhez hozzákötöttem a másikat, amely az urat követi, és az edényeken kívül a kenyeret és a bort, s az egyéb, étkezéshez szükséges dolgokat, illetve a tüzet a forró fazekakkal biztonságosan szállítja. A tűz és a fazék egy réztokban helyezkedik el. Ezt a réztokot pedig egy másik, fából készült ládácska fogja körül. Mind a két toknak a felső részén kémény van, alsó részén pedig rostély, amelyen a hamu és a szénsalak kihullik.

XLVIII. EGYETLEN TEHERHORDÓ KETTŐ HELYETT

AZT a terhet, amit két teherhordó együtt tudott biztonságosan szállítani, elértük, hogy közülük az egyik is könnyedén elviheti. Itt most erre vonatkozóan két módszert mutatunk be.

XLIX. A FELFÜGGESZTETT KOCSI

AFÜGGŐ kocsi a szükségnek megfelelően köteleken, vasláncokon vagy kettős bőrpántokon ringatózik, hogy megkímélje az utasokat a rázkódástól. Én meghajlított vasszalakat [rugó!] is he-

lyeznék alá, melyek saját mozgékonyságuktól tá-
gulnak és húzódnak újra össze, miként a kéziíjak
szoktak engedni és megfeszülni.

XLIX. MAGASBÓL LEERESZKEDŐ KOCSI

A MIKOR a kocsi magas és meredek hegyről
ereszkedik alá, ha a két hátsó kereket nem
rögzítik úgy, hogy ne forogjanak, a kocsi nagy se-
bességgel rohan lefelé, megsebesíti a lovakat, és
könnyen összetörik. De a rögzített kerekeket is nem
kevés próbára teszik az útjukba kerülő kövek és
más egyéb akadályok. Ezért a legbiztonságosabb,
ha két erős faágat tesznek ezek alá, hogy ne ériék
a földet, és így a kocsi lépésben haladva szerencsé-
sen leereszkedik a mélybe.

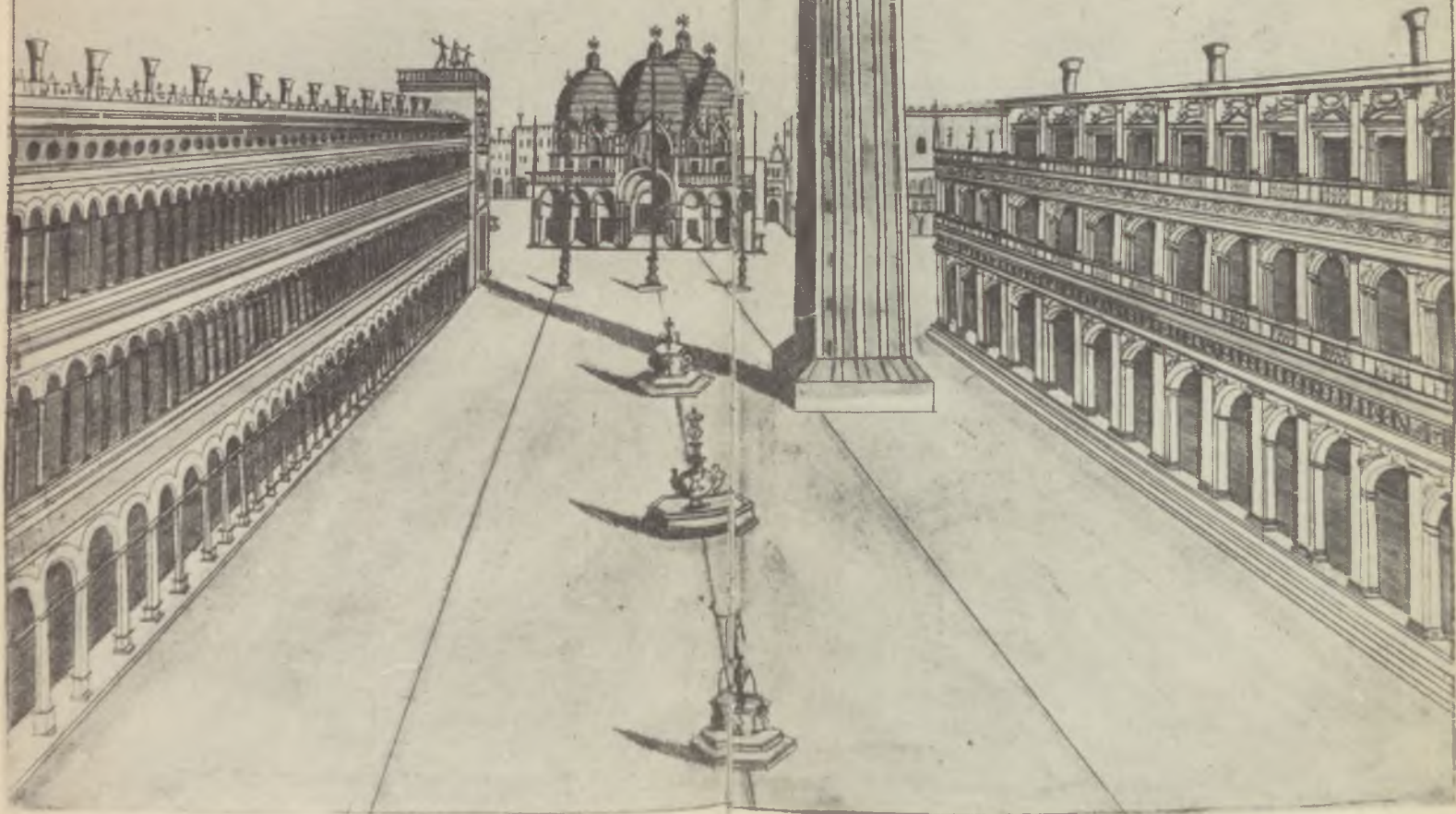
Ugyanezzel a módszerrel kell élni, mikor a kerék
útközben eltörik.

Aki több efféle találmányra kíváncsi, másoknál
keresse. A mieink közül egyesekről éppen azért,
mivel nagy fontosságúak, másokról pedig mivel je-
lentéktelenek döntöttünk úgy, hogy nem valók a
nyilvánosság elé.

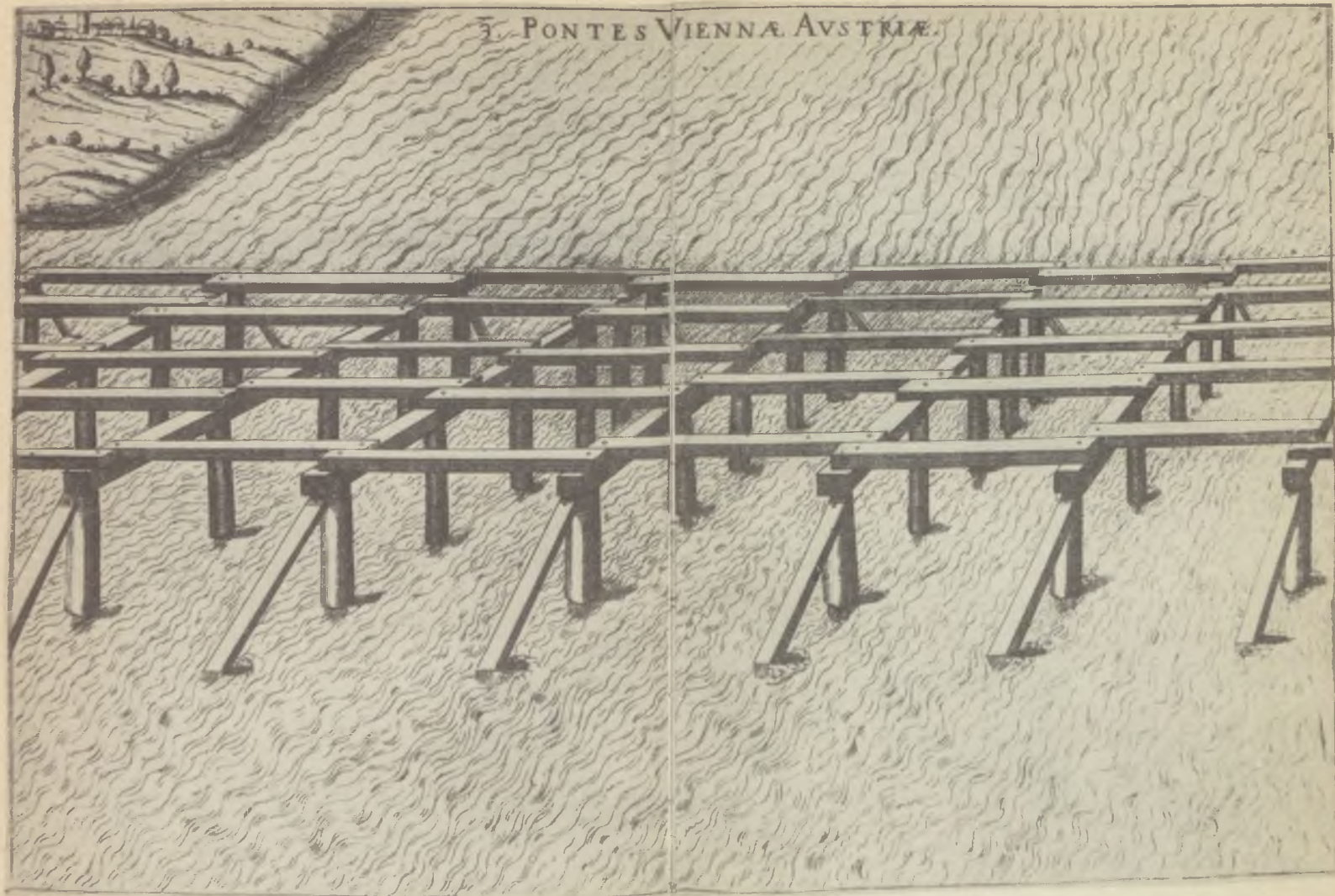
Vége

2. FONTES VENETIARVM.

3. PONTES VIENNA AVSTRIÆ.

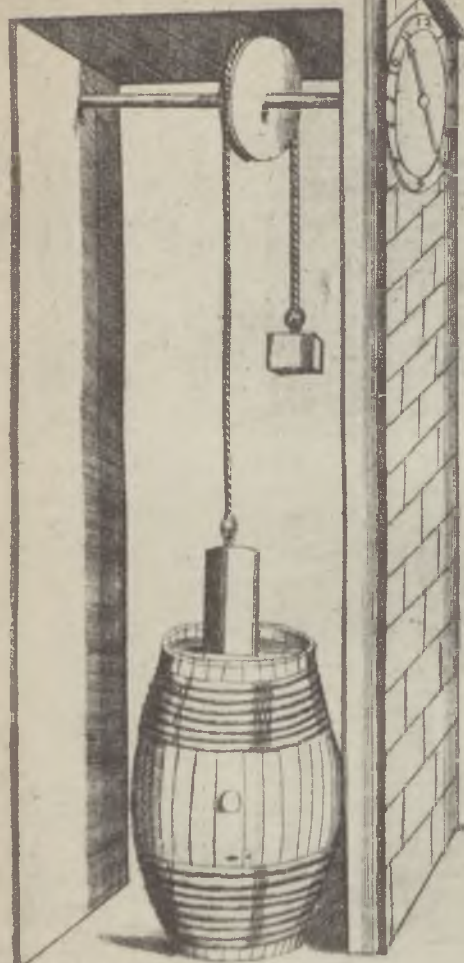
4. ECCLESIA SIBENICI.

3. IDEA TEMPLI.

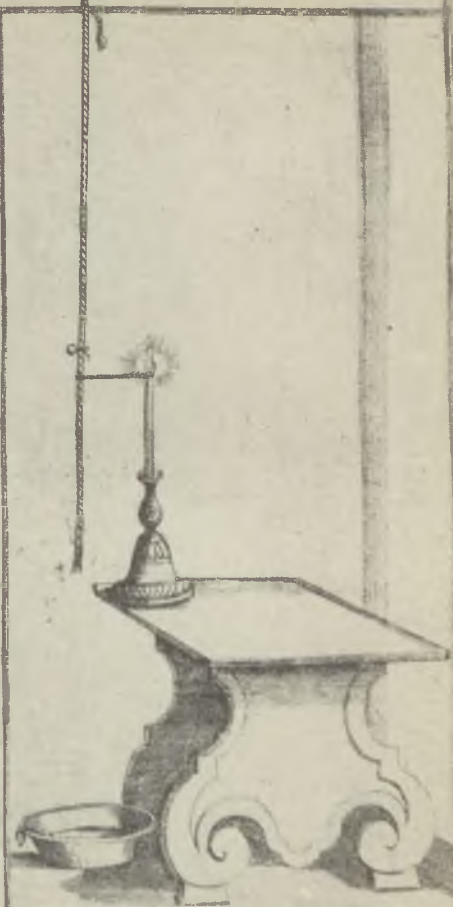
6. AQUA TIEE.

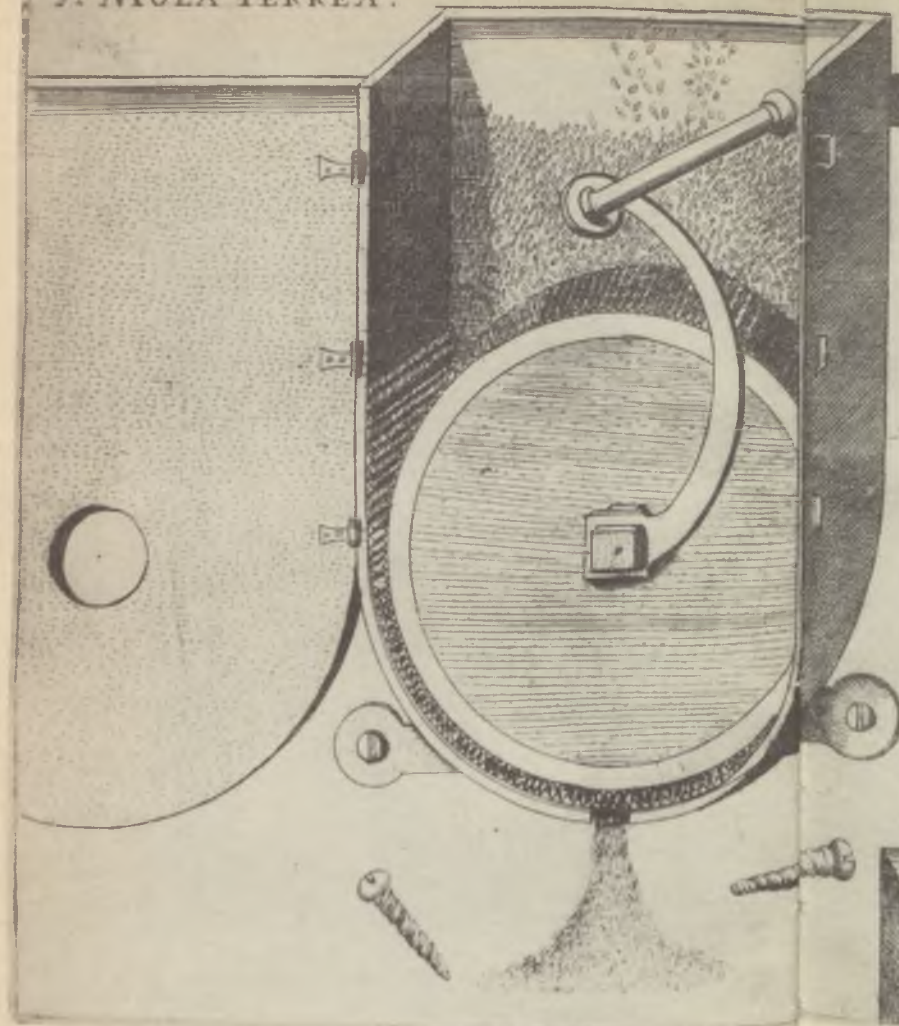
6. HOROLOGIVM SOLARE.

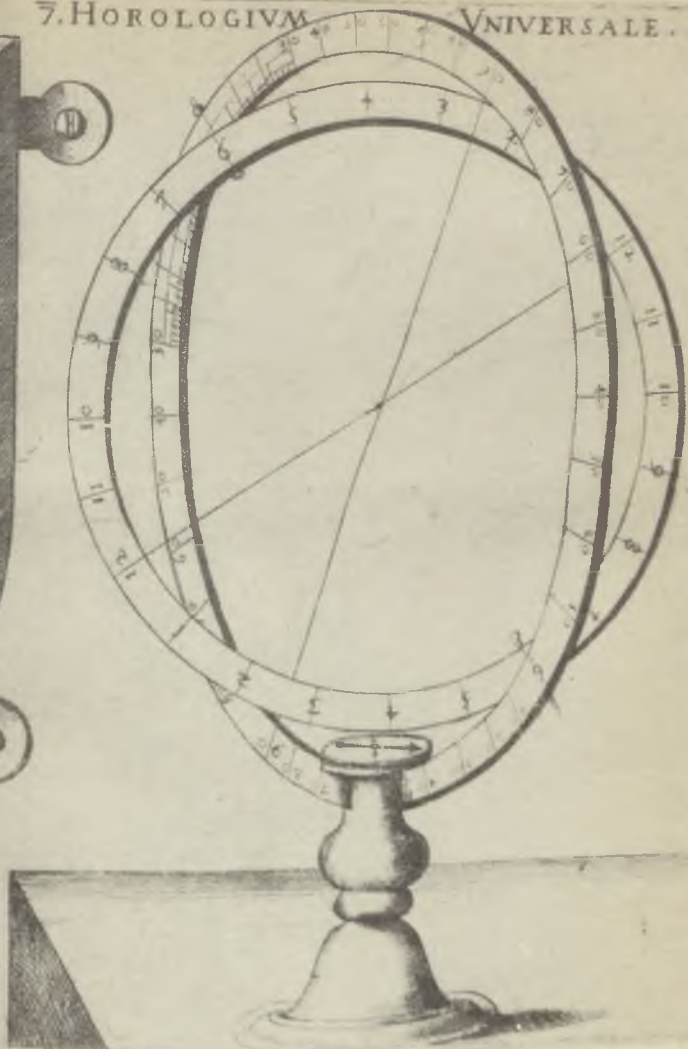
6. IGNEVM.

7. MOLA FERREA.

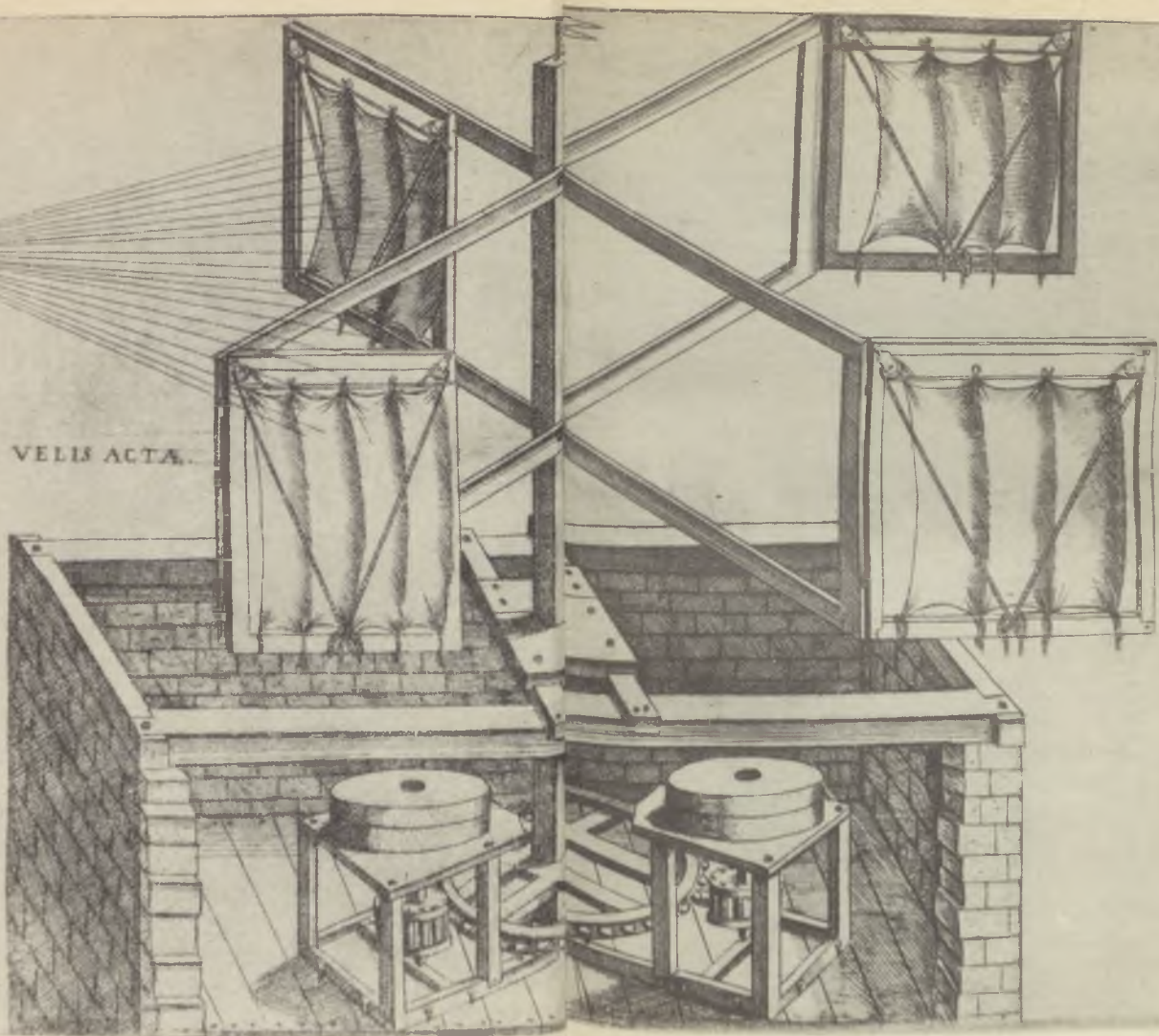

7. HOROLOGIVM VNIVERSALE.

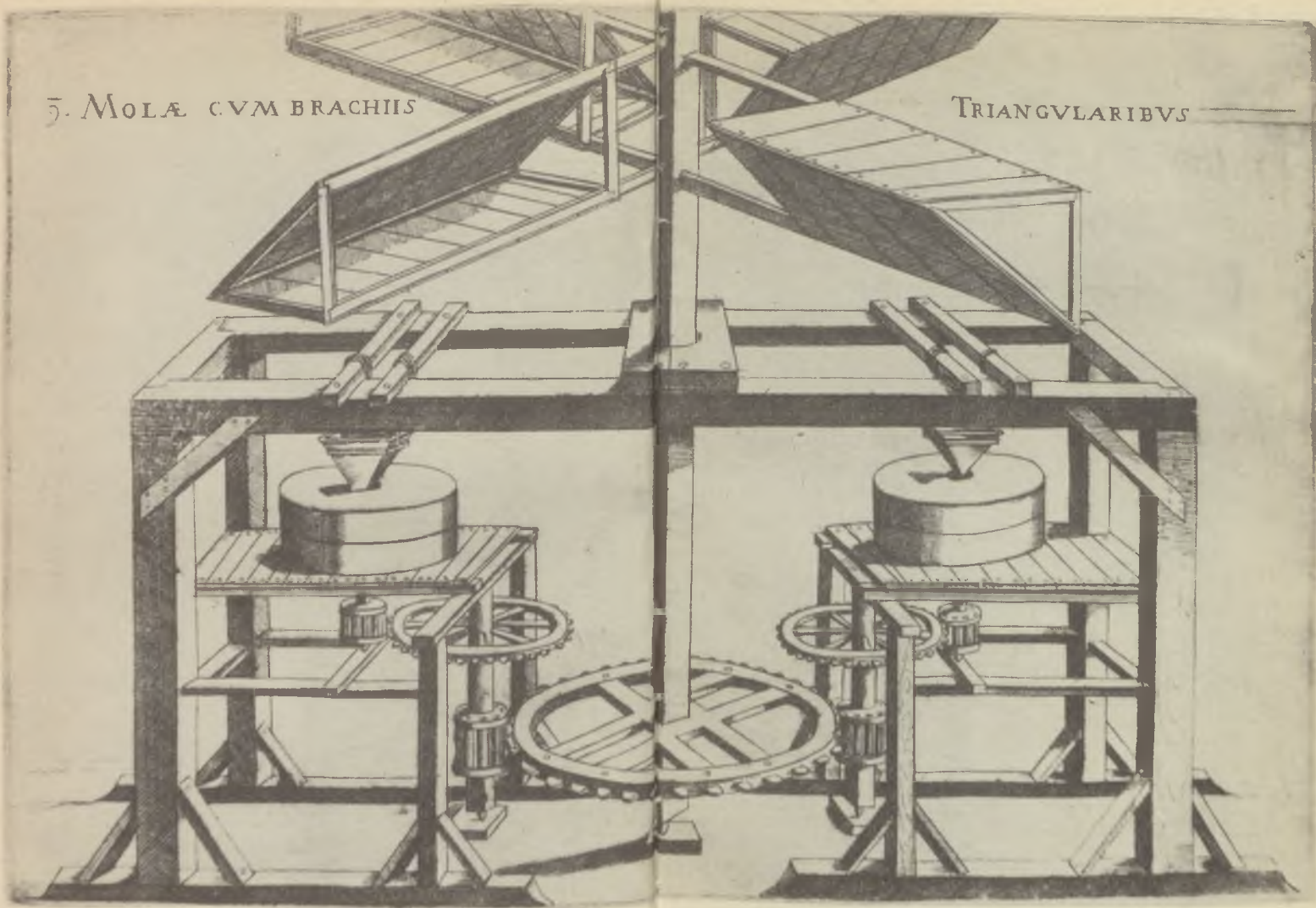

2. MOLA VELIS ACTA.

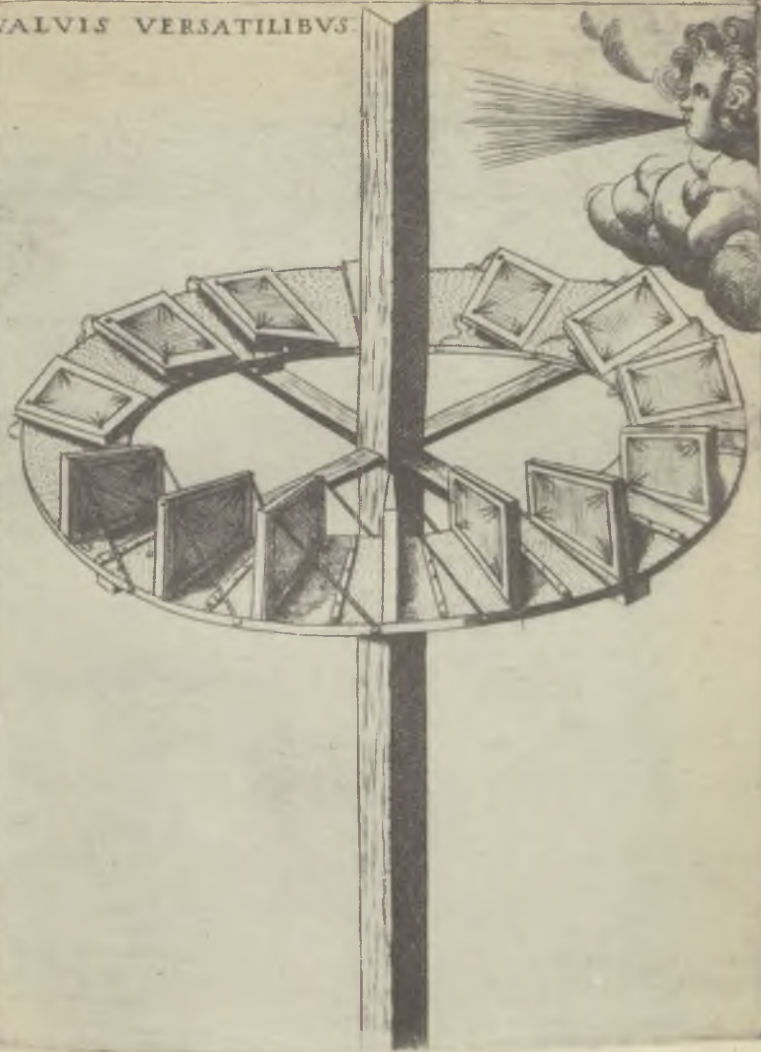

5. MOLA CVM BRACHIIS

TRIANGVLARIBVS

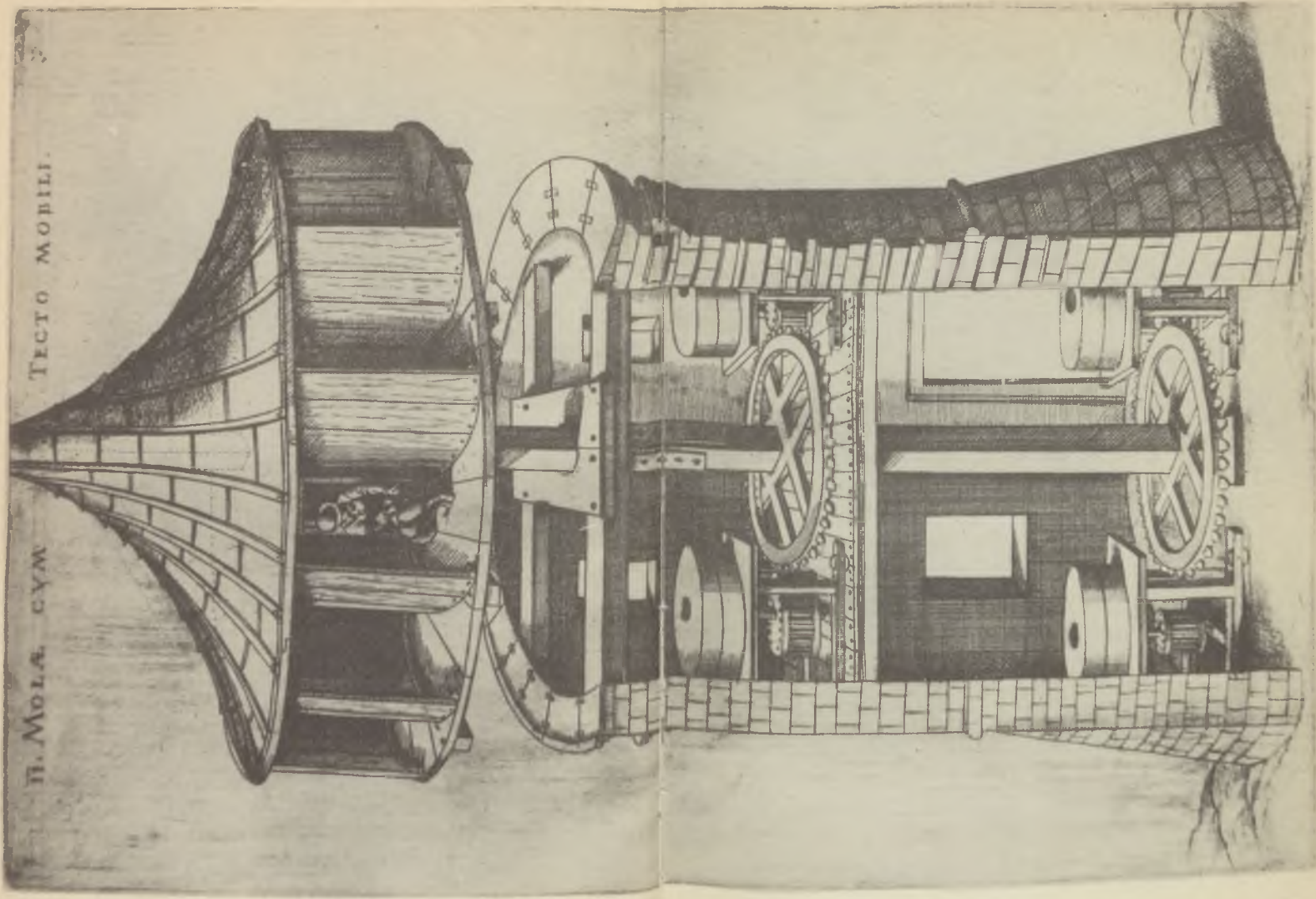

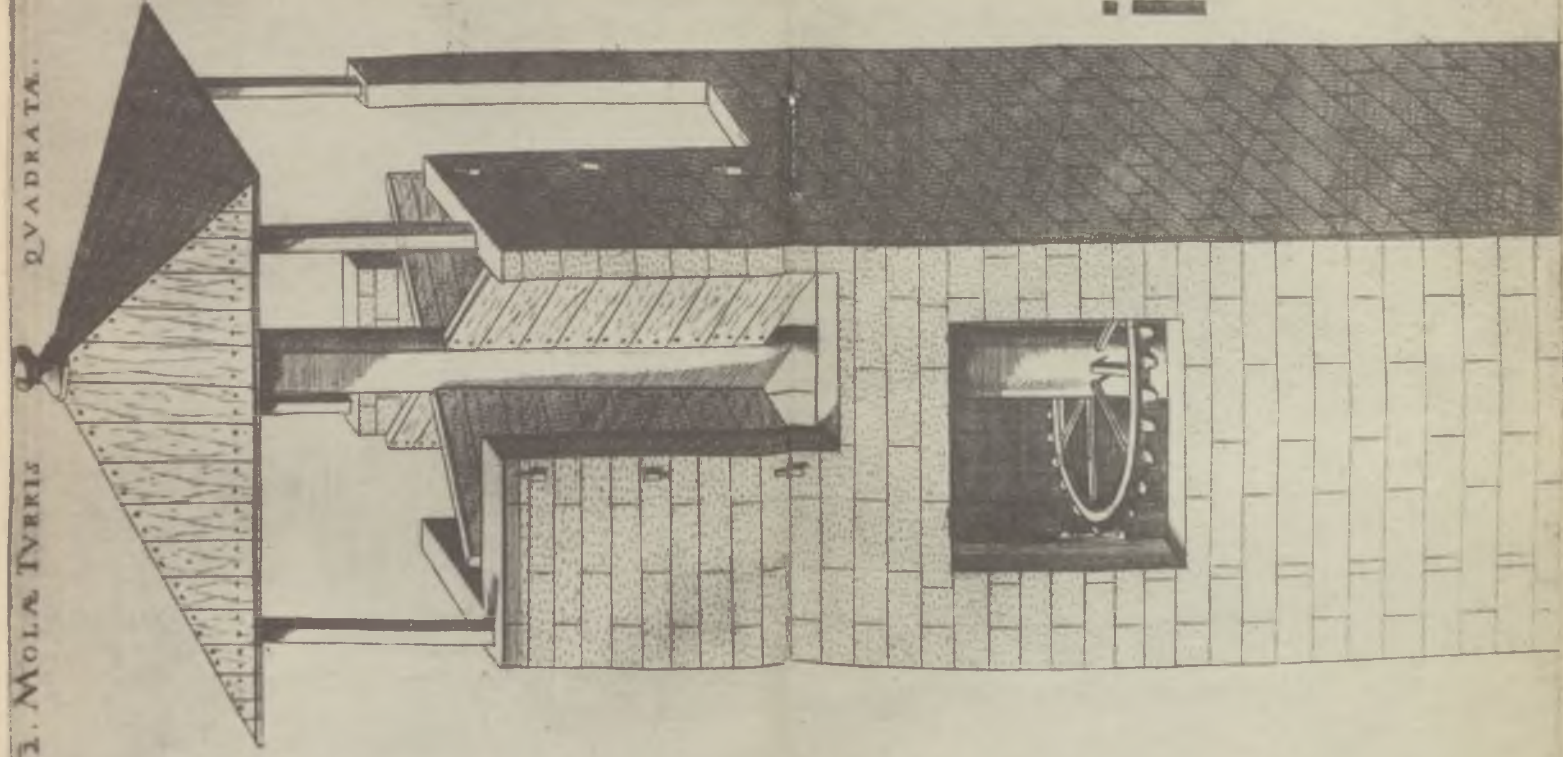
10. MOLA CVM VALVIS VERSATILIBVS.

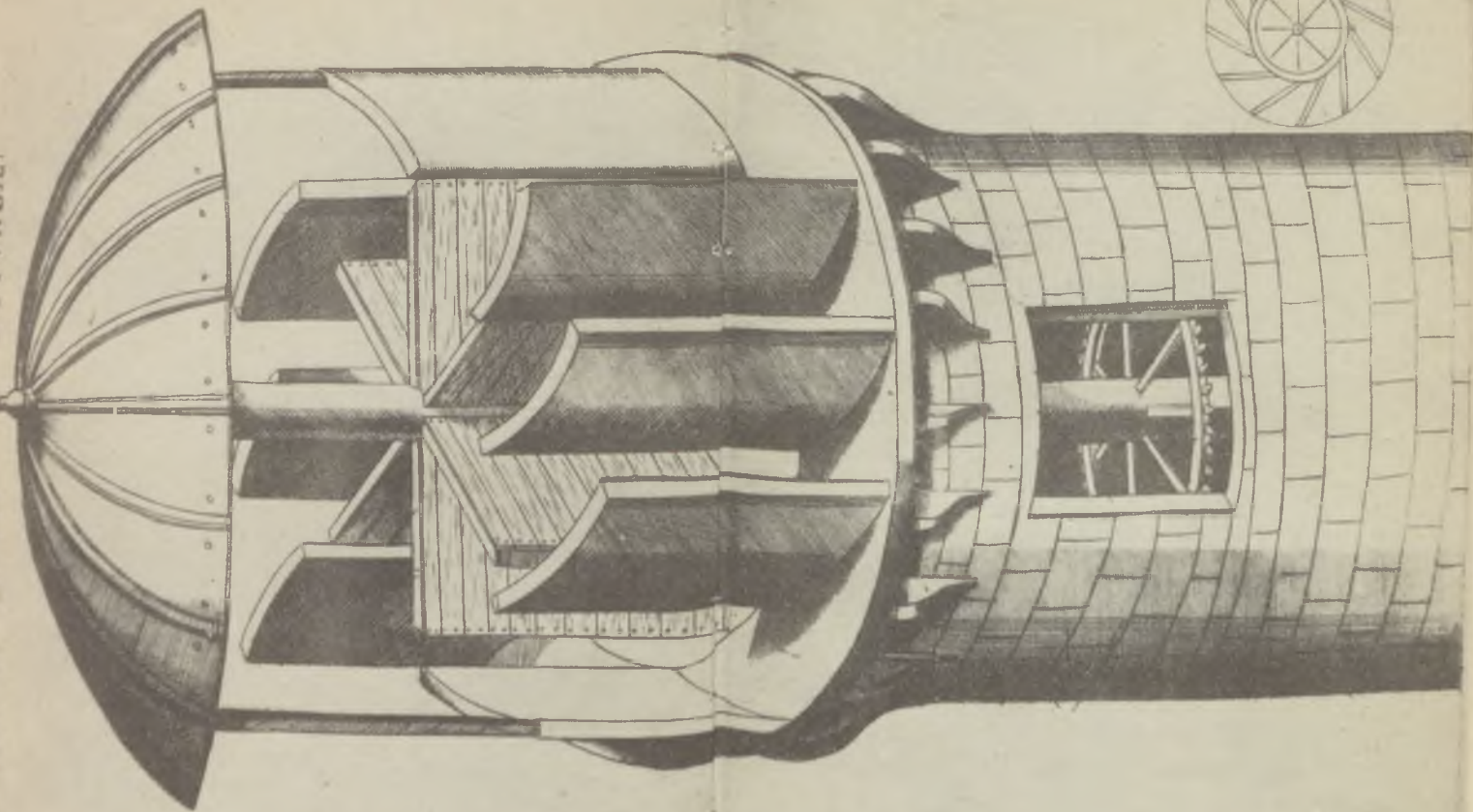
П. МОЛА СЪМ

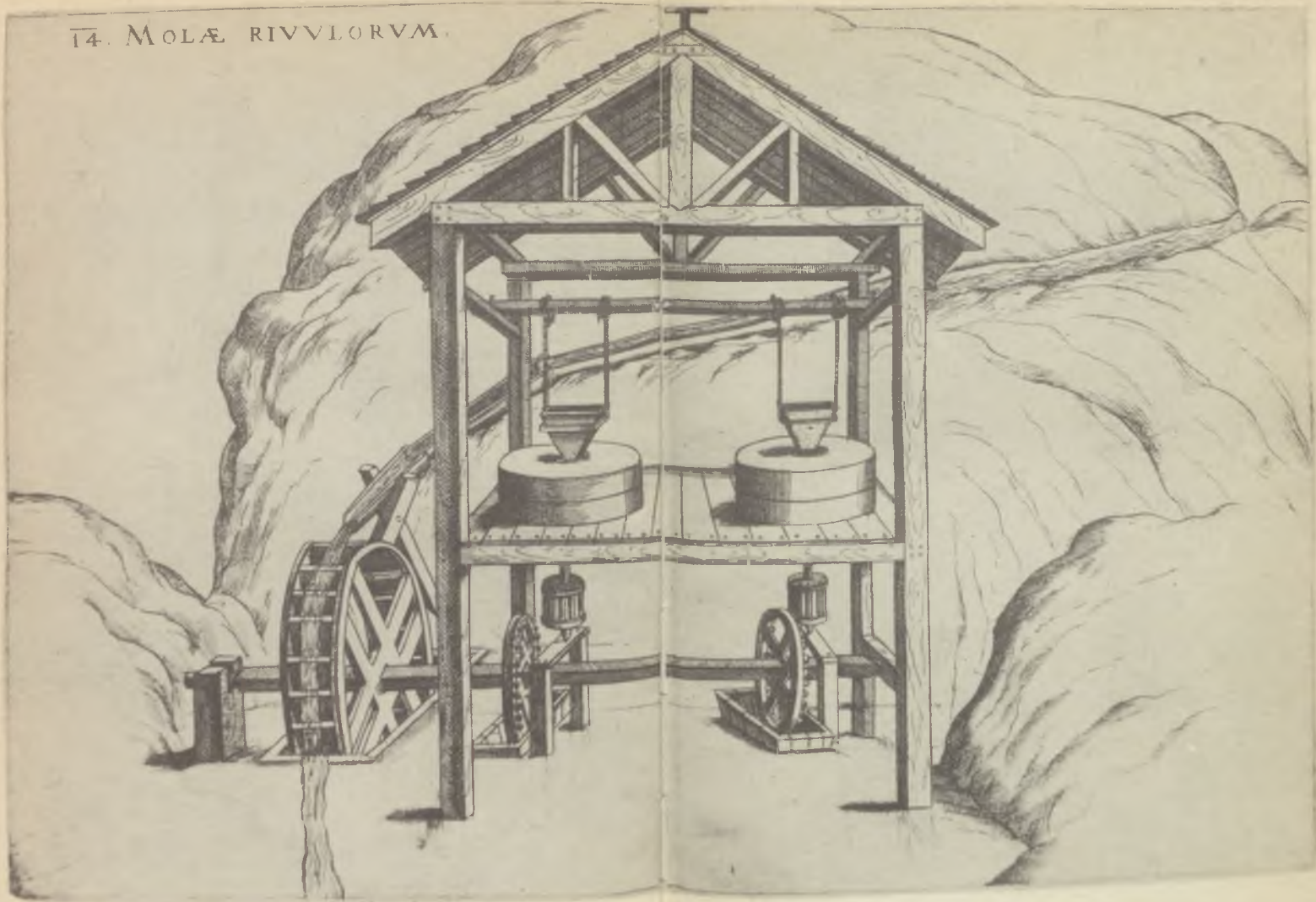
ТЕСТО МОБИЛ.

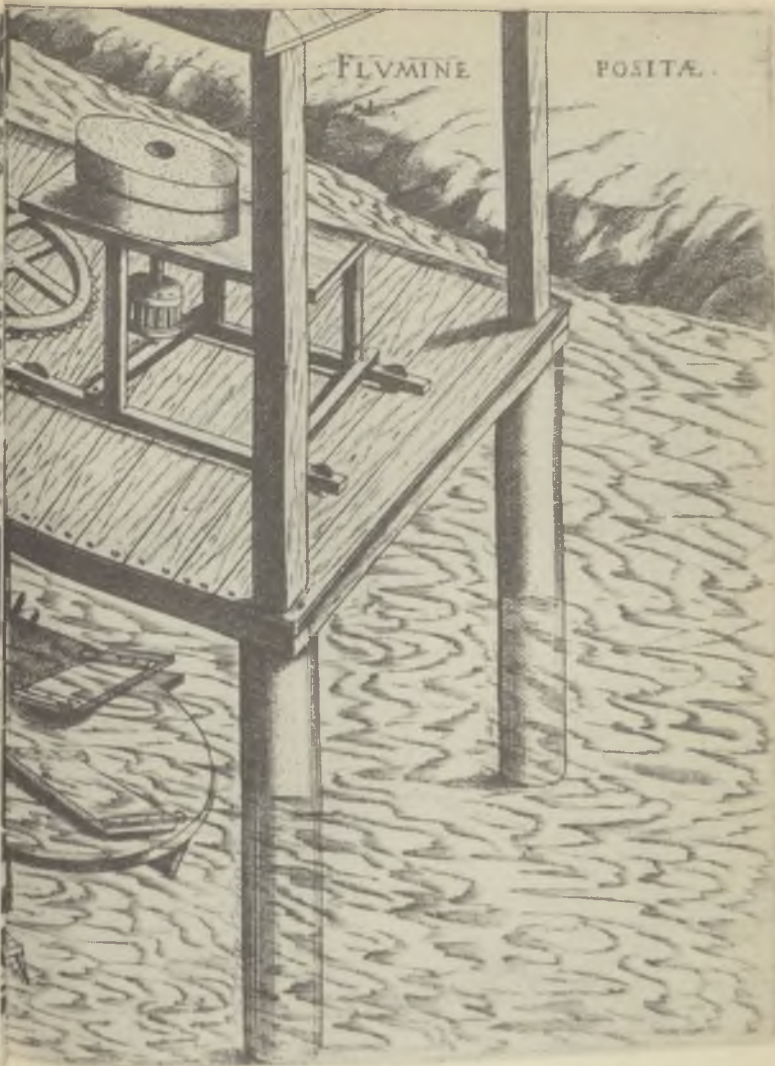
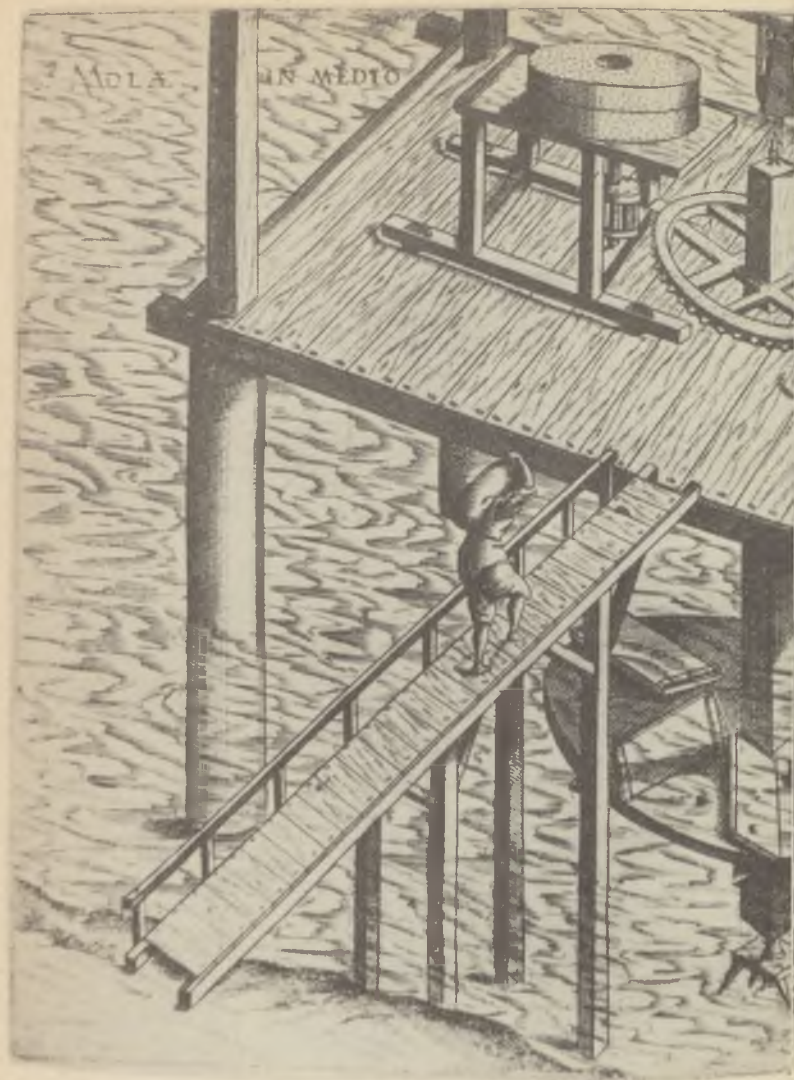

MOLAI TURRIE ROTUNDA.

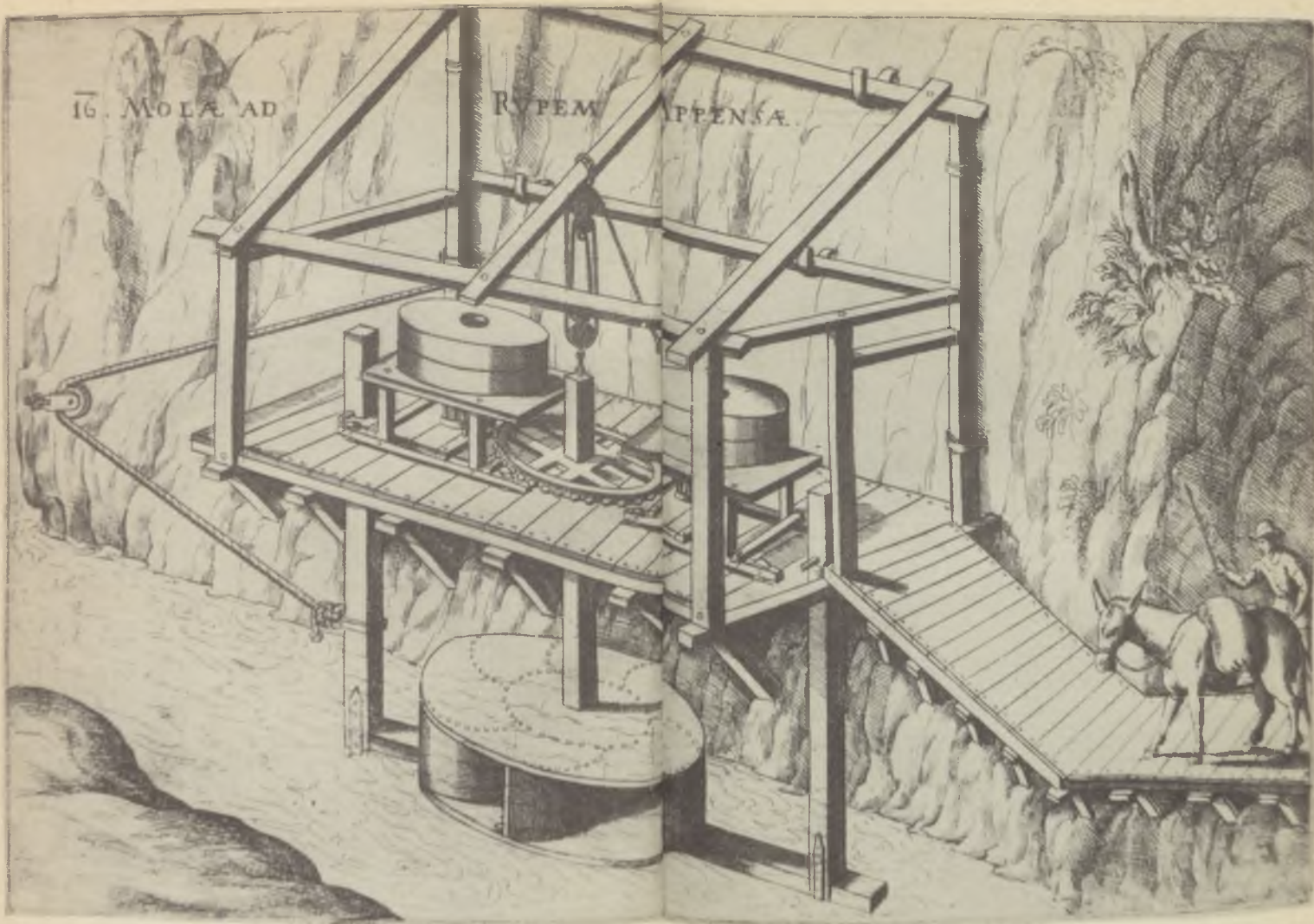

16. MOLA AD

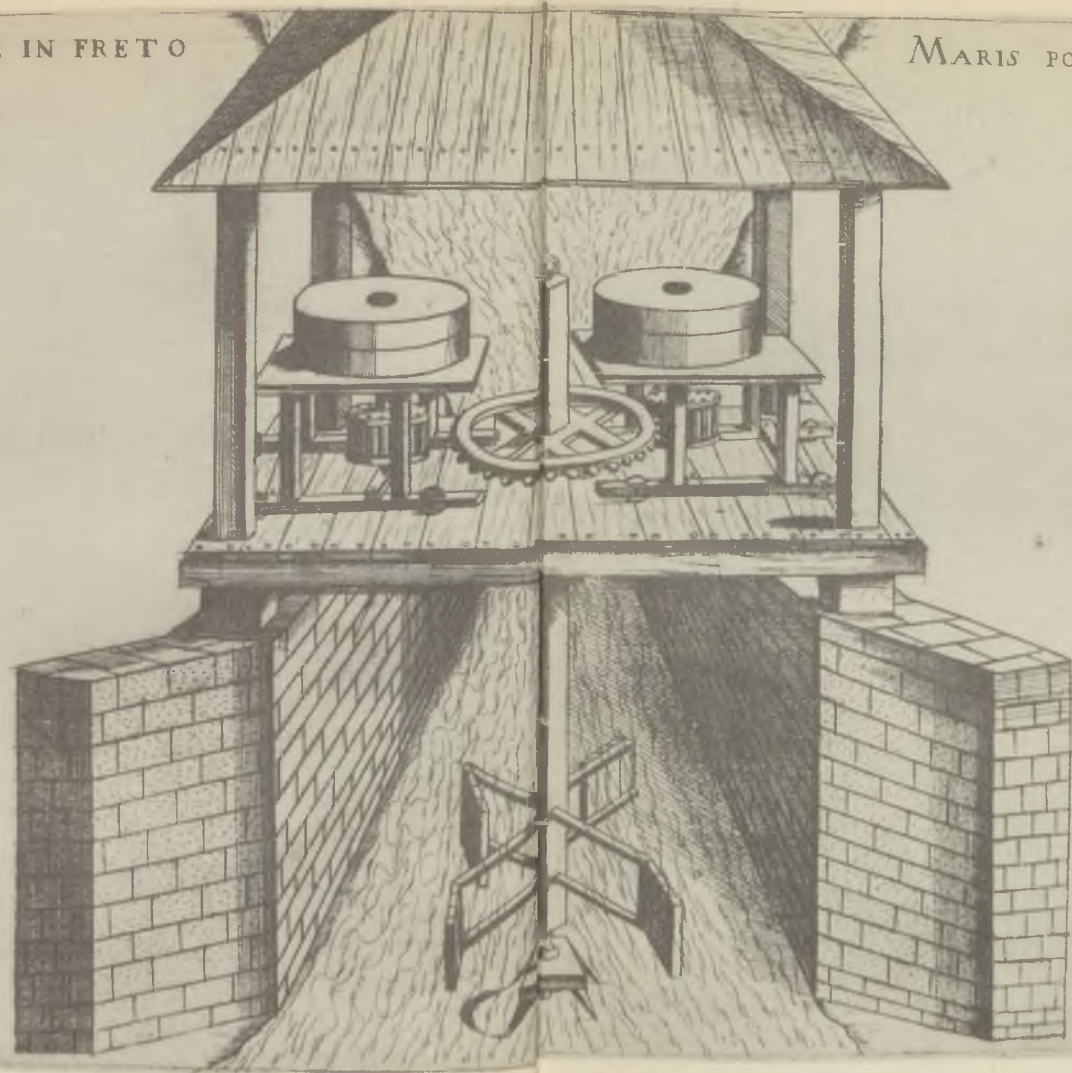
RUPEM

APPENSA.

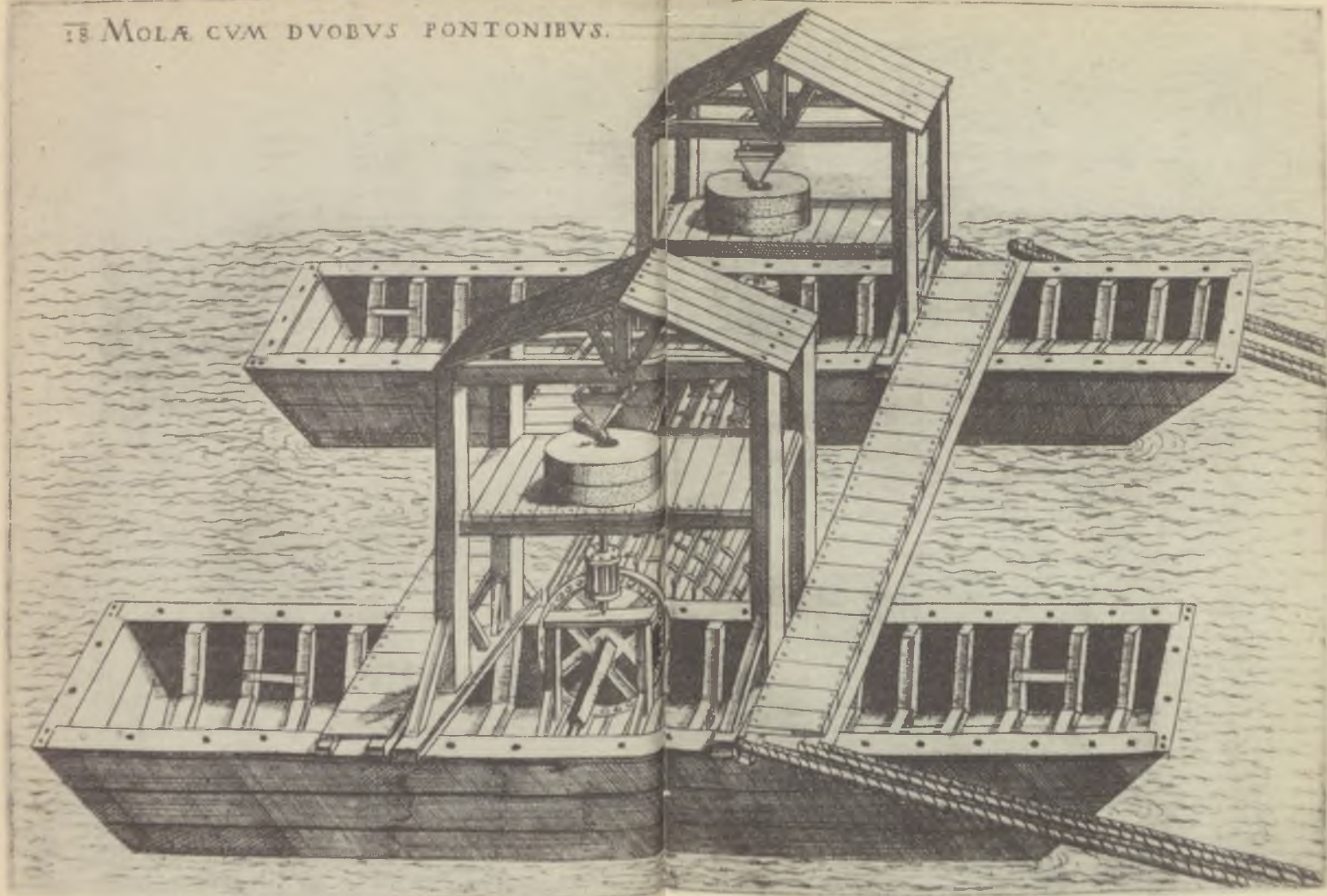

17. MOLÆ IN FRETO

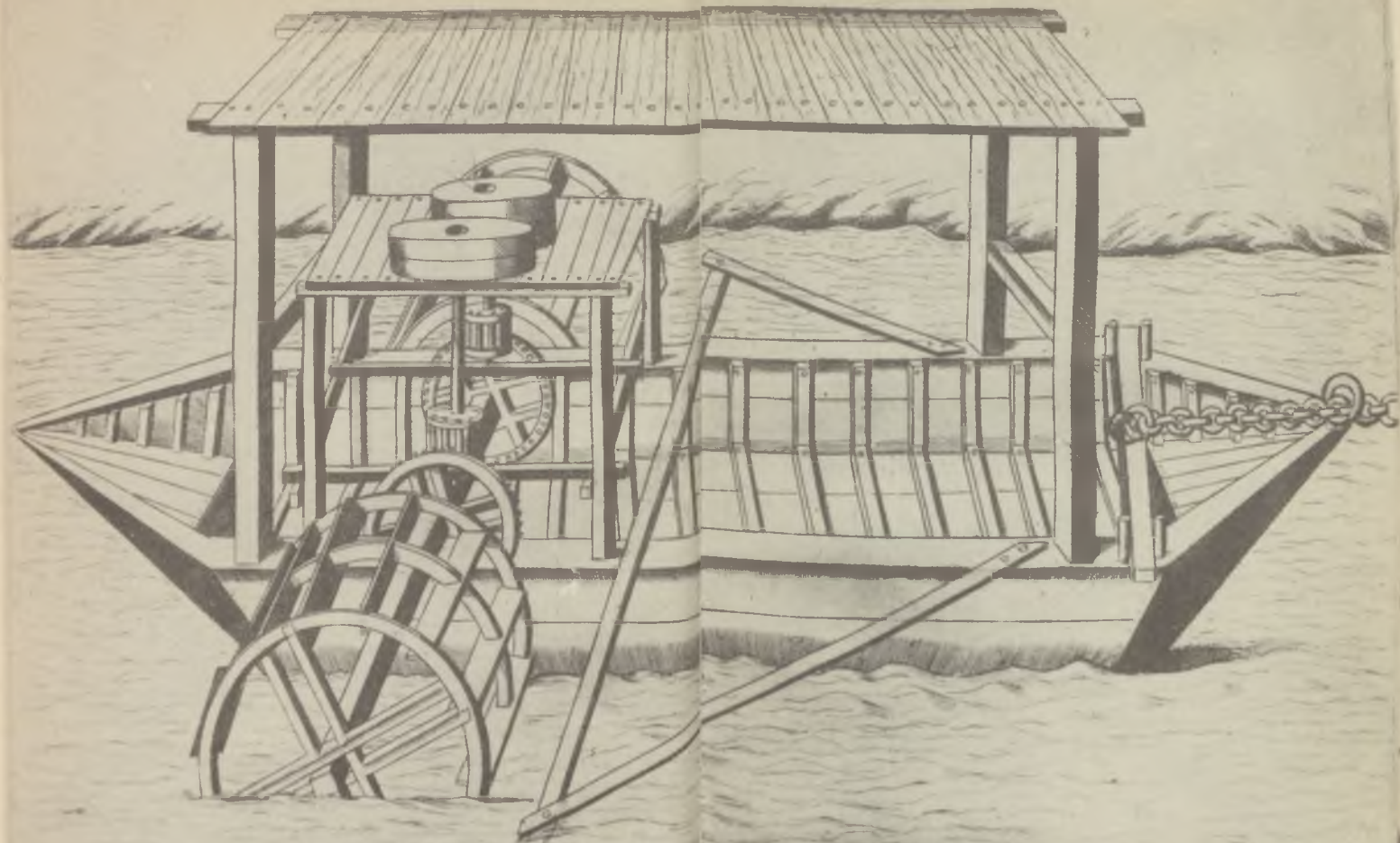
MARIS POSITÆ.

18 MOLA CVM DVOBV5 PONTONIBVS.

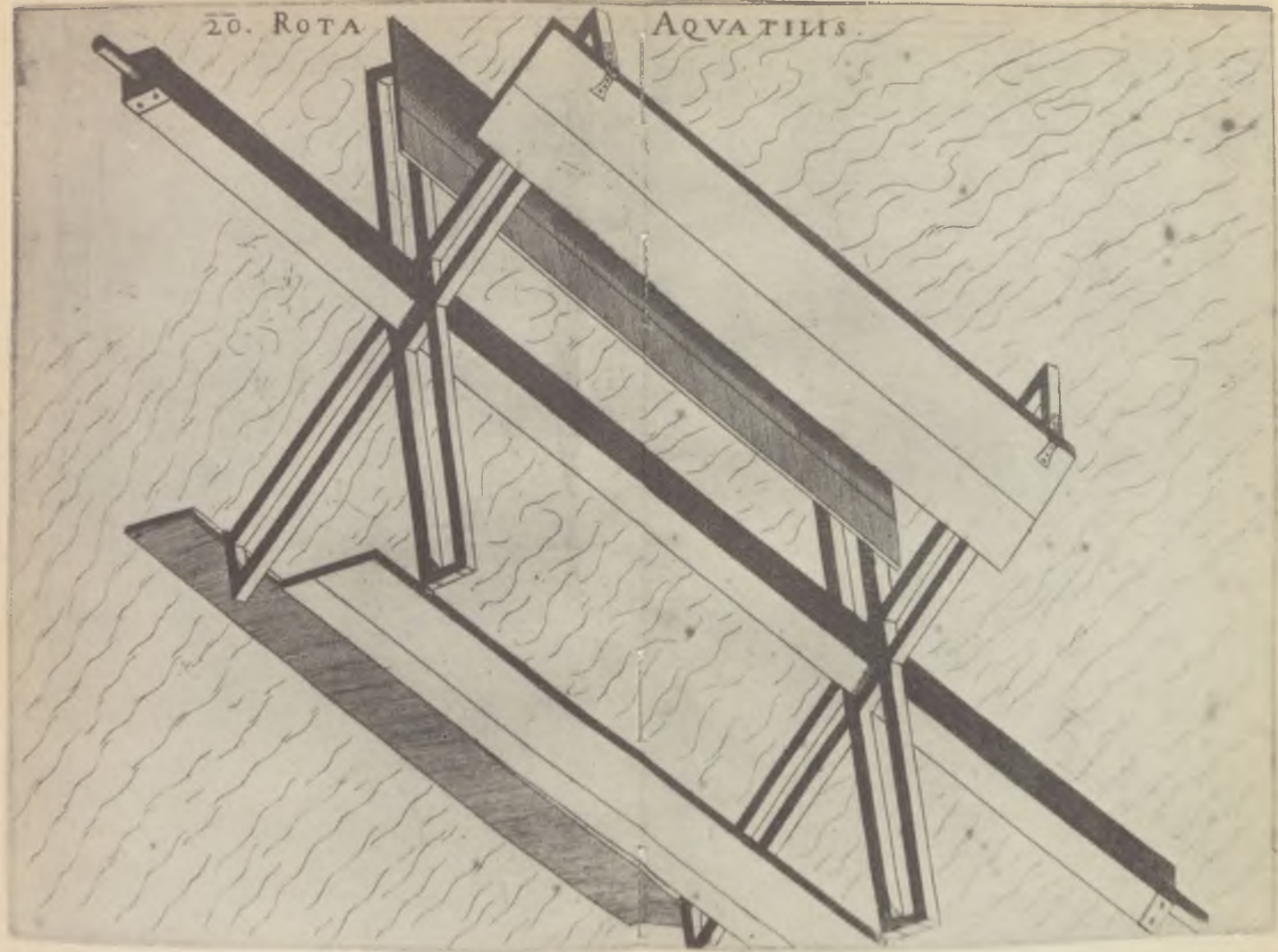

19. MOLA VNI PONTONI IMPOSITA.

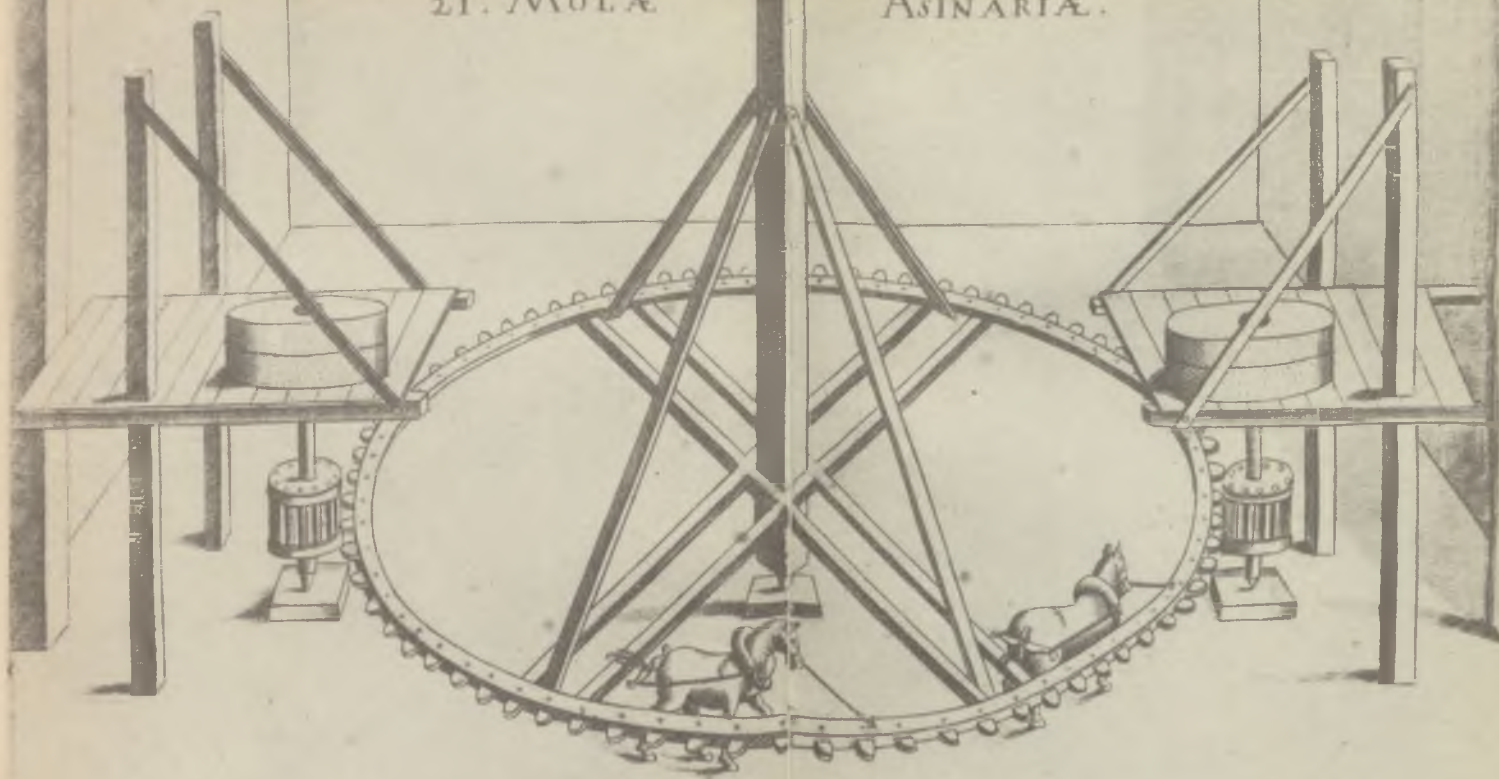
20. ROTA

AQUATILIS.

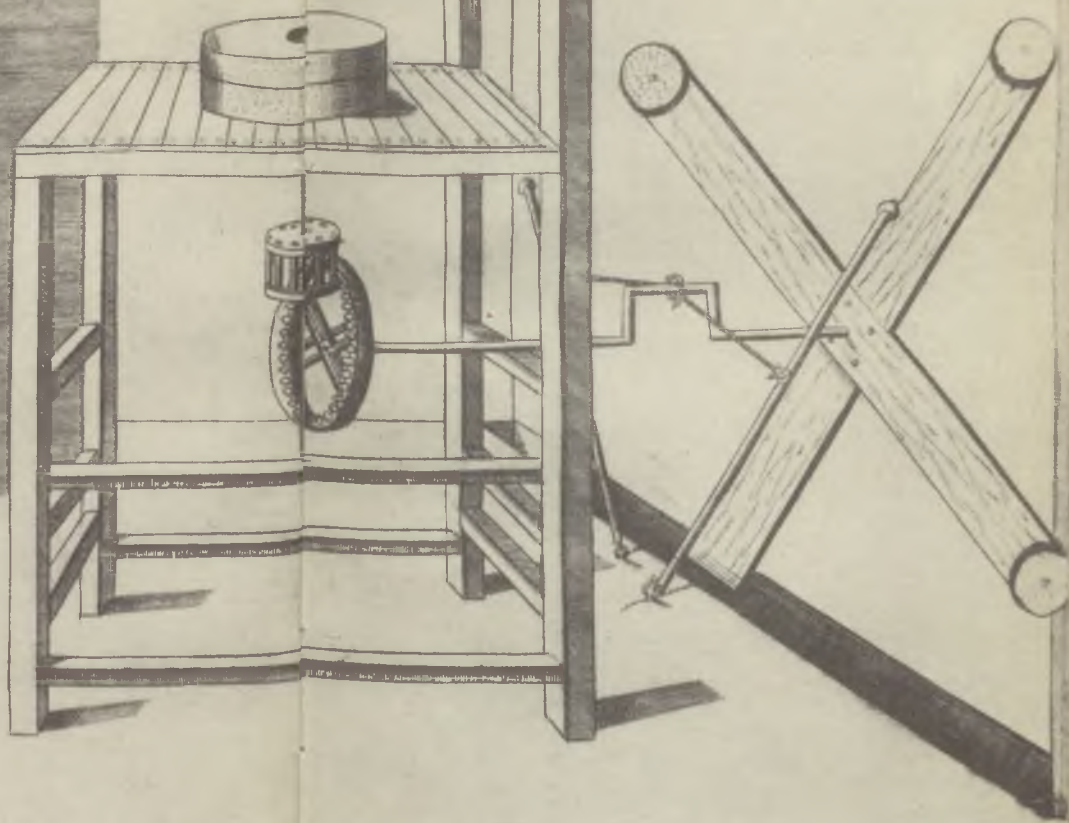
21. MOLA

ASINARIA.

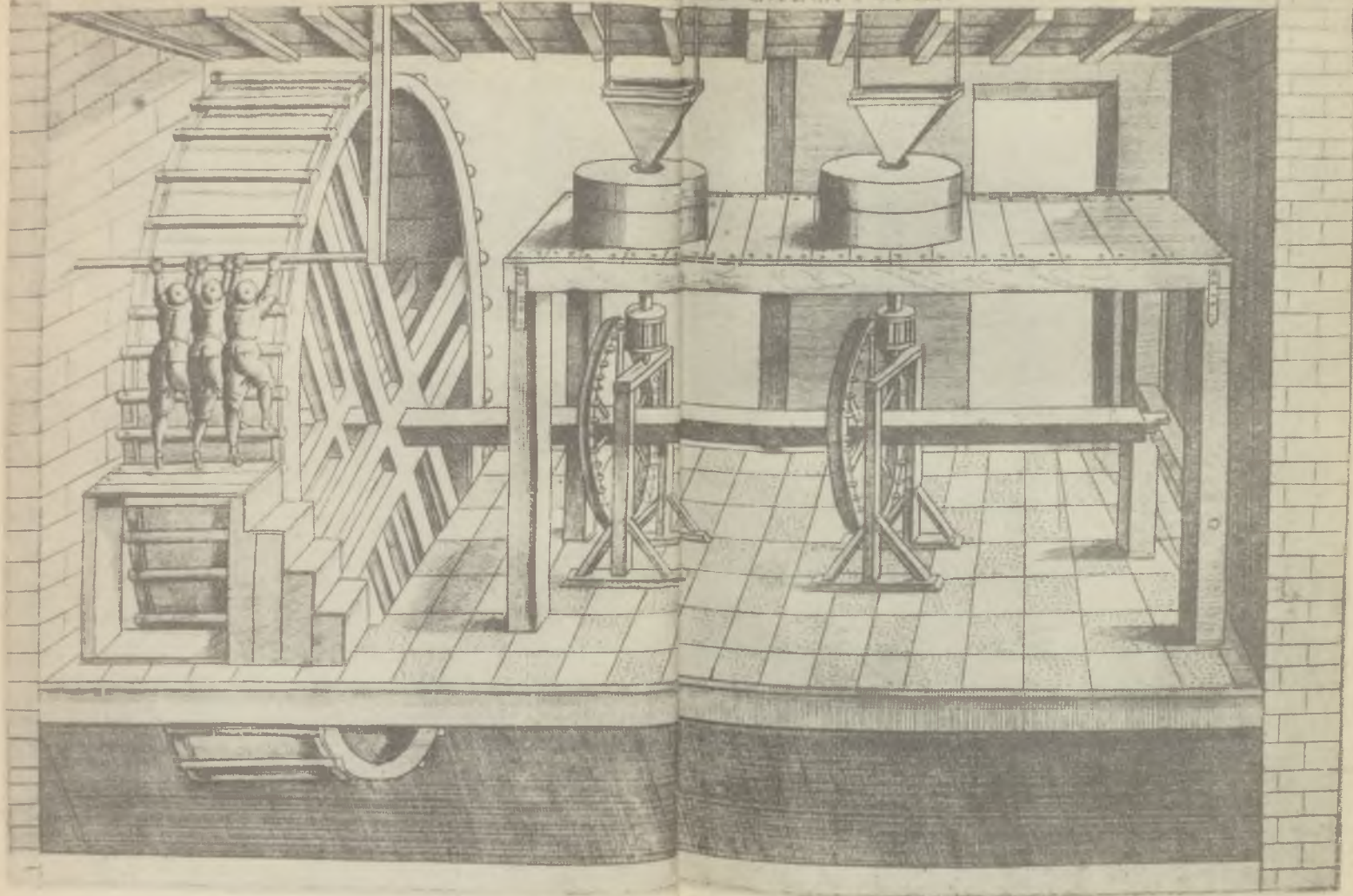

22. MOLE CVM

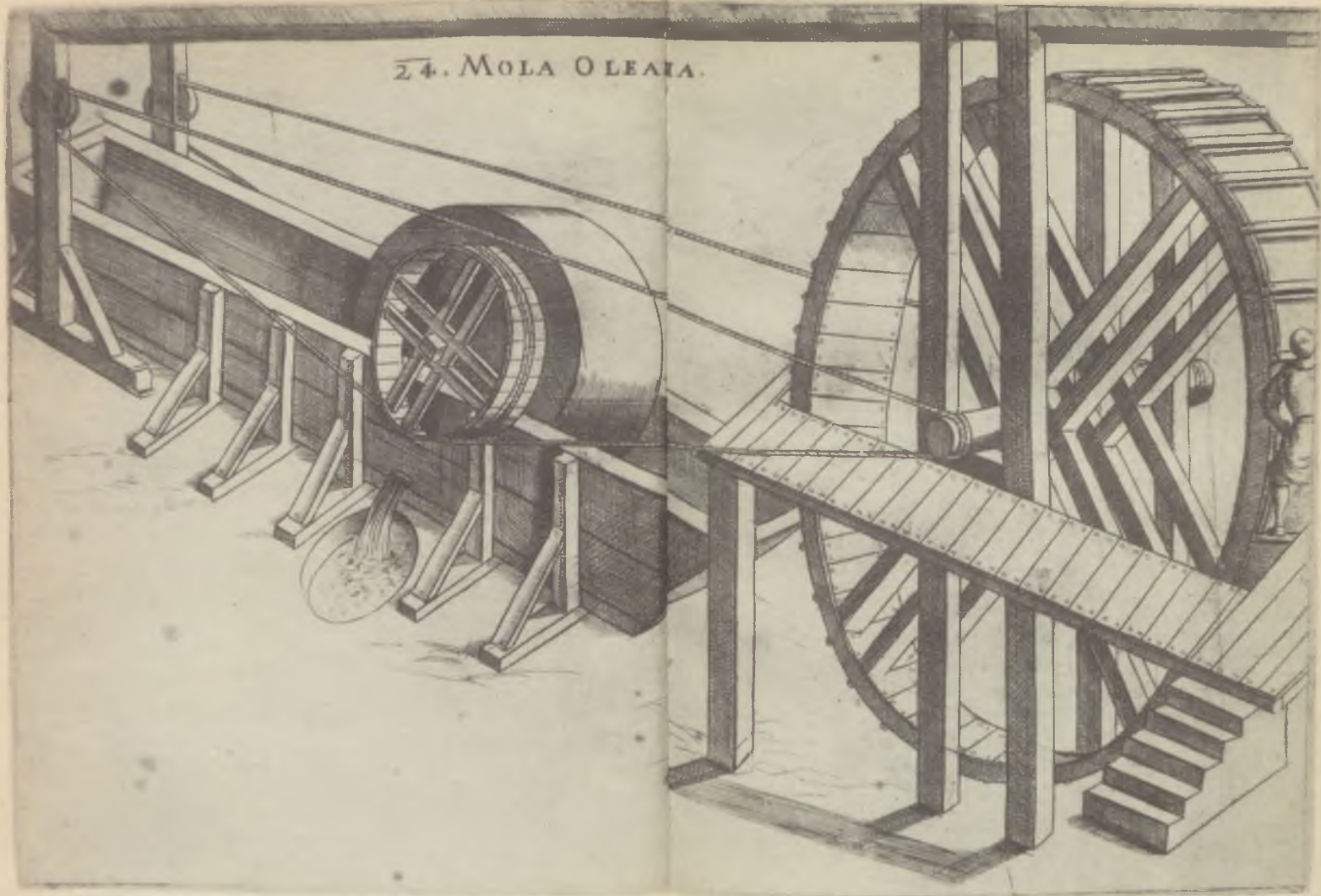
PONDERIBVS.

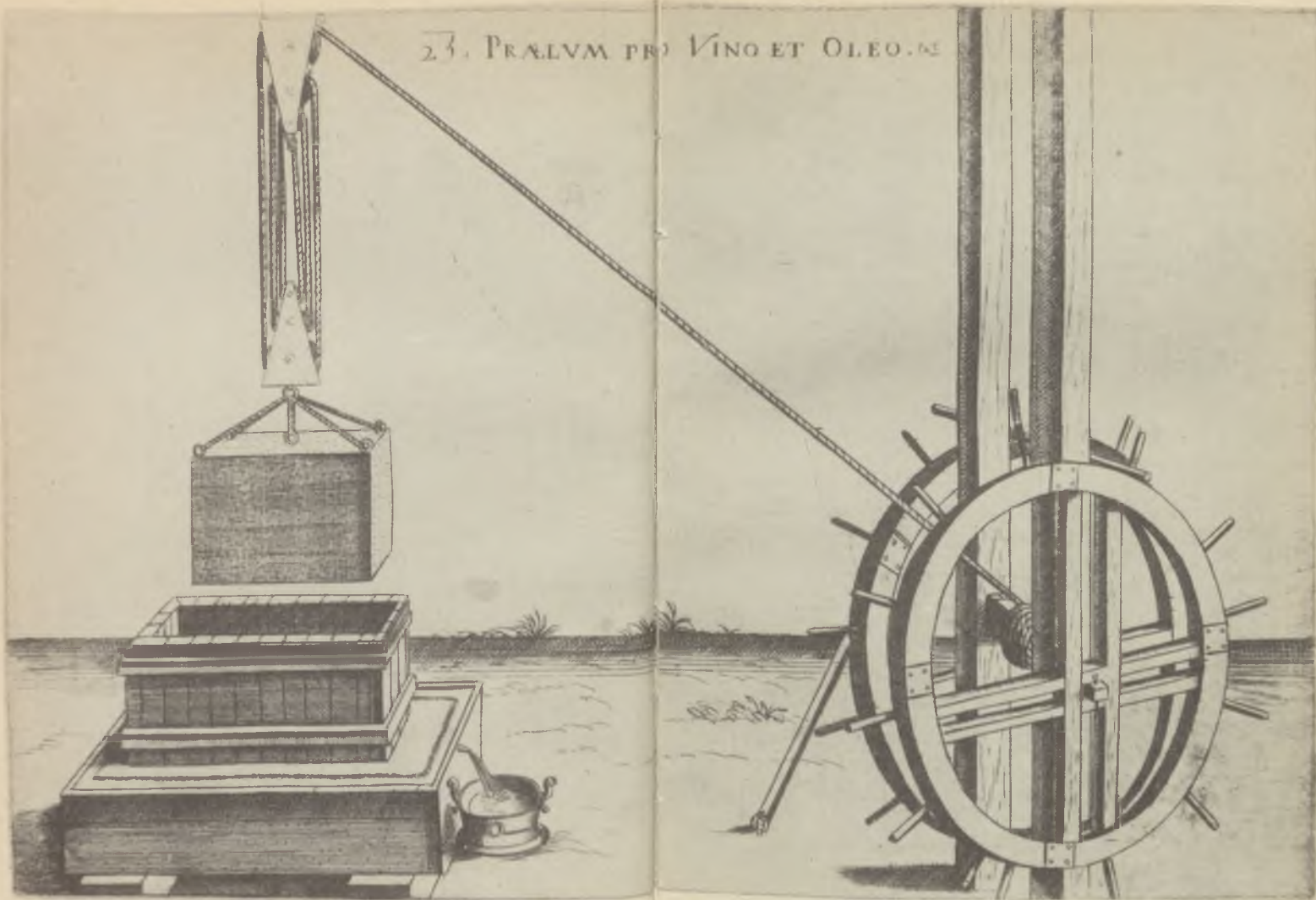

23. MOLA CVM ROTA CALCATORIA.

24. MOLA OLEAIA.

26. MODVS FALCANDI FRUMENTI.

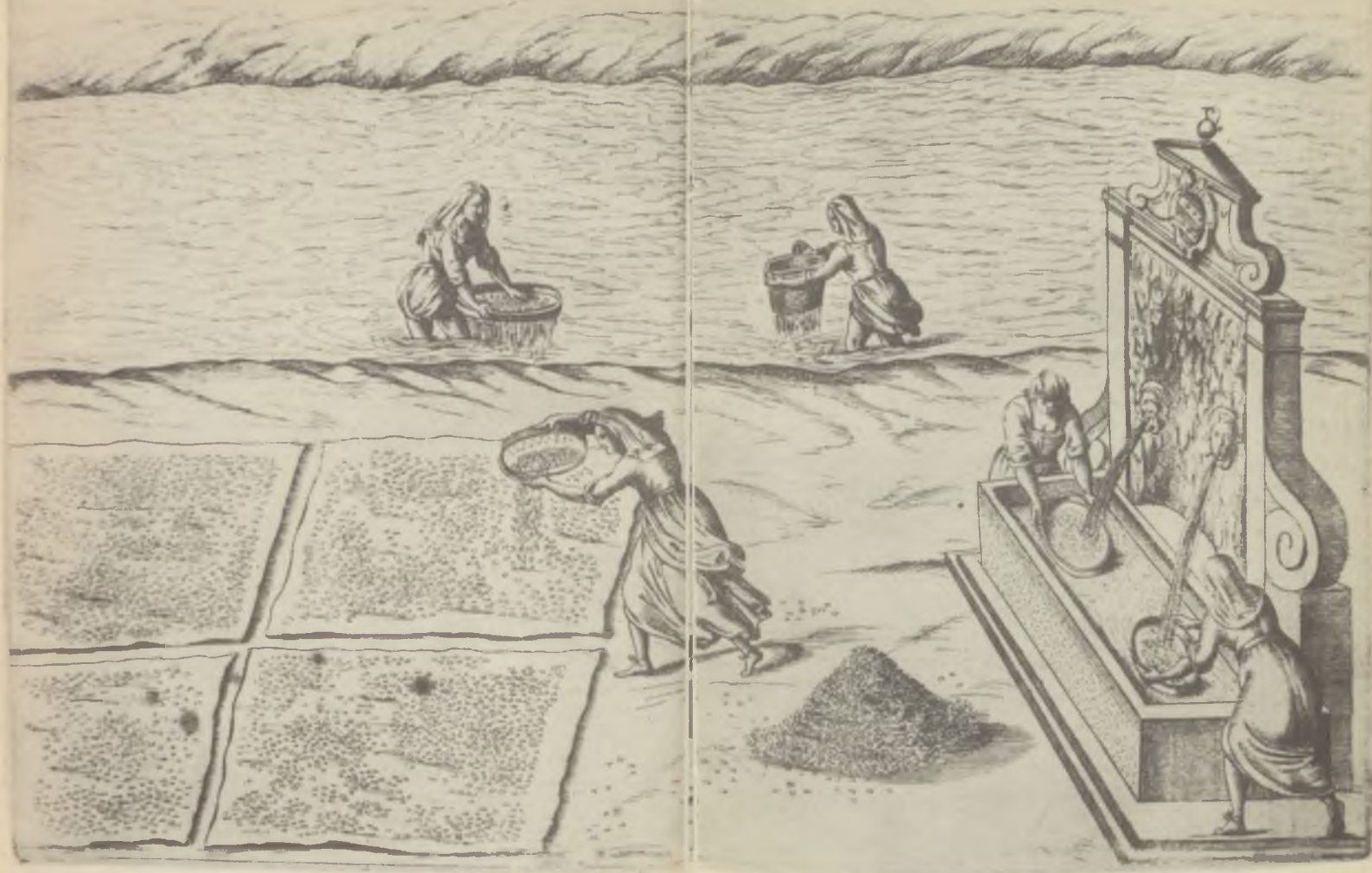

26. MODVS EXCVTIENDI

FRUMENTI

27. MODVS PURGANDI FRUMENTI.

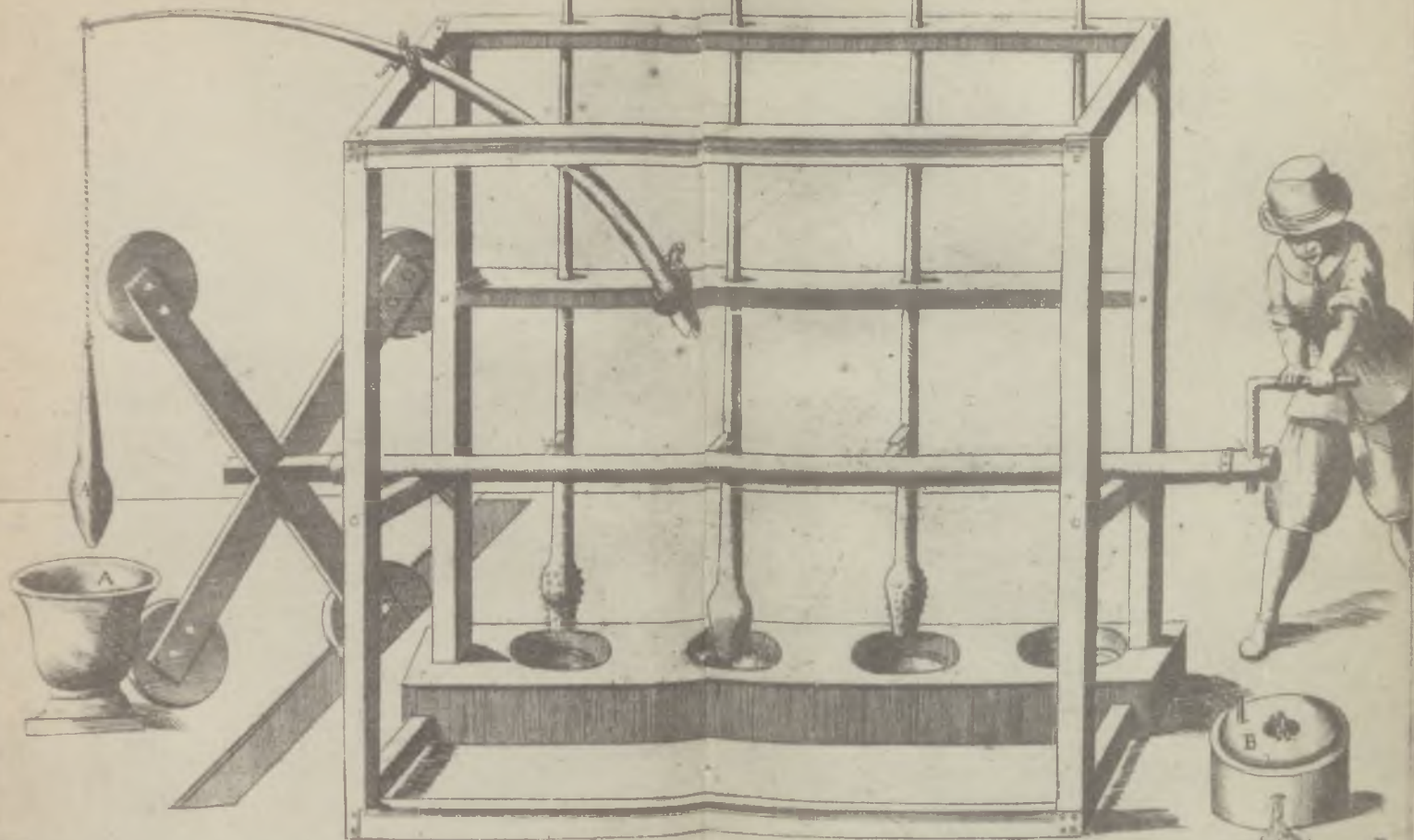

28. MODVS SECERNENDI FARINAM.

28. MODVS CRIBRANDI FRUMENTI.

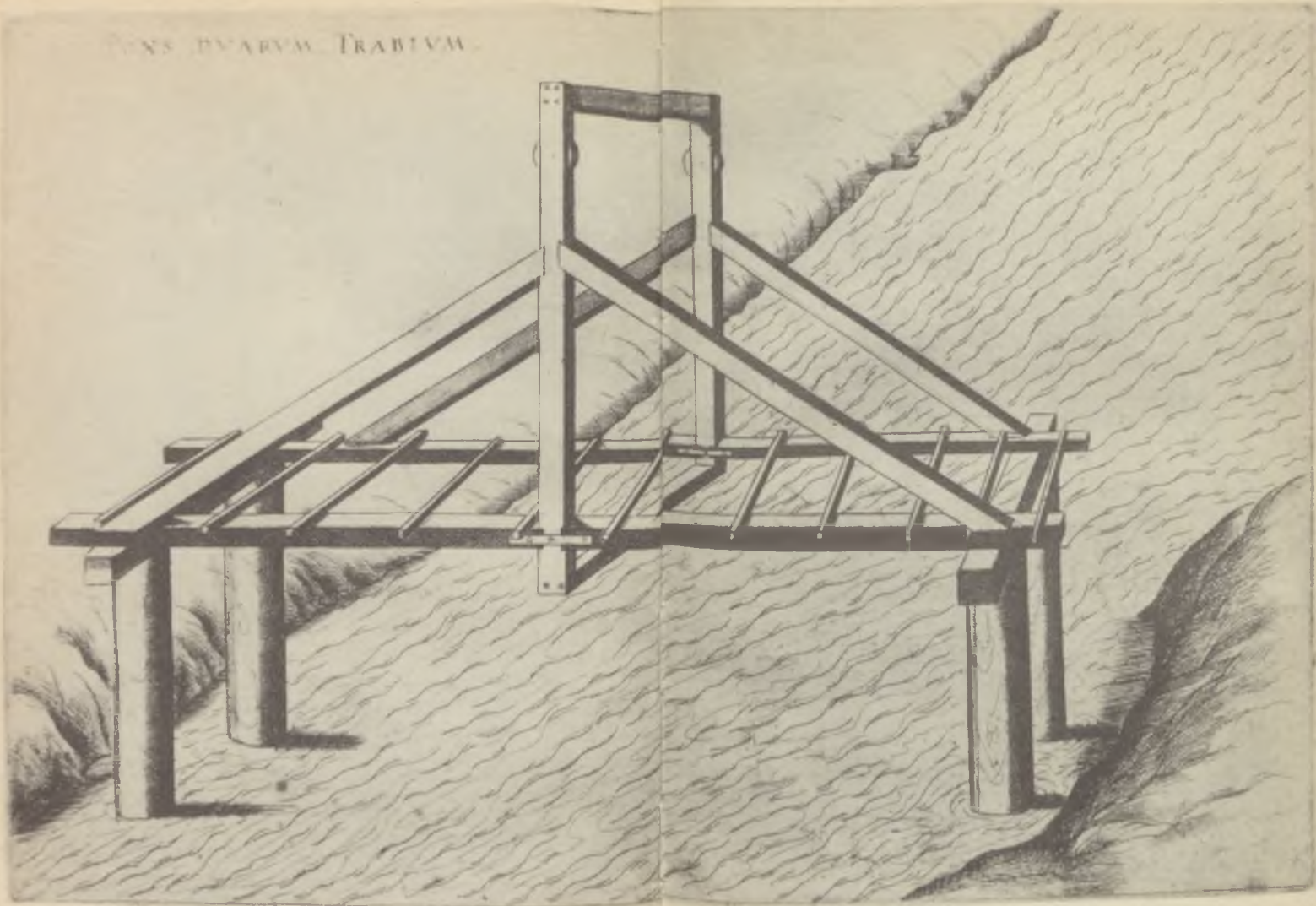

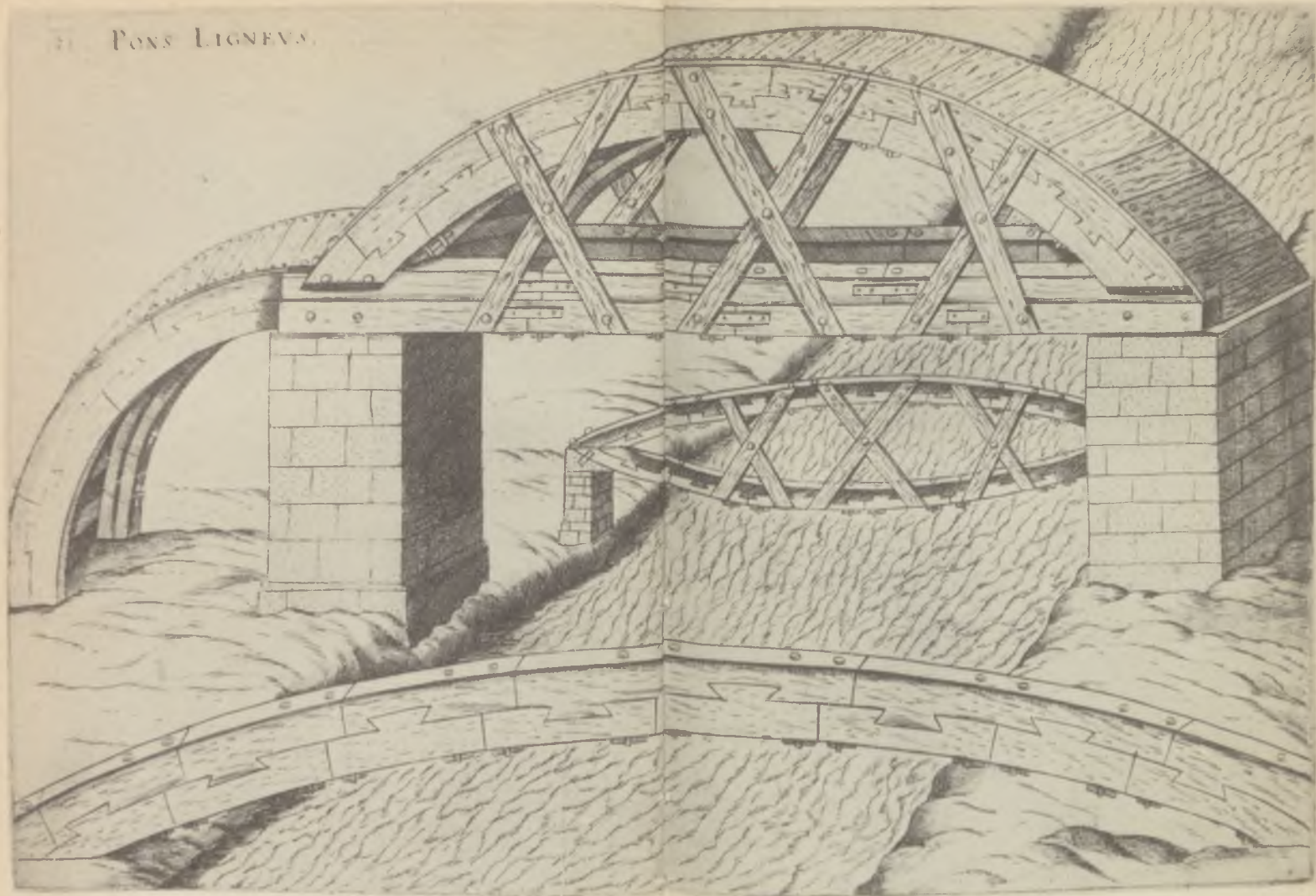

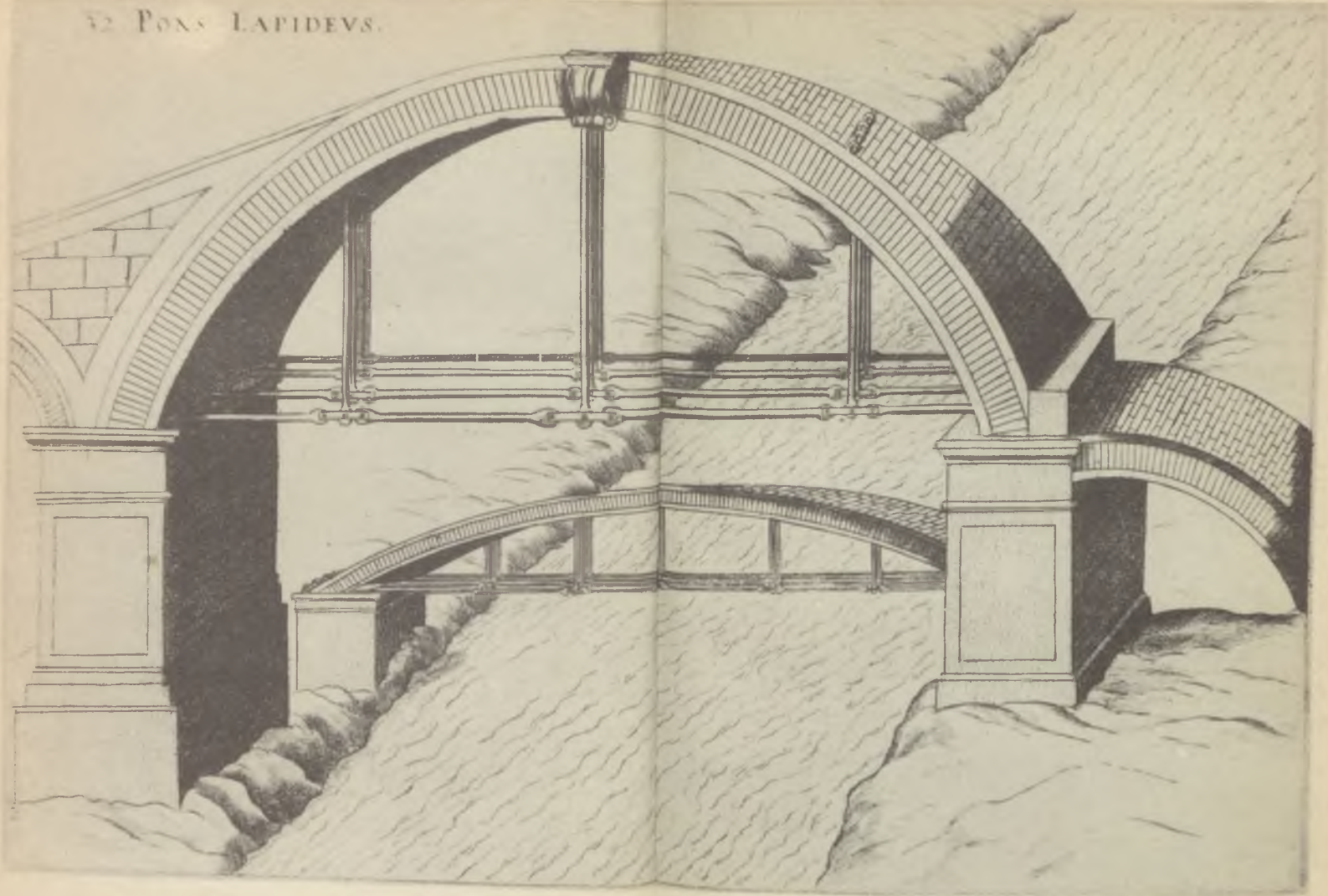
27. PISTILLVM PENDENS. A.

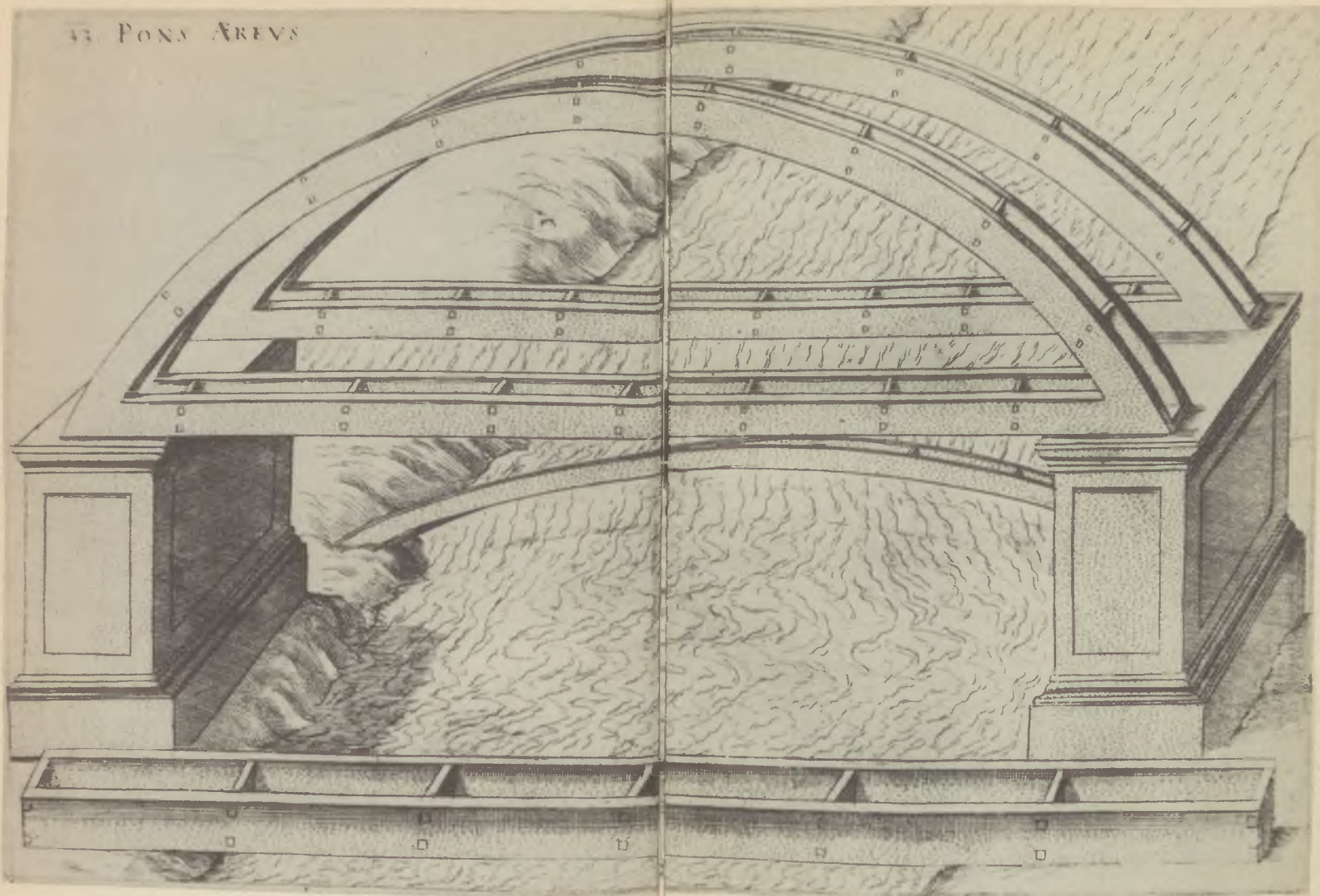
29. MOLA TRVSATIS LIS. B.

PONS DVARVM TRABIVM.

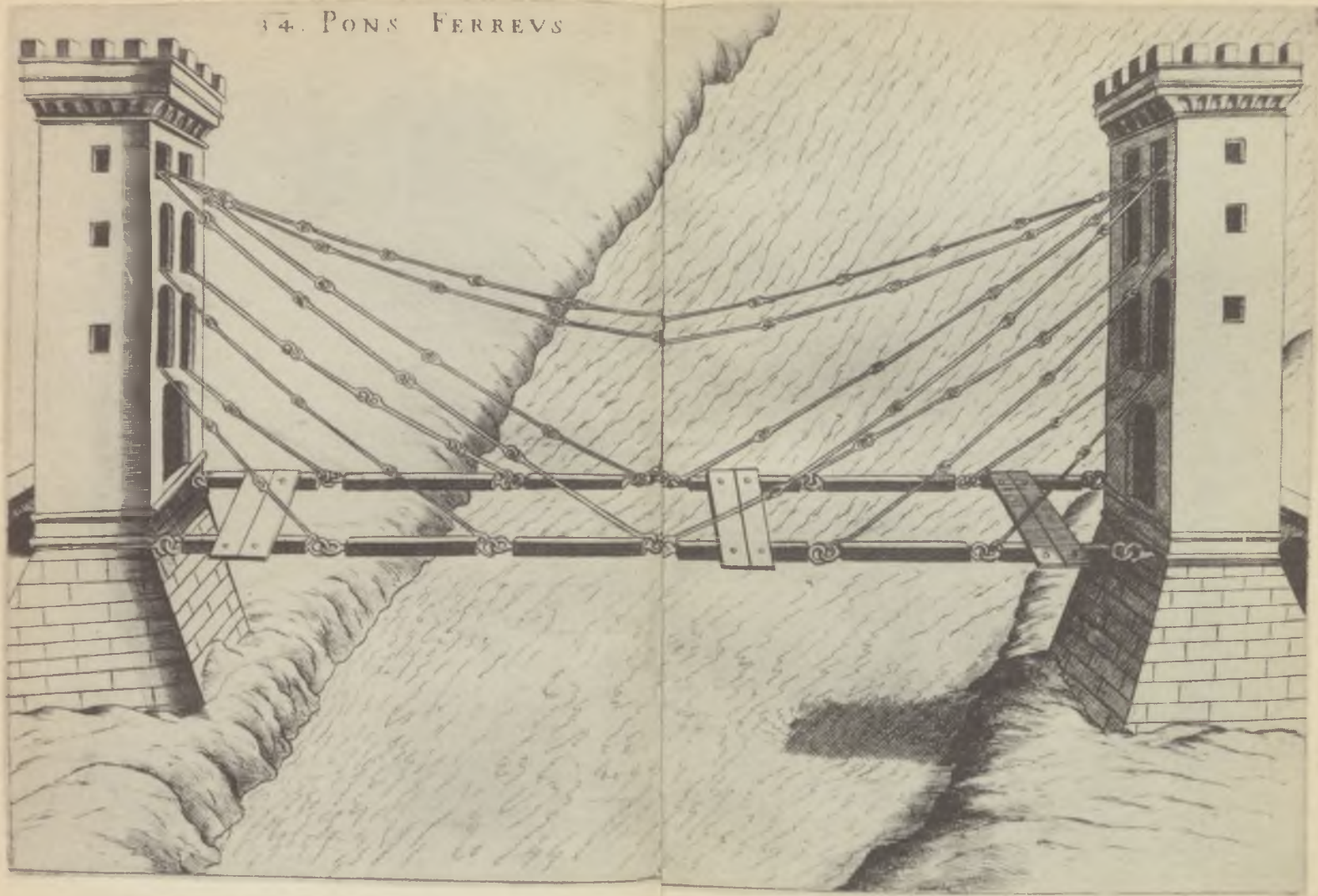

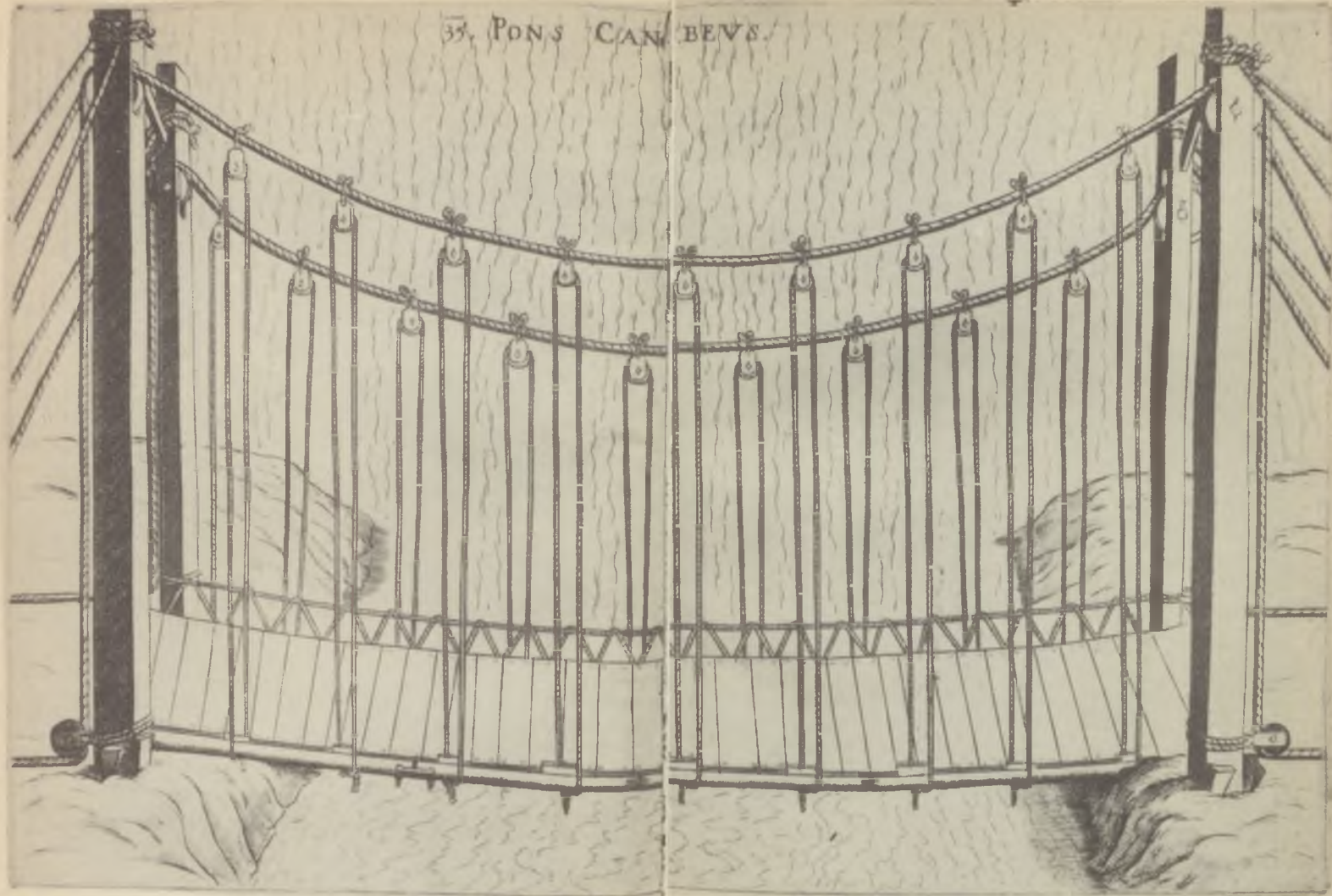

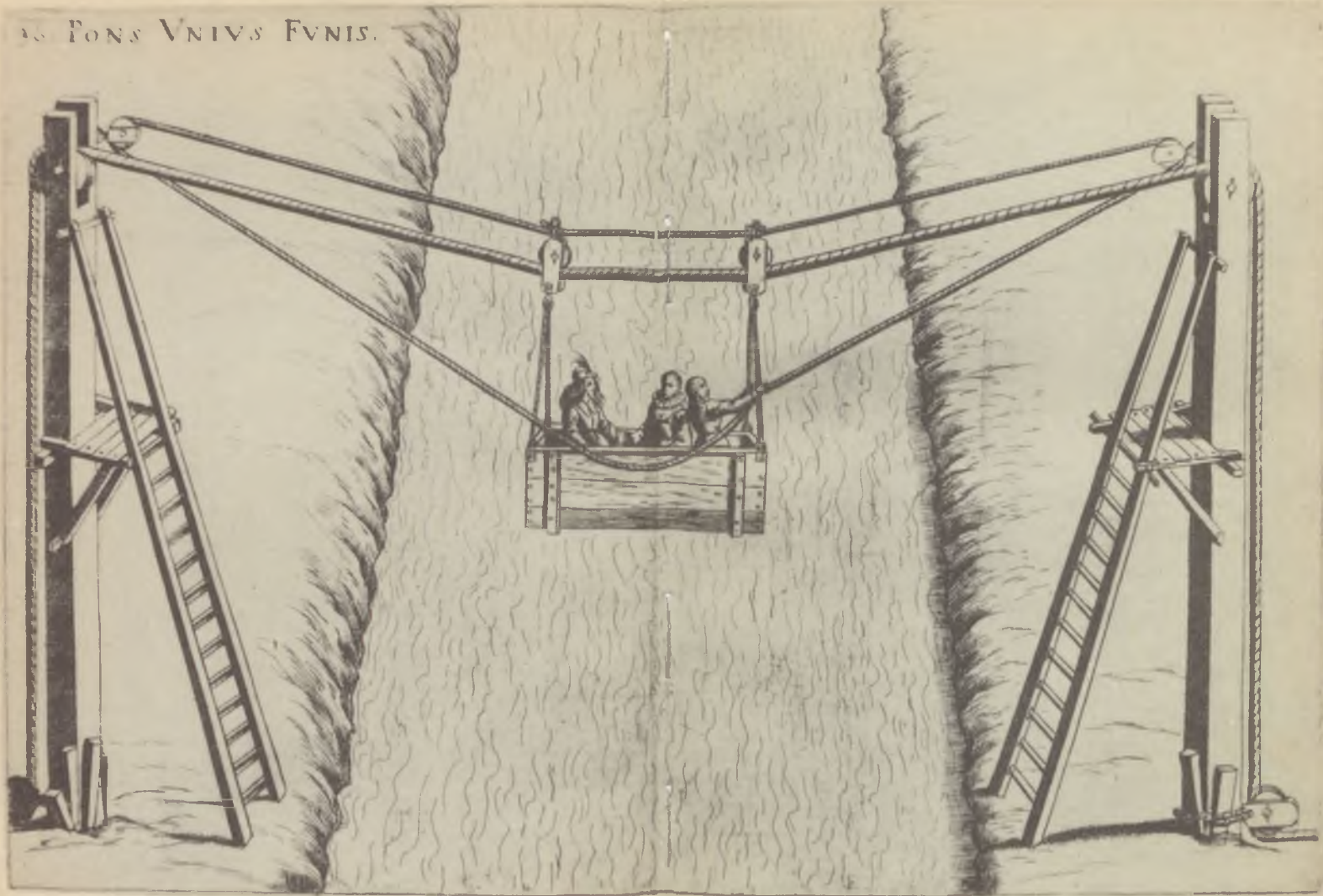
14. PONS FERREVS

35. PONS CANIBVS.

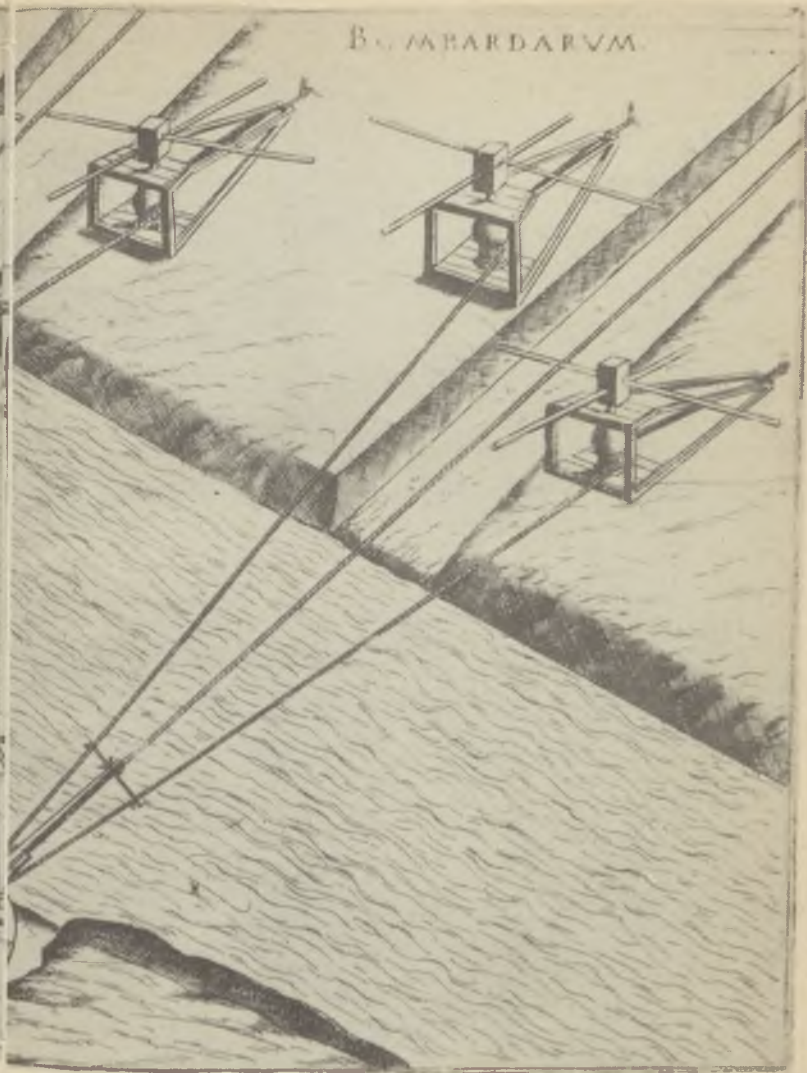
15 PONS VNIVS FVNIS.

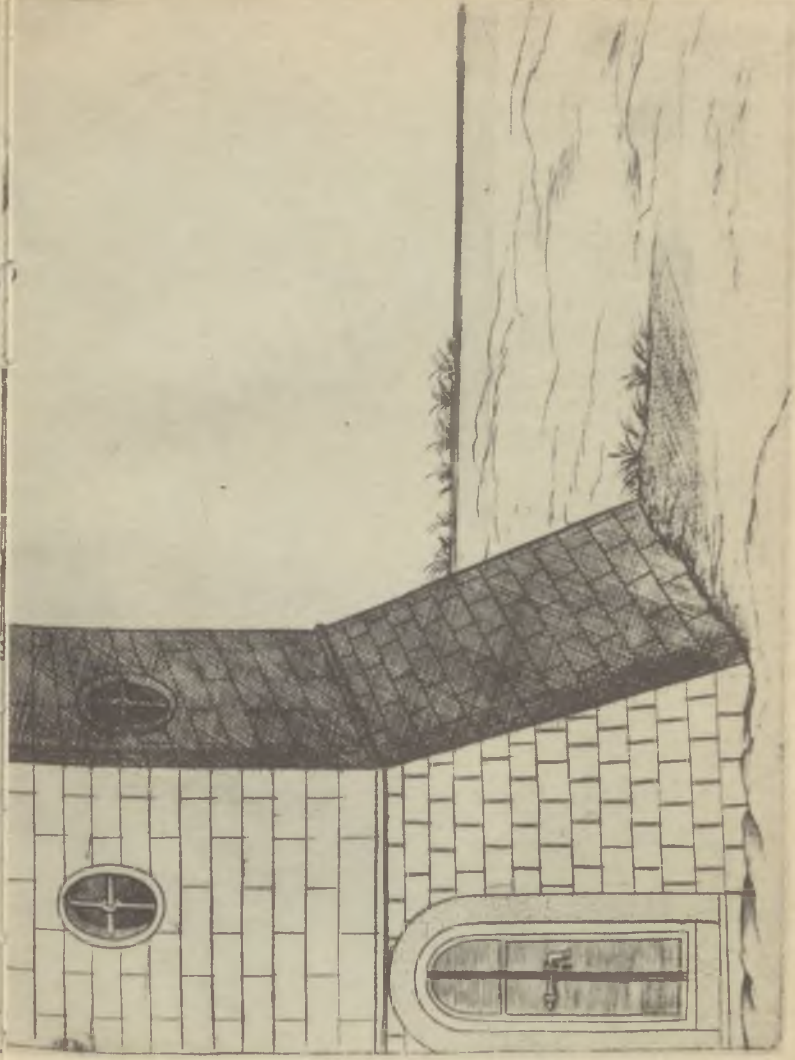
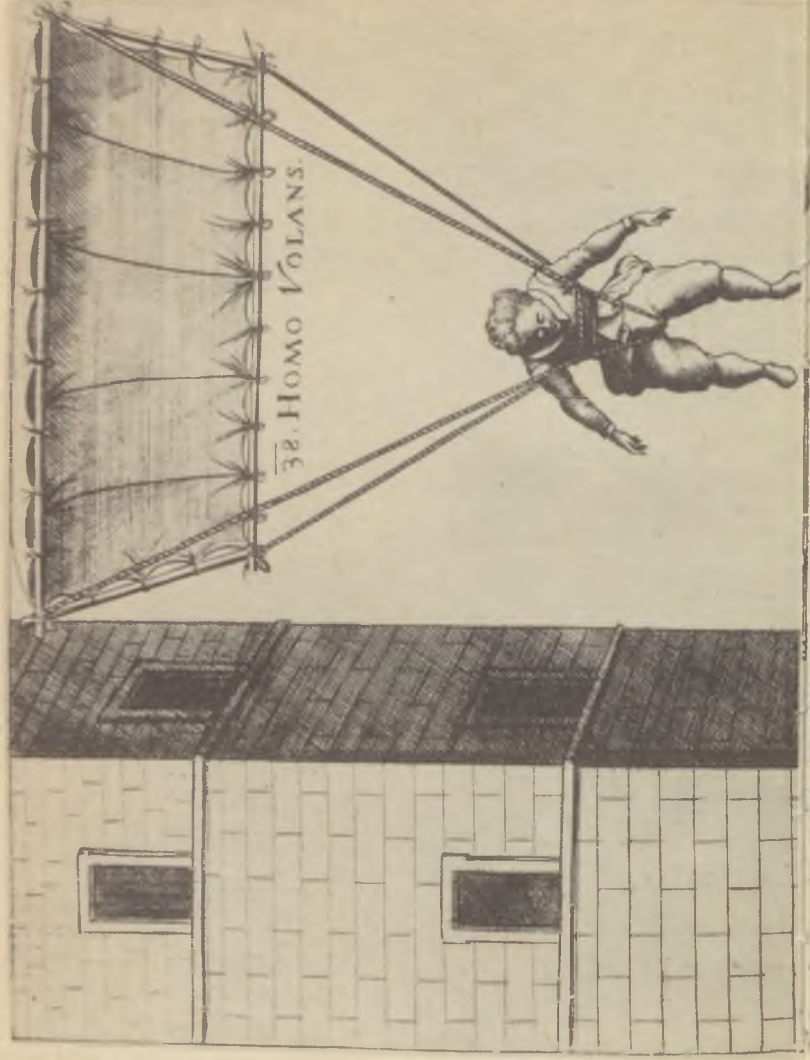

32. IRAYECTVS

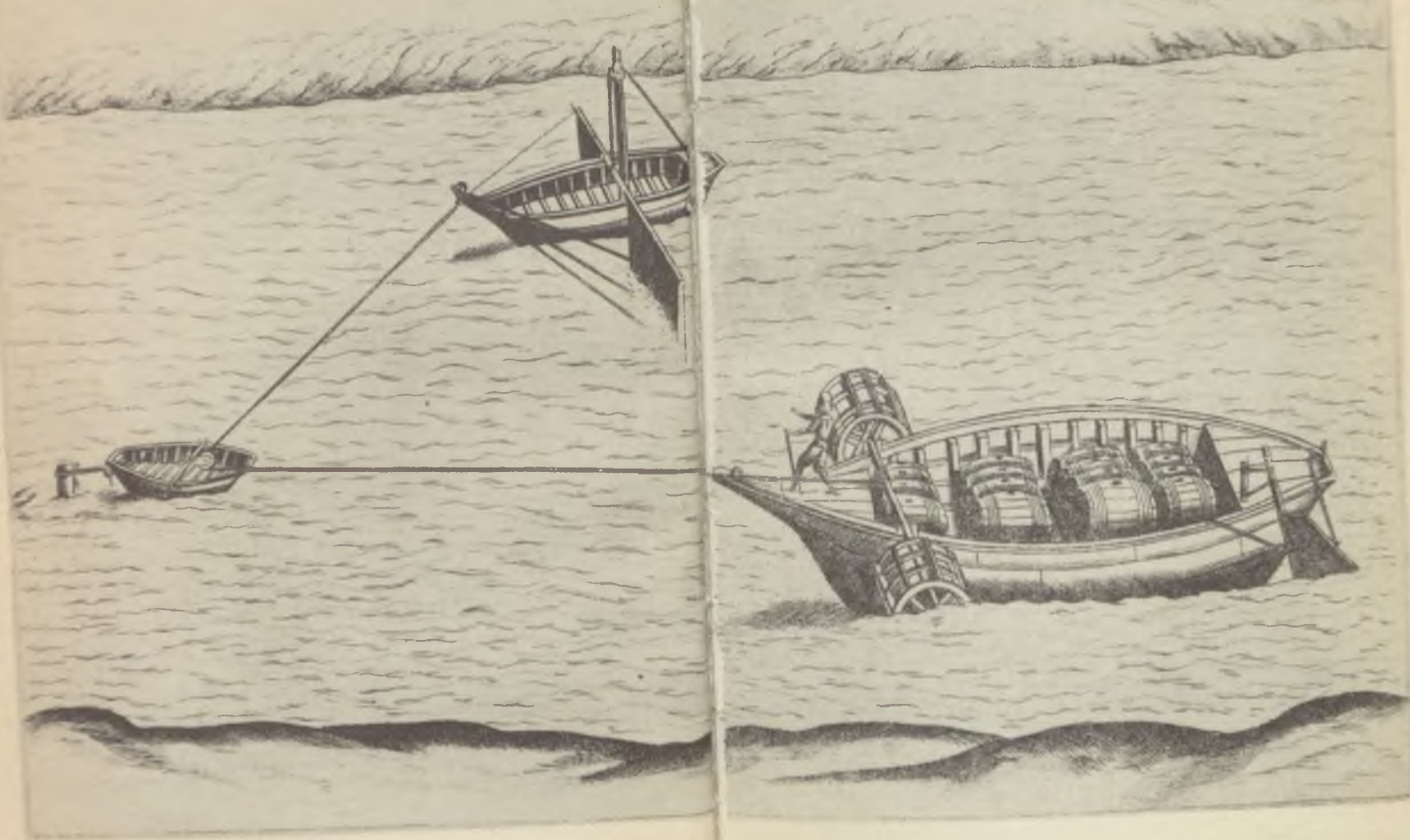
B. FABARDARVM

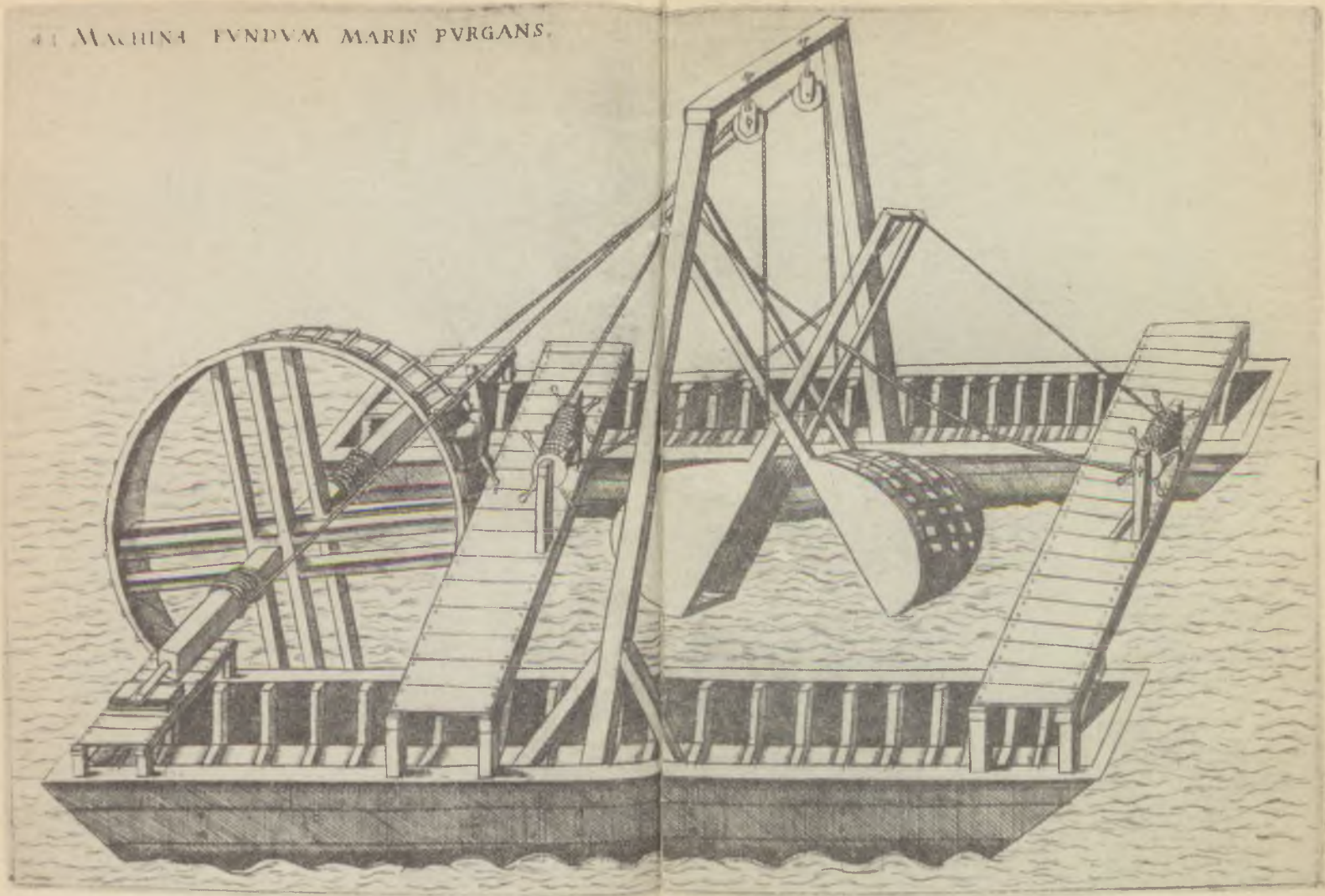

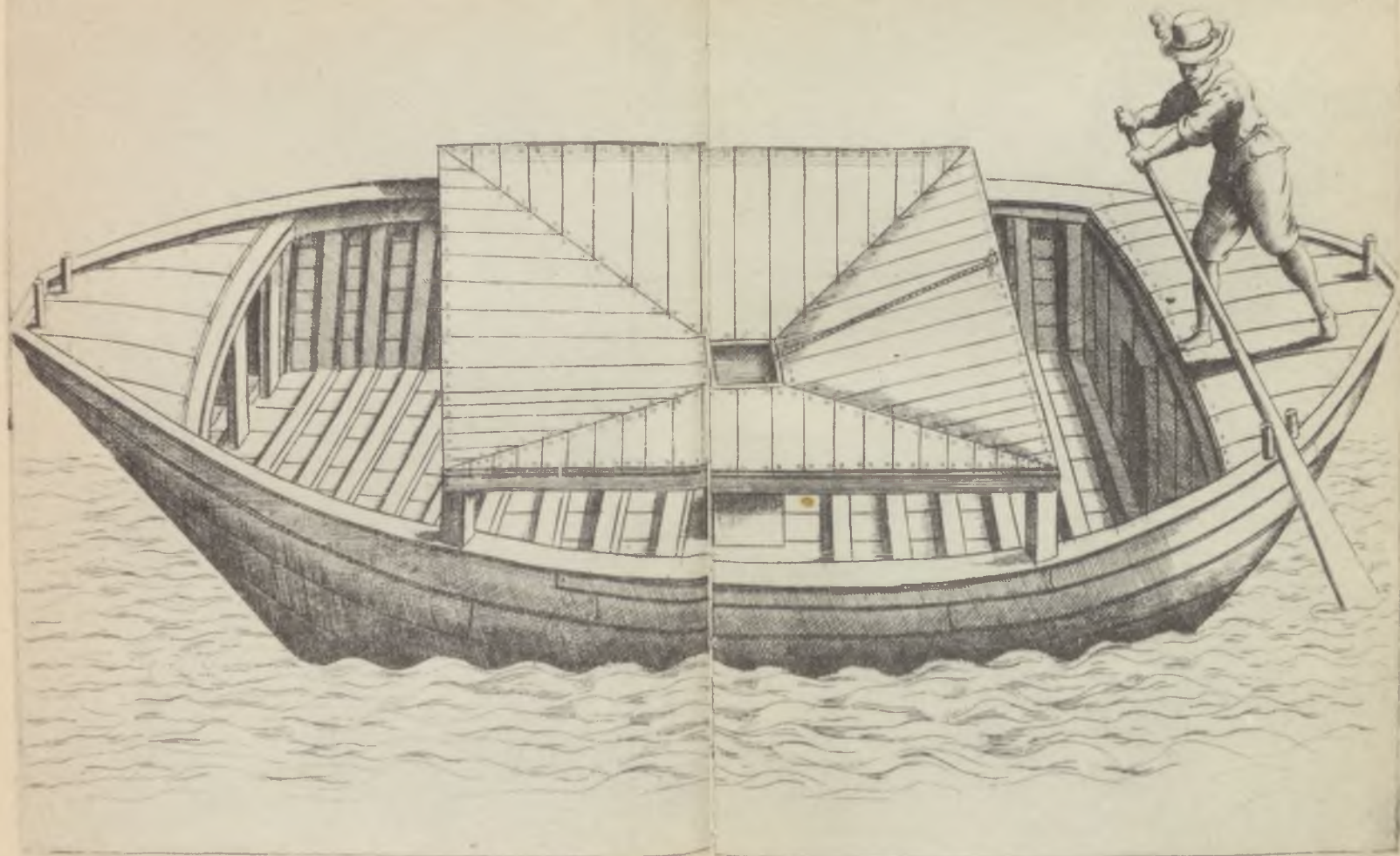

40. NAVIS ADVERSO FLUMINE PROCEDENS.

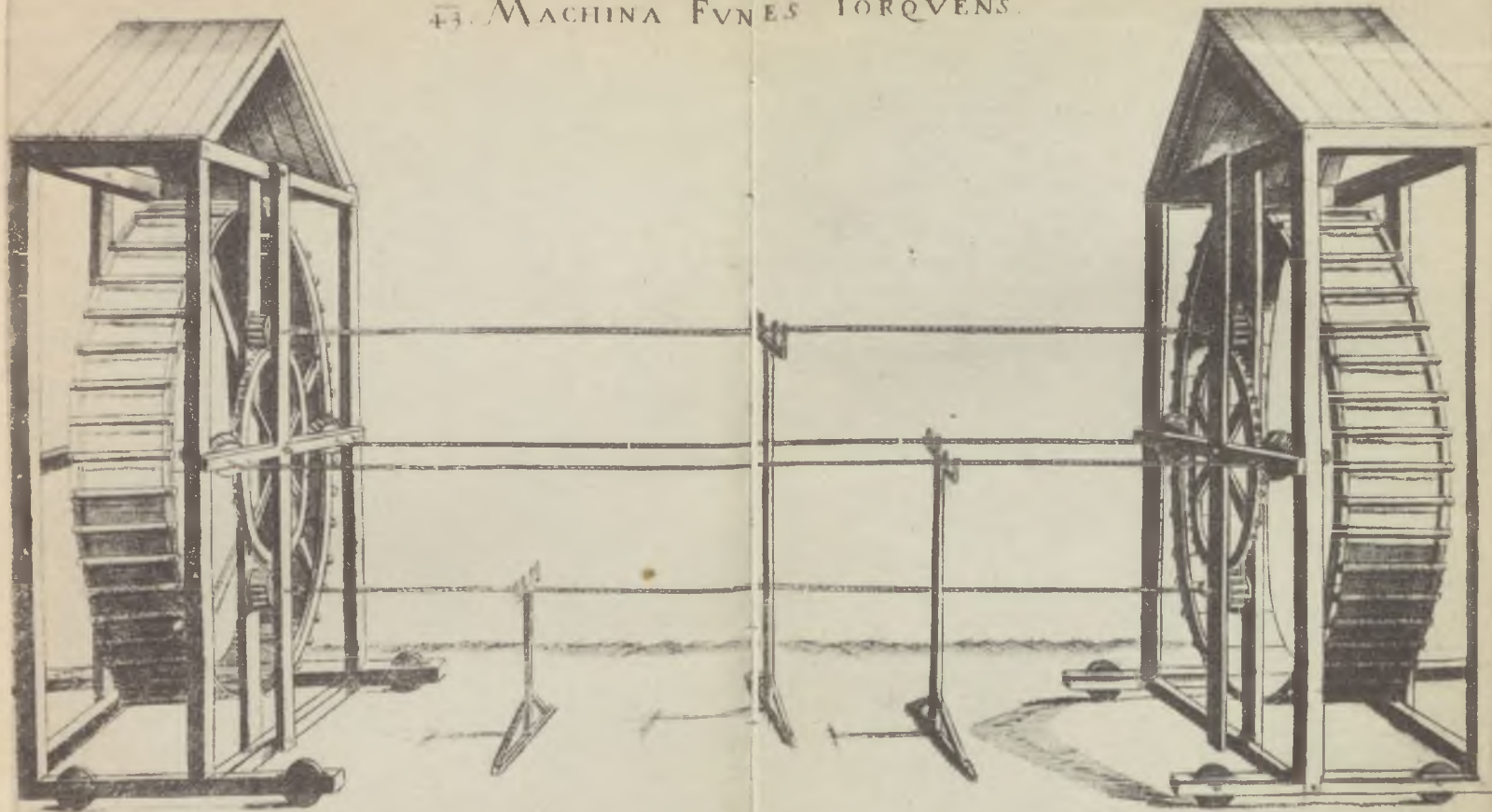

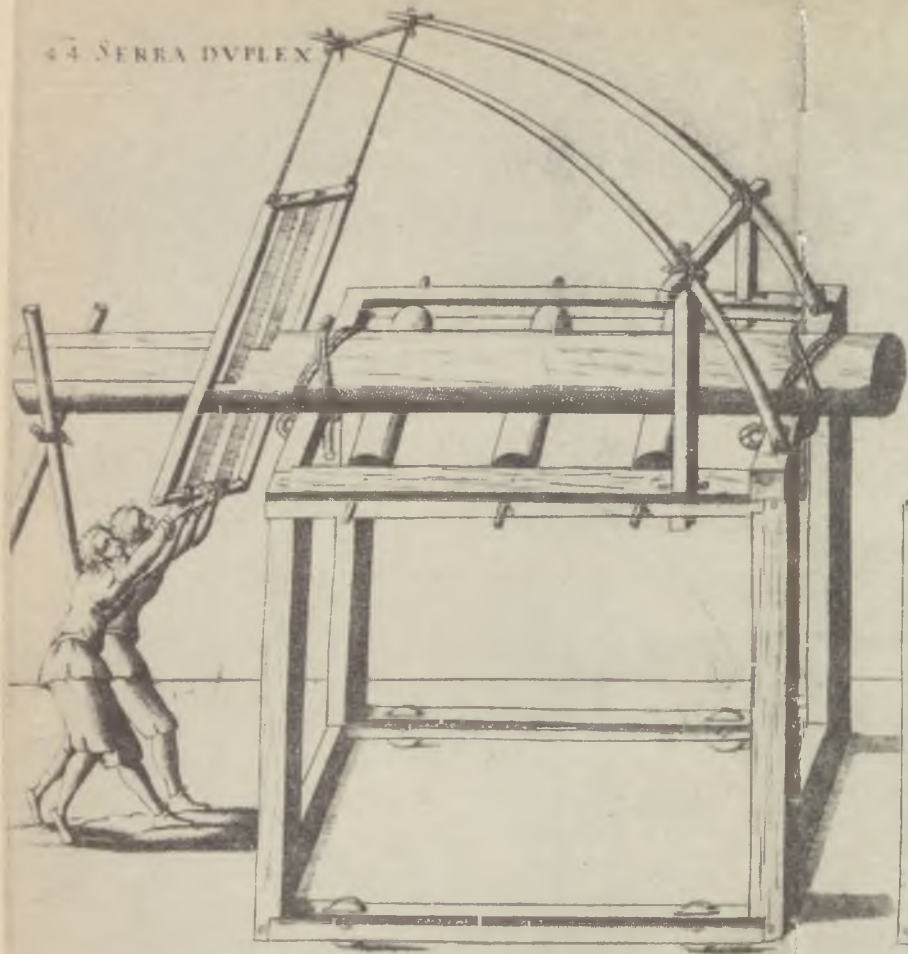
42. NAVIS FVNDQ APERTO

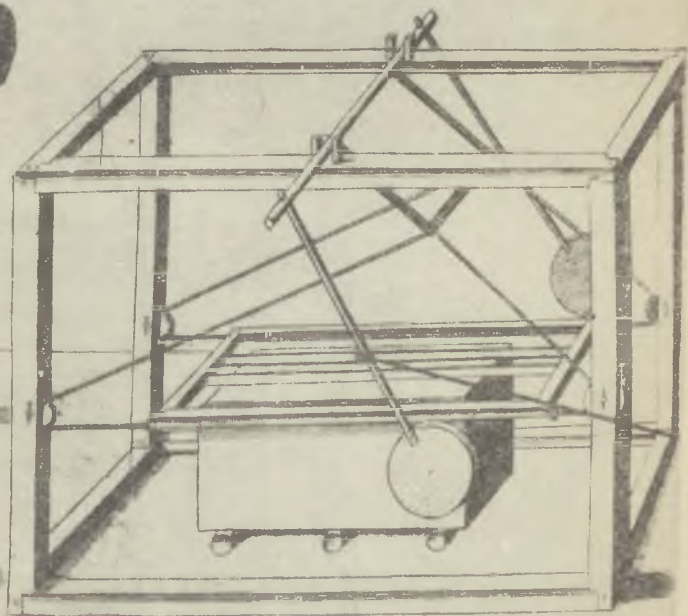
43. MACHINA FVNES TORQVENS.

44. SERRA DUFLEX

44. SERRA PRO LAPIDIBVS

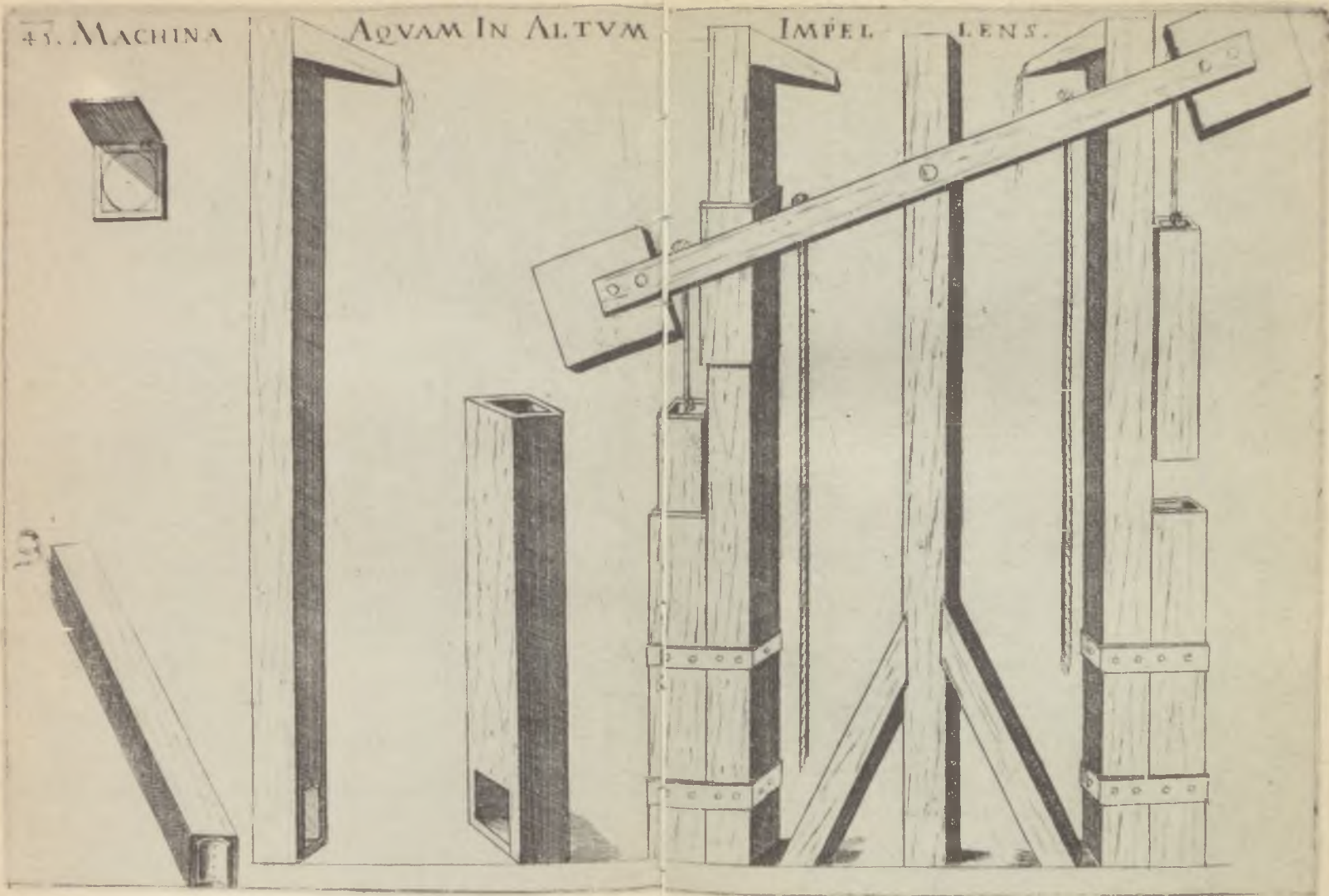

43. MACHINA

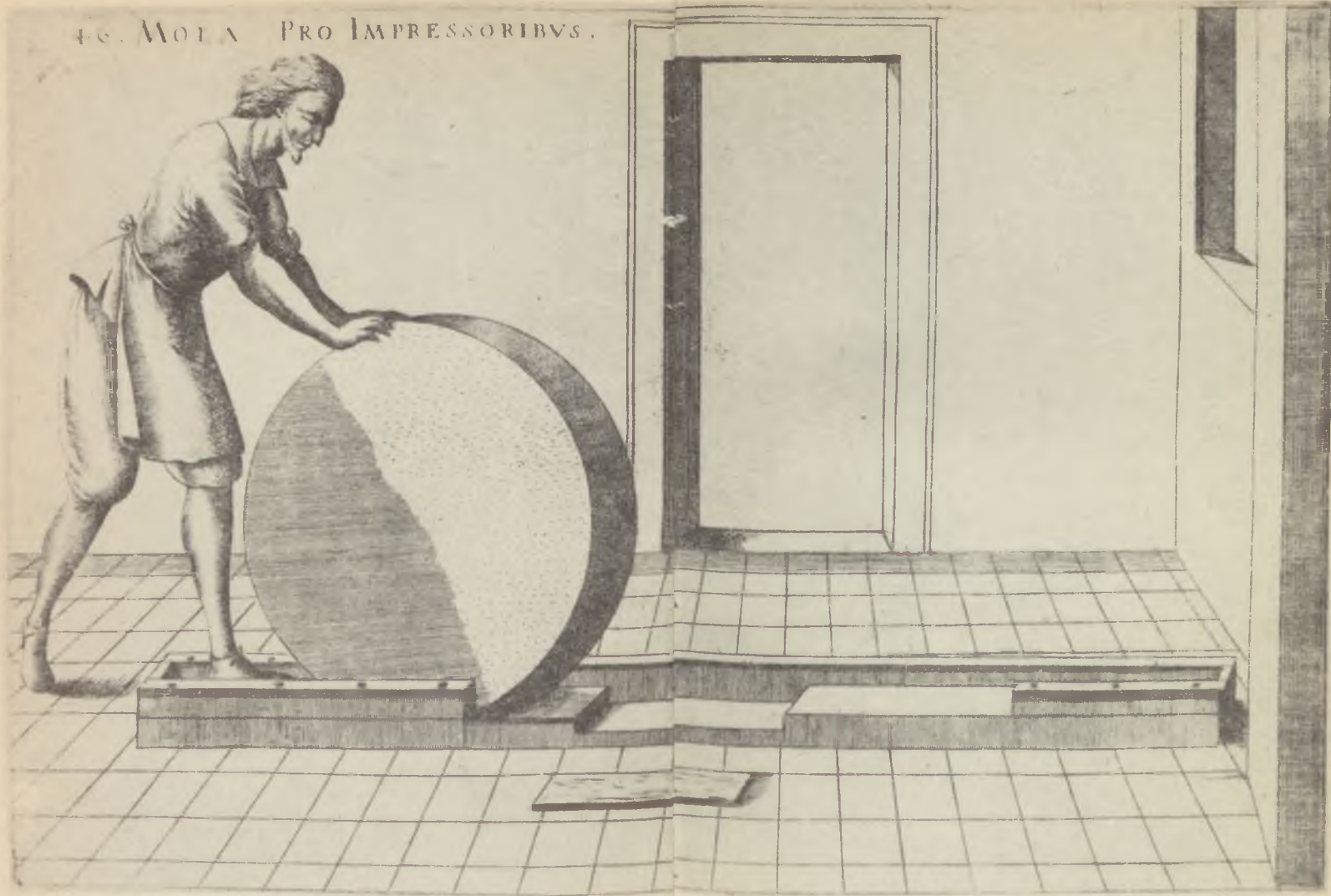
AQVAM IN ALTVM

IMPEL

LENS.

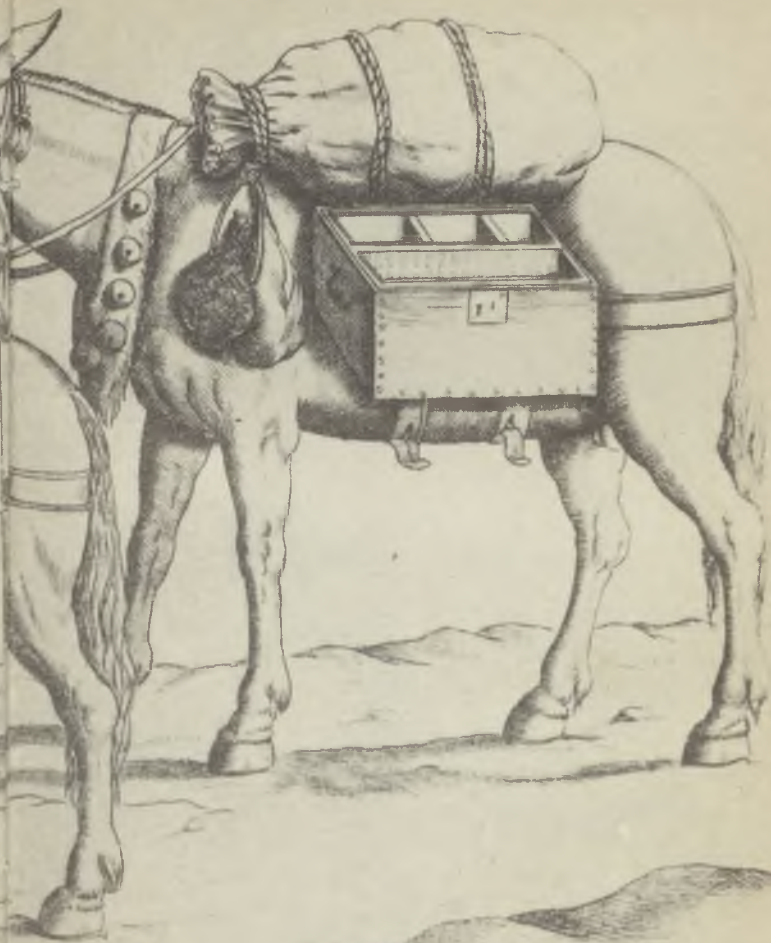
46. MOLA PRO IMPRESSORIBVS.

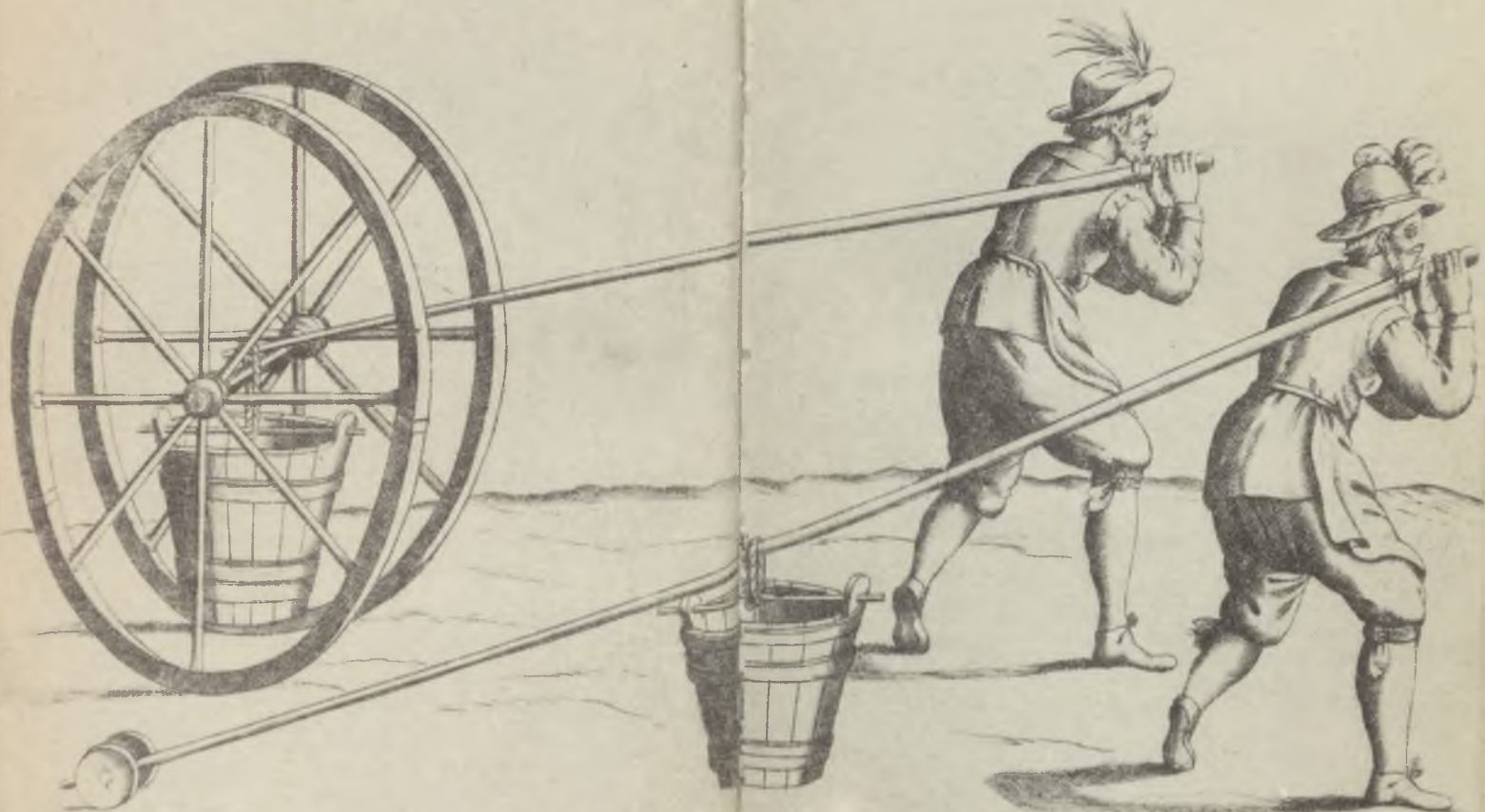

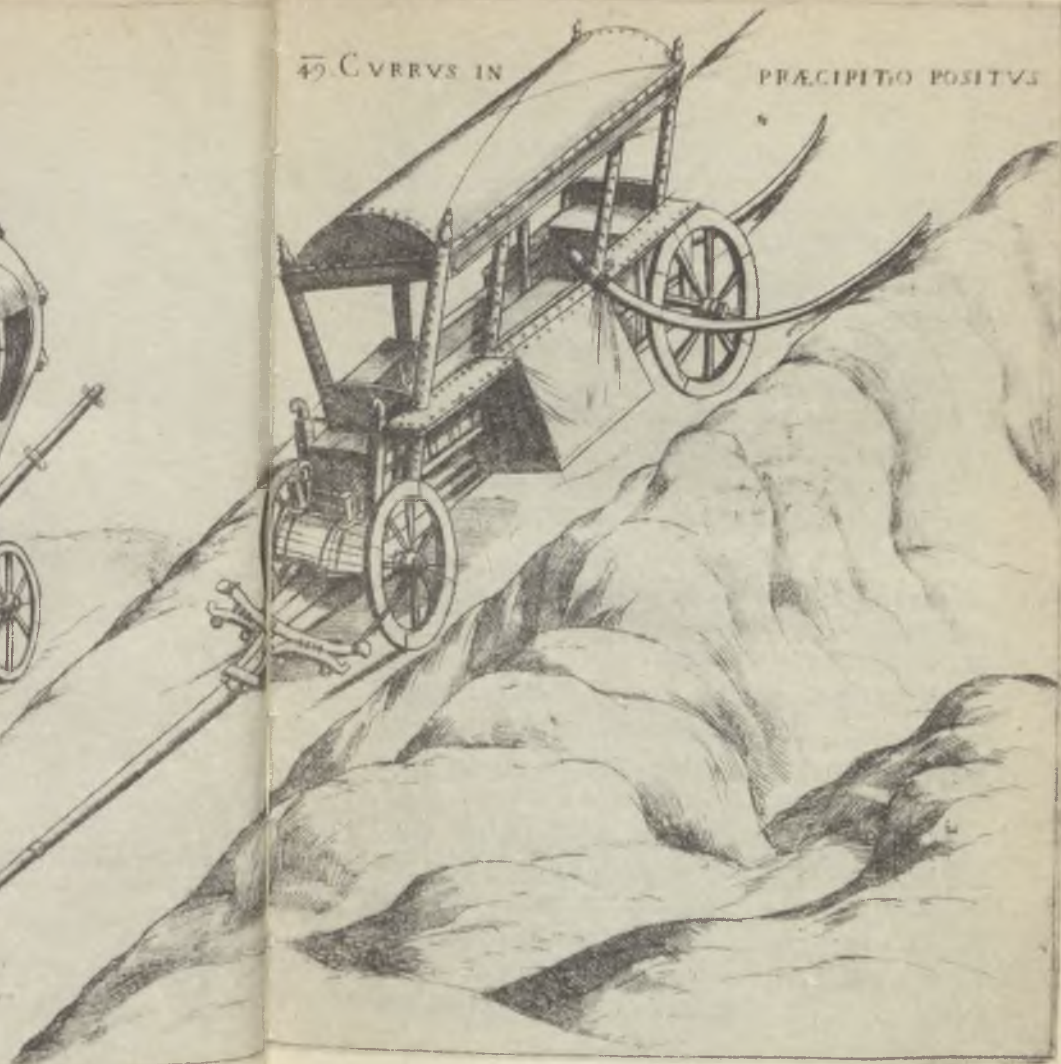
47. VNVS MVLVVS PRO LECTICA

47. MVLVVS CVLINAM DEFERENS

TALÁLMÁNYAINK

MALMOK, melyeket különféle, eddig nem ismert módokon a szél forgat.

Szilárdan álló malmok, melyek működését a folyók dagálya vagy éppen apálya sem gátolja.

Hajókon felállított malmok.

Malmok, melyeket állatok ereje vagy az emberi kéz, illetve láb hoz mozgásba.

Egy vagy több munkás erőkifejtésének megfelelően kisebb avagy nagyobb hordozható vas malom.

Malom avagy prés az olaj sajtolására.

Sajtó az olaj és a bor kipréselésére.

Emelőrúd, hajtómű nélkül, amely semmiképpen sem jelent visszalépést.

Mesterséges gerenda, amely mivel négyszer olyan hosszú, mint a leghosszabb természetes gerenda, a templomok, királyi paloták tágas és oszlop nélküli termeinek befedésére alkalmas.

A folyó fölé kifeszített hajókötel, melyen bárki száraz lábbal biztonságosan átjuthat.

Hidak, melyek a folyókat minden támaszték nélkül átívelik – öt különböző formában és ötféle anyagból művészi módon megszerkesztve.

A Dunán és a többi olyan folyón, amelyen vas-

tag jégréteg képződik, fából készült híd, amit sem a jég, sem pedig más, a vízzel sodródó nagy és nehéz tömeg nem rongálhat meg, csupán idővel a fa természetes korhadása.

Három evezősoros hajó, amelyet könnyebben hajtának az evezőlapátok, mint a mostaniakat.

Kis csónak, melyet ha valaki hónaljig magára húz, biztonságosan átkelhet a mély folyón, még ha hosszú ruhát is hord.

Teherszállító hajó, amely aljának megnyitásával bocsátja vízbe terhét, mégsem merül el.

Gép, amely bármilyen vízmélység esetén kiemeli a mederből az iszapot vagy a homokot.

Ajánlás arra vonatkozóan, hogy a Tiberis áradásával ne üssön rajta a városon.

Számos egész éven át csörgedező, tiszta és édesvízű szökőkút Velencében és más vele szomszédos helyeken.

Nagy mennyiségű gabonát a tűzvésztől és a nedvességtől több éven át sértetlenül tárolni.

Kis munkával nagy mennyiségű vizet a magasba emelni.

A beszegezett ágyút nyomban tűzkészé tenni.

Ágyút beszegezni, hogy az ellenség ne használhassa.

Az ágyút úgy fordítani, hogy az ellenség ne segezhesse be.

Módszer arra, hogy ágyúval és egyéb lövő szer-

számokkal gyorsabban és többször tüzeljenek, mint eddig.

Ágyút magas hegyre vontatni kis erőfeszítéssel.

Híd és hajó nélkül ágyút a folyó túlsó partjára juttatni.

Zárszerkezet puskához, dörzsszerkezet és lánc nélkül.

Módszer ágyú könnyű megsemmisítéséhez.

Valamely folyón a gerendákból és hajódeszkákból épített hidat ütközet közben minden kockázat nélkül és rövid idő alatt lerombolni.

Kapun bárhol puska nélkül áttörni.

Hordozható töltés, amely a hadsereget védi.

Kétféle módja annak, miként lehet tengeren és a folyókon töltést készíteni.

Felfegyverzett kocsi, amelynek nem ártanak sem a tüzfegyverek, sem a hidegfegyverek.

Függő kocsi szíjak és láncok nélkül.

Meredek hegyről a kocsit lassan leengedni a síkságra.

Ugyanezzel a módszerrel lehet, ha útközben egy vagy két kerék eltörik, a kocsit a fogadóig eljuttatni.

Súlyos harangot minden különösebb erő kifejtés nélkül megszólaltatni;

Továbbá bármilyen magas helyről sértetlenül a földre leengedni.

Folyami fűrész, amely nyolcszor gyorsabban dolgozik, mint bármely más fűrész.

Márványvágó fűrész, amelyet súlyokkal mozgatnak.

A megszokottnál kényelmesebb kézi fűrész.

Létra, amelyet bárki segítség nélkül falhoz támaszthat, elvehet onnan, és hóna alatt szállíthat.

Lánc, amellyel a kútból kisebb erőfeszítéssel húzható fel a víz, mint ahogyan az jelenleg történik.

Folyókat és tengeri kikötőket lezáró lánc.

Bármilyen hosszú és vastag kötelet fonni – könnyebb munkával, mint eddig.

Kétféle módja is annak, hogy a teherhordozó egyedül miként viheti könnyebben a terhet, mint ha segítsége is van.

Hogyan utazhat két ember egy öszvéren ugyanolyan kényelmesen, mint olyan gyaloghinton, amelyet két öszvér visz.

Miként lehet sebet útközben orvosolni, ha a terhet szállító bármilyen állat hátát a hordszék vagy a nyereg feltörte.

Útközben lóháton ételt főzni.

Tűzön vizet melegíteni fazék használata nélkül, hasonlóképpen húst edény nélkül megfőzni.

A mezőn bárhol hamar felállítható kemence.

Kenyérsütés kemence nélkül.

Miként lehet megfelelően táplálkozni kenyér helyett gabonával.

Mi módon arat egy ember annyit, mint tíz másik.

Hogyan csépelhet egy ember annyit, mint tíz másik.

Hogyan tisztítható meg a gabona a rostálásnál tökéletesebben rosta használata nélkül.

Egyetlen ember miként választhat szét annyi lisztet és korpát, mint tíz másik.

Bárhol házon vagy palotán akár sétálásra is alkalmas lapos tető, amely mindenféle időjárás-változásnak a leghidegebb vidékeken is ellenáll.

A vele szomszédos házakat elpusztító tűzvész esetén is sértetlenül megmaradó épület.

Még mocsaras helyen is teljesen vízmentes borpince.

Hogyan lehet a bort több éven keresztül is tárolni anélkül, hogy megromlana.

Tűz-, víz- és napóra, amely bárhol megmutatja a hónapokat és napokat is.

Palota király, hercegek és vezérek számára.

Nagy és tágas templom középső pillérek vagy oszlopok nélkül; kétszer akkora befogadóképességű, mint a többi hasonló nagyságú; harangtornyával sekrestyéivel a legtökéletesebb szimmetria megtestesítője.

LOGICA NOVA

1616

LOGICA NOVA
Suis ipsius instrumentis formata et recognita.
A Fausto Verantio episcopo Chanadio

ÚJ LOGIKA,
amelyet Verancsics Faustus csanádi püspök
a logika tulajdon eszközeiből
alakított és megjobbított

1616

LOGICA

NOVA.

SVIS IPSIVS

INSTRUMENTIS

FORMATA ET RECOGNITA,

A

FAVSTO VERANCIO

EPISCOPO CHANADIA.

VENETIIS. MDCXVI.

Apud Ambrosium, & Bartholomæum Dei.

ANTONIUS CORNICINUS

Verancsics Faustus főtisztelendő úr Logikájára:

Faustus a logika széttört szobrát a nyirkos sírokról, a szúrós bozótból lám felszedi, darabjait egymáshoz illeszti, összeforrasztja, lesimítja, megtörli, és végül magas alapra állítja.

Ugyancsak a Logikáról

THEODOSIUS GRADENSIS

Nem Lullus ez, olvasó, még nem is Ramus, Kicsiny fa, erős gyökereken, amely megújulva hoz virágokat, leveleket, gyümölcsöt.

PLATÓN

Az érvek a filozófusok instrumentumai.

UGYANŐ

Ha a szavakat, ahol kell, megvetjük, tudás és műveltség terén gazdagabbak leszünk.

UGYANŐ

Sokan vannak elfoglalva az elnevezésekkel, miközben éppen arra a dologra nem figyelnek, amiről szó van. Ezért van aztán, hogy sok haszontalan vizsgálódás és üres vita kezdődik, amelyek az értelmet zavarossá teszik.

HORATIUS AZ ARS POETICÁ-BAN

Bármilyen tanácsot is adsz, röviden
tedd! Így fogad az meg
gyorsan a lelkünkben s mélyen
bele is gyökeredzik;*

* Hor. Epist. II. 3. Muraközy Gyula ford.

AZ OLVASÓHOZ

A MIKOR ezeket a nyilvánosság elé tárjuk, tudatlannak mutatkozunk, mivel tanulni kívánunk inkább, mint tanítani. Ugyanakkor fájlaljuk, hogy sokan, akik effélével foglalkoznak, sem tanulni, sem tanítani nem akarnak. És ha megkérik őket, hogy mondjanak véleményt, se dicsérni, sem vitába szállni nem mernek, csak elfoglaltságukra hivatkoznak. Mégis az orrukat fintorgatják a mi új munkánk láttán, miközben magukat tanítványaiknak mint nagy logikusokat és metafizikusokat akarják eladni. Csak koruk szellemére hivatkoznak minduntalan, és azokkal hozakodnak elő, akik az ő pártjukon állnak. És ha nem az ilyen segítségekben csalatkoztunk volna éppen, és a gondolkodás művészete éppúgy támaszkodnék a józan észre is, mint a tekintélyre, s nem csak az idő előrehaladására, akkor minden művészet és tudomány felvirágozott volna. Félre hát ezekkel a papagájokkal, a tudós és értelmes férfiakhoz fordulunk, akiket arra kérünk, hogy tévedéseinket, amelyekből talán többet is találnak, jóindulatúan bizonyítsák ránk, s emiatt egyáltalán nem neheztelünk rájuk, hanem mintha különös jótéteményükkel ajándékoztak volna meg, nekik még nagy hálával is tartozunk.

A LOGIKA

A LOGIKA vagy más néven dialektika a tudományok elsajátításának és tanításának művésze. Másrészt: a beszéd ésszerű elrendezésének módja.

Ezért helyesen nevezik ezt a görögök logikának; ez az elnevezés ésszerűséget és beszédet is jelent.

Egyesek azt tanítják, hogy a logikának két faja (species) van: elméleti (docens) és alkalmazott (utens). Arra kívántak rámutatni, hogy egyik az, amelyet tanítunk, a másik pedig amit használunk. De ezek a logikának se nem fajai, se nem részei. Mert az alany (subiectum) mindkét esetben változatlan marad, csak bizonyos tulajdonságairól (passio) történik állítás, ezek pedig számtalanok lehetnek. Az ilyen felosztás nem lényegi, hanem csak esetleges és hiábavaló. Mert az a logika, retorika, grammatika, amelyre gyermekkorunkban az iskolában tanítanak bennünket, amit elsajátítunk, semmiben sem különbözik a később a fórumon, a szenátusban és más helyeken s a legkülönfélébb alkalmakkor használt logikától. Miként ugyanaz a szerkezet, amelyet a kovács készített és amit az ács faragott; hasonlóképpen az itthon a házamnál tartott

ló és amelyiken a háborúban lovagolok. Az iskolában a tudományról beszélünk, iskolán kívül a tudomány szerint szólunk. Helyesebben járnak el, akik a logikát természetesen és mesterségesen választják szét. Nekünk pedig éppen ezzel, a mesterséghez tartozó logikával kell foglalkoznunk, hiszen amaz ezáltal válik tökéletessé.

A logikának három része van: az első a meghatározás kialakításával foglalkozik, a másik a felosztásával, a harmadik az érvelés, következtetés vagy megerősítés formálásával.

Ez a három instrumentum foglalja magába az értekezés valamennyi nemét és a tanítás minden módszerét. Mert amiről a filozófus beszél, egy a három közül, vagy ezek része. Ugyanis először meghatározza a keze ügyébe eső alanyt (subiectum), azután felosztja azt, harmadszor ésszerű magyarázattal erősíti meg állításait, ha bármi kétség merül fel azokat illetően, és ekképpen a tanításban a legtökéletesebben tesz eleget feladatának.

Vannak, akik azt állítják, hogy a felosztás sorrendben előbbre való a meghatározásnál. Tévednek azonban, és Platon, Porphyrius, Szent Ágoston és Cicero ellenében vélekednek így, s éppen ez utóbbi – hogy mást ne is említsünk – éppen *A kötelességek* elején szögezi le: „Ha ugyanis egy kérdést tüzetesen és módszeresen meg akarunk vizsgálni, a meghatározásból kell kiindulnunk, hogy

tudjuk, miről van szó.” Mert az a felosztás, ami a beszédben néha megelőzi a meghatározást, inkább nevezhető elkülönítésnek vagy elválasztásnak. Amennyiben elkülönítjük és elválasztjuk az általunk meghatározott alanytól (subiectum), akár azért, mert kétértelműek, akár azért, mert közel állnak ehhez az alanyhoz, akkor megvalljuk, hogy mi ezekről egyáltalán nem kívánunk szólni. A fentebb említett felosztás ugyanis – miután a meghatározás megvilágította, hogy milyen az az alany (subiectum) –, nyomban ennek fajait és részleteit sorolja fel és vizsgálja meg.

A megítélés (iudicium) és az invenció a logikának nem megkülönböztetett részei, miként azt egyesek meghatározzák, és nem is lehet külön foglalkozni velük.¹ Emlékezetünk és értelmünk képessége vagy működése inkább, amelynek a logika tanításai különösen hasznára vannak. Hiszen a logika először megmutatja azokat a helyeket (locus=topos), ahol mindaz fellelhető [invenció] és megtalálható, amit valamely dologról el kell mondani; majd ezt követően előírja, hogy milyen módon lehet eldönteni és megítélni, [iudicium], helyes vagy rossz volt-e a kijelentés.

A logika ezen tagjai közé számítják egyesek az analízist (resolutio), mások a módszert (methodus). Véleményem szerint azonban a módszer nem egyéb, mint jól alkalmazott felosztás, amit analiti-

kus módszernek (*methodus resolutive*) neveznek akkor, midőn az alanyt (*subiectum*), amennyiben nem (*genus*), akkor fajaira (*species*), hogyha egész (*totum*), akkor részeire (*pars*) osztják fel.² Másrészről szintetikus módszer (*methodus compositiva*) a neve, amikor a legalsó fajoktól a mindinkább általános nemhez, vagy a legkisebb részekről a nagyobbakhoz, végül éppen az egészhez – ami pedig az alany (*subiectum*) – jut el meghatározott rend és szám szerint egybegyűjtve az ismereteket.³ Mi a magunk szerény munkájában mindkét módszert (*methodus*) alkalmazzuk. Mert a logikát (amint az majd látható) először is felbontottuk három-részre; azután felosztottuk ezek közül mindegyiket több kijelentésre (*propositio*), majd a kijelentéseket fogalmakra (*terminus*). Ellenkező irányban haladva, legelőször is a fogalmakból a kijelentéseket, a kijelentésekből pedig a meghatározásokat, felosztásokat és az érveléseket szintézissel hoztuk létre. Persze akkor beszélünk valamely anyagról (*subiectum*) módszeresen, ha nem mulasztunk el semmit elmondani mindabból, ami ezen dolgot illetően megismerésre méltó, de nem is teszünk hozzá semmit feleslegesen, és nem bocsátkozunk ismétlésekbe. Ami homonima, abból nem csinálunk szinonimát, s a szinonimából nem csinálunk homonimát; azaz egy dologból nem csinálunk többet, de a több dologból sem egyetlen-

egyet. Éppen így, amit az első helyen meg kell említeni, nem halasztjuk későbbre, és ami később kell hogy következzen, nem helyezzük előtérbe, hanem mindent úgy helyezünk el, hogy helyesen kövessék egymást.

Egyesek az érvelést (argumentatio), mások pedig csak az érvelés egyetlen fajtát (species), a szillogizmust tartják a logika mint egész azonos értékű alanyának (subiectum). Felfogják-e, kérdezem én, hogy miként fognak következtetni, ha előbb nem állítottak fel valamely állítást (positio), amelyről ítéletet kell mondani. Azonban minden ilyen állítás vagy kijelentés éppen a meghatározás vagy a felosztás része. Tehát a tanítás ezen két instrumentuma is méltán sorolható a logika részei közé. S nem az érvelés (argumentatio) tartozékai a meghatározás és a felosztás – miként azt állítják –, hiszen a filozófus gyakran nem érvel olyankor, amikor meghatároz és feloszt, de mégsem bizonyít. Ezért hát teljesen külön kell ezeket választani egymástól. Sőt inkább az érvelés (argumentatio) alkalmazkodik ehhez a két instrumentumhoz. Amint a szónok is először felvázolja a tényállást, s azután – ahol kétségesnek látszik – megerősíti észérvekkel és bizonyítékokkal, ugyanúgy a filozófus először azon dolog természetét írja le, amelyről szó van, és felsorolja annak fajait és részeit, s csak az-

után erősíti meg – ha szükséges – érvelésekkel is azokat, amelyeket jónak lát.

Mi pedig azt mondjuk, hogy a tanító beszéd (oratio docens) a logika adekvát alanya (subiectum), és ezért ennek a három résznek, azaz a logika instrumentumainak nemeként (genus) tartjuk számon. Hiszen a logika tanít meg arra, hogyan kell tanítani, miként Platón *A szofista*-ban mondja és Soarez a *Metafiziká*-jában (Disp. I. Sect. V. num. 36–37.). Azaz minden tanító számára megmutatja a módját vagy kijelöli a formáját akármely mesterségben az érzékletes és világos beszédnek. Maguk az egyes mesterségek pedig anyagukat kínálják ehhez.

A logikus anyagának (materia) megfelelő elnevezésekkel illeti a tudományára vonatkozó kijelentéseit és állításait. Ezek közül, amelyeket sokan a másodlagos (=szekunder) fogalmak névvel illetnek, a legjellemzőbbeket ezekkel a szavakkal vagy szinonimáikkal említik: terminus, alany (subiectum), állítmány (praedicatum), kijelentés (enunciatio), általános (universalis), részleges (pluralis), egyes (singularis), állító (affirmativa), tagadó (negativa), egyenes (recta), függő (obliqua), meghatározás (definitio), kategória (praedicamentum), létezés (existentia), lényeg (essentia), minőség (qualitas), mennyiség (quantitas), idő (tempus), hely (locus), cselekvés (actio), tulajdonság (passio), ható

ok (causa efficiens), cél (finis). Aztán: felosztás (divisio), egész (totum), részek (partes), nem (genus), faj (species), érvelés (argumentatio), az érvelések toposzai (loca argumenta), az egyes toposzok elnevezése (singulorum locorum nomina), bizonyító (demonstrativum), topikus (dialecticum), szofisztikus (sophisticum) bizonyítás; szillogizmus, hiányos szillogizmus (enthymema), indukció, példa (exemplum), modus, figura, amelyekről itt sorban és egyenként szólunk majd.

A logika egyes részeit vagy instrumentumait több mondat (enunciatio) alkotja.

Minden egyes egyszerű mondat pedig két terminusból áll.

Nos hát, induljunk el ezen tudomány legkisebb alkotóelemétől, és haladjunk az összetettebbek felé.

A TERMINUSOK

A terminus a beszédben egy bizonyos dolgot jelentő elnevezés vagy kijelentés.⁴

Minden ilyen terminus között valamilyen viszony van, ennek megfelelően alany (subiectum) vagy állítmány (praedicatum) a neve.

Az alany az a terminus, amelyről állítanak valamit, pl. emberek, kövek.

Az állítmány pedig az a terminus, amely az

alanyról kijelent vagy állít valamit, mint például: fehérek, veritékeznek.

Továbbá e terminusok közül az egyik általános (universalis), mint minden ember, az összes ember; a másik részleges (pluralis),⁵ amint: sok ember, végül egyes (individuális), mint például: egy ember.

Azután a terminusok egy része nem (genus), pl. élőlények; a más része faj (species), úgymint emberek; ismét más részük egyed (individuum), mint Péter.

Vagyis nem (genus), hogy mozognak, faj (species), hogy futnak, az egyedi, hogy fut.

Továbbá bizonyos terminusok homonimák, mások szinonimák; aztán némelyek analógiásak, mások denominálisok stb.

Továbbá egyes terminusok a szubsztanciára vonatkoznak, mások a járulékos tulajdonságokat (accidentia) jelölik.

Szubsztancia az a valami, amely megáll önmagában is, mint emberek, kövek.

A járulékos tulajdonság (accidentia) az, ami a szubsztanciához járul, mint például fehérek, leese- nek.

Ezen járulékos tulajdonságok között pedig vannak közösek és vannak sajátosak. Éppen így vannak olyanok, amelyek elválaszthatók, és vannak, amelyek elválaszthatatlanok szubsztanciáiktól.

A járulékok szinonimái: kiegészítés (adiunctum), jelző (appositus), összekötés (annexum), állítmány (attributum), hozzátartozó (adhaerens), megnyilvánulás (affectio), milyenség (passio), körülmény (circumstans), jelző (epitheton) stb.

Azok, akik gondolati, szóbeli és írásos terminusokról beszélnek és egyéb hasonló módokon osztják fel a terminusokat, hiába töltik az időt szószaporítással. Azok, akik már ezen is túlmennek, és hangról, szóról vagy névszóról és ígéről értekeznek, mások dolgába fognak. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a hangról és a szóról beszélni a fizikus dolga, s a grammatikusra tartozik a névszóról és az ígéről értekezni; a terminusok pedig egyedül, kizárólag és elsősorban a logikusok elemei.

A KIJELENTÉSEK

Az egyszerű logikai kijelentés (enunciatio) a leg-tömörebb és mégis tökéletes, egy bizonyos valamire vonatkozó tanító beszéd (oratio docens). Pl. az ember értelmes lény, a szatírok nem.

Azaz akkor van erről szó, amikor egy alanyhoz (subiectum) egy állítmány (praedicatum) kapcsolódik. Az pedig összetett mondat, amely akár több alanyt, akár több állítmányt tartalmaz, vagyis felbontható több egyszerű kijelentésre, úgymint: *Is-*

ten megteremtette a világot, kormányozza az embereket, meggyógyítod az állatokat; Ha a nap fenn van, nappal van. De ezekről mi most nem beszélünk.

A kijelentés szinonimái: tétel (positio), ítélet (propositio), mondat (pronunciatum), mondás (effatum), beszéd (eloquium), kifejezés (elocutio), nyilatkozat (dictum), állítás (assertio), feltevés (assumptio), megnyilatkozás (indicatio), kihirdetés (praedicatio), ítélet (sententia), következtetés (conclusio), kérdés (quaestio), vagy a kérdésre adott válasz (responsio), feladat (problema), levezetett tantétel (theoremata), vitatétel (thema), feltételezés (thesis), alapigazság (axióma) stb. Hiszen majdnem ugyanazt jelenti valamennyi, csak valamilyen értelemben különböznek egymástól.

A kijelentésnek (enunciatio) két lényegi része van, úgy mint az alany (subiectum) és az állítmány (praedicatum), miként ezt már fentebb is említettük.

Az előbbi az anyagnak (materia), az utóbbi a formának felel meg. Egyébként néha az alanyt (subiectum) állítmánnyá (praedicatum) változtatják és fordítva, az állítmányt alannya. Ezt a két terminust a kijelentésben még jelek, a kopula és más, többnyire olyan szavak egészítik ki, amelyek ezeknek a fogalmaknak a jelentését módosítják és a kijelentések értelmét pontosabbá teszik. Például, ha azt mondod: *Isten teremtette a világot.* Majd azt mon-

dod: *A világ Istentől teremtetett.* Az első kijelentésben az *Isten* az alany (subiectum), a *világ* az állítmány (praedicatum). A másodikban a *világ* az alany, *Isten* az állítmány; a *teremtette* és a *teremtett* kopulák.

A kijelentések faja (species) is méltó a megismerésre: minősége (qualitas) szerint kétféle, az egyik állító, a másik tagadó. Mennyisége (quantitas) szerint pedig három faja van: az egyik kijelentés univerzális, a másik részleges, ismét egy másik individuális.

Példa az univerzális állító kijelentésre: *Minden ember gondolkodó lény;* a tagadóra: *Egyetlen állat sem beszél.*

Példa a részleges állító kijelentésre: *Bizonyos csillagok bolygócsillagok,* a tagadóra: *Az állatok között nem sok a kérődző fajta.*

Példa az individuális állító kijelentésre: *A nap mindent beragyog,* a tagadóra: *A világ nem létezik öröktől fogva.*

Ez a minőség és mennyiség szükségszerűen mindig megtalálható valamennyi helyes kijelentésben. Méghozzá a mennyiségnek az alanyban (subiectum), a minőségnek az állítmányban (praedicatum) van a helye. És ezért a határozatlan kijelentésre, amelyről egyesek beszélnek, semmi szüksége nincs a logikusnak. Hiszen nem felel meg a kijelentés meghatározásának vagy felosztásának, azaz megbízhatóan nem jelöl meg semmit, nincs mennyi-

sége, hanem kétes, tévedést szül és vitára ad okot, ha valaki azt mondja: *Az ember fut*. Mert nem lehet tudni, hogy mindegyikről vagy csak egyetlenről van-e szó. Ha pedig azt állítja: *Az emberek futnak*, hasonlóképpen eldöntetlen, hogy vajon az összesre vagy csak néhányra vonatkozik-e. Ilyenkor további magyarázatra van szükség ahhoz, hogy a beszéd kifogástalan és világos legyen; mivel a logikusnak érthetően kell beszélni. Ez pedig csak akkor lehetséges, amikor az alanyt (subiectum) kiegészíti mennyiségének jele, kivéve, ha az nyilvánvaló és magától értetődő. Az univerzális jegyei (miként az mindenki előtt ismeretes) a következők: *minden; összes, senki, semmi*. A részlegesek: *sok, kevés*. Az individuálisok: *egy, egyedül, ő, az, Platon, Szókratész*.

Továbbá az egyik kijelentés (enunciatio) vagy állítás (praedicatio) egyenes (recta), a másik függő (obliqua) beszéd. Az egyenesnek azt tartják, amelynek állítmánya (praedicatum) alanyesetben van, mint például: *Az Isten mindenható; Az ember élőlény*. A függő állítás az, amelynek állítmánya valamely függő esetben van, mint például: *Isten megteremtette a világot; A világ Isten által teremtetett*. És mindkettő helyes állítás mind a logikusok, mind a grammatikusok előtt. Ezzel a függő kijelentéssel csak kevesen foglalkoznak, mindazonáltal gyakoribb, mint az előző.

Aztán néha a faj (species) állítmánya (praedicatum) a nem (genus), mint:⁶ *Az ember élőlény*, vagy ugyanez világosabban: *Minden ember egy bizonyos élőlény*. Másféle kijelentés, amelyben viszont fordítva, a nem (genus) a faj (species) állítmánya (praedicatum), mint amikor azt mondjuk: *Bizonyos élőlények emberek, bizonyos élőlények barmok*. És hasonló eljárással néha a rész (pars) lesz az egész (totum) állítmánya (praedicatum): *Minden élőlénynek van feje*. Viszont fordítva, az egészet (totum) állítjuk a részéről (pars): *Minden fej egy bizonyos élőlény testrésze*. Ez a megfordítható és egymásnak kölcsönösen megfelelő állítás esetleg nem is tetszik majd mindenkinek, tudniillik az a része, ami arra vonatkozik, hogy a fajt a saját neméről állíthatjuk. Mert ezeknél általános szabály, hogy helyesen az univerzálisabbat kell a kevésbé univerzálisról állítani, és nem fordítva. Hát nem veszik észre, kérdezem én, hogy a gyakorlat és a józan ész is ellenük szól? Hiszen figyelmen kívül hagyják, ami elkerülhetetlenül szükséges: az alanynak (subjectum) és az állítmánynak (praedicatum) azonos mennyiségűnek (quantitas) kell lenni, hogy egymáshoz megfelelően kapcsolódjanak. Miként az eke elé is egyforma ökrök kellenek. Az ilyen kijelentésekben sem a nem (genus), sem az egész (totum) nem vonatkozik valamire bővebben, mint ezeknek minden egyes faja (species) és része (pars).

Ellenkezőleg: sem a rész, sem a faj nem jelöl kevesebbet, mint az egész vagy a nem. Amikor tehát azt mondjuk: *Minden ember élőlény*, nem azt igyekszünk bizonygatni, hogy: *Minden ember minden élőlény*, hanem, hogy: *Minden ember egy bizonyos élőlény*. Mert itt ez a terminus (*élőlények* vagy *élőlény*) nem általános, miként azt tévesen hiszik, hanem részleges (pluralis), és azonos mennyiségű (quantitas) a faj (species) másik univerzális terminusával, azaz a *minden emberrel*. Nincs hát itt szó erről a nemről (genus) a maga teljes szélességében, csupán egyetlen darabjáról, ami saját fajával (species) egyenlő, amelyről valamit kijelent. És ha azt mondom megfordítva: *Némely élőlény ember*, vagy *Bizonyos élőlények emberek*, itt jöllehet a fajt (species) a saját neméről (genus) állítjuk, mégsem helytelen kijelentésről van szó, éppúgy vonatkozik a fajra, mint a nemre, de mindegyik azonos kiterjedésű vagy mennyiségű. Mert észre kell venni azt, hogy ami az egész (totum) és rész (pars) esetében igaz, az igaz a faj (species) és az individuum esetében is, mert egyik a másikból kölcsönösen helyesen állítható, ha jól értelmezzük. Amint jól mondom, hogy *Péter ember*, és éppen úgy helyesen állítom, hogy *Az ember Péter*. Nyilván kiegészítve azal, hogy *az az ember Péter*, vagy Péternek *hívják*. Ugyanis ezek a kijelentések (propositio) egyenértékűek, ha nem csonka és határozatlan előadásuk, ha-

nem tulajdon mennyiségi jegyeik különböztetik meg ezeket; azt pedig, hogy ennek is így kell lenni, fentebb már tanácsoltuk.

Sokan a kijelentések számos egyéb – szerény véleményem szerint kevésbé alkalmas – fajáról (species) beszélnek ugyanekkor. Mi magunk pedig, amint látható, ezekkel szemben, akik az elnevezésekkel vannak elfoglalva és nem azokat a dolgokat vizsgálják tüzetesebben, amikkel foglalkoznak, akiket Platón is megfedd, először is a kijelentések azon általánosságban szükséges kettő, aztán a másik két, nem annyira ismert, ám hasznos és jó felosztásait vagy megkülönböztetéseit helyeztük előtérbe. Nem kívánunk helyt adni annak a híres felosztásnak, amelyet a nagy többség az összes többi elé helyez. Arról a felosztásról van szó tudniillik, amely a kijelentéseket igazakra és hamisakra osztja. Pedig nem a logikus, hanem más tudós feladata annak felkutatása és tanulmányozása, hogy igaz-e vagy hamis egy bizonyos dologra vonatkozó kijelentés. Elég a logikusnak, ha felismeri, hogy (a kijelentés) jó-e vagy rossz. Ezt teszi akkor, amikor az éppen jelenlevő kijelentésre a helyes mondatmeghatározást és felosztást alkalmazza. Mikor azt látja, hogy valamely dolgot megbízhatóan megjelöl, ha végül is alanyból (subiectum) és állítmányból (praedicatum) áll; akkor megáll, és nem kutatja, hogy igaz-e vagy hamis. Hiszen erre nem képes kö-

vetkeztetni egyedül a saját, hanem inkább olyan tudományok segítségével, amelyek ezekről a dolgokról nyilvánvalóan többet szólnak. Mondjunk egy példát: *Hat ég van.* Ez a kijelentés a logikus előtt bizonyára helyénvaló, de a csillagász számára hamis. A logikusok, amennyiben logikusok, miként már fentebb jeleztük, könnyen eldöntik, hogy miért helyes; de hogy miért hamis, nem tudják, nem is ismerhetik fel, és a csillagászathoz fordulnak. A logikusok azért ne használják az igaz és hamis kijelentéseket.

Nem kívánunk szólni a kijelentések ellentéteiről, egyenértékűségeiről, megfordításairól, modalitásáról és egyéb minőségeiről. Úgy mint helyettesítések, rövidített, illetve bővített kijelentések, megnevezések stb.

I. A MEGHATÁROZÁS

A meghatározás (definitio) olyan tanító beszéd (oratio docens), amely valamely alany (subiectum), azaz dolog természetét körülírja.

A meghatározás szinonimái: leírás (descriptio), megmagyarázás (declaratio), elbeszélés (narratio), történet (história).

Egyesek a meghatározás két fajáról (species) beszélnek, az egyiket nominális, a másikat reális meghatározásnak nevezik.⁷ A nominális meghatározás, vagy inkább a kifejezés megmagyarázása, miként az egyértelműek felosztása is, amit legmegfelelőbben megkülönböztetésnek nevezhetünk, legyenek bár sorrendben az elsők a tanításban, mégis a grammatikusokra tartoznak inkább, mint a filozófusokra. Ez utóbbiak ugyanis a dolgokat, amazok az elnevezéseket tanulmányozzák. Mindazonáltal a logikus eszközeit mindkettőnek segítségével kiegészíti.

A legtökéletesebb meghatározás (a legtökéletesebb szubsztanciák) része maga a tíz kategória (praedicamentum).

Mert bármelyik tökéletes szubsztanciára ennyi hasznos és szükséges kérdés, vizsgálat, állítás vonatkozhat.

A meghatározás ezen részeinek vagy a kategóriáknak (*praedicamentum*) szinonimái: helyek (*locus*), helyzetek (*sedes*), az állítmányok osztályai (*classes praedicatorum*), megfigyelések (*observatio*), megfontolások (*consideratio*), elmélkedések (*contemplatio*), gondolat (*conceptus*), sajátos tulajdonságok (*attributum*), kérdések (*quaestio*), benyomások (*affectio*), megjelölések (*notatio*).

Az első kérdés: *van-e* az az alany (*subiectum*), amelyről szó van; ez a faj (*species*) vajon a világban létezik-e; vajon reális dolog (*ens reale*), megkülönböztetve az elgondolt dologtól (*ens rationis*), amiről a természettudós nem értekezik. Említést tesznek-ugyanis sok olyanról, ami nem létezik a valóságban, hanem csak szavakban vagy a képzeletben van jelen, mint griffek, kentaurok, szirének, több világ stb. Mások pedig, éppen fordítva, valóban léteznek, mégsem ismerhetők meg az érzékek segítségével, csak az értelem által. Miként az, hogy több égbolt van, a levegő régióin túl van a tűz mint elem, s hogy léteznek Értelmek (*intelligencia*).

2. *Mi az* a dolog, amiről szó van, azaz milyen anyagból áll, milyen tömegből való, vagy amint a logikusok mondják: mi a neme (*genus*), milyen egészhez (*totum*) tartozik. 3. *Milyen*, azaz mi a formája, vagy a logikusok szavaival: milyen különbség vagy minőség választja el ezt ugyanezen nem (*genus*) többi fajától (*species*). 4. *Mennyi*, azaz milyen

ennek a terjedelme, nagysága, mértéke és a száma. 5. *Mikor*, azaz mi a kora, a tartóssága, az élettartama, az ideje. 6. *Hol*, azaz mi a származási helye. 7. *Mit cselekszik*, vagyis minek a létrehozó oka (causa efficiens), vagy mi a hatása (effectus), működése (operatio), hatóereje (vis), alkalmassága (virtus), mi a képessége (facultas), mi a sajátos feladata (munus). 8. *Mit szenved el*, vagyis milyen kedvező és kedvezőtlen körülményeknek van alárendelve, milyen mozgásokon vagy változásokon megy keresztül, mik hatnak vele szemben vagy ellenében, mik azok, amik elpusztíthatják és mik teszük tökéletesebbé. 9. *Ki által létezik*, azaz ki a szerzője, teremtetője vagy mozgató oka, létrehozója. 10. *Miért van*, vagyis milyen elhatározás, szándék, végcél vezérli és közben mennyi hasznot hajt, mennyi jó és előnyös dolgot hoz létre.

Ezekből nyilvánvaló, hogy a logika tudományában a kategóriáknak (praedicamenta) mi a haszna, a helye és mennyi a száma. Arisztotelész bármilyen dolog esetében csak négy kérdést sorol fel: 1. létezik-e (an sit), 2. mi az (quid sit), 3. milyen (qualis sit), 4. miért van (cur sit). Hogy milyen meggondolásból mellőzte a többit, fel nem foghatom. Amint azt sem értem, hogy miféle eljárással vezethető vissza az összes többi erre a négyre, bármennyire is igyekeznek egyesek ezt elhíttetni.⁸ Mi magunk se nem több, se nem kevesebb, hanem egyedül ezt

a tíz kérdést tesszük fel valamennyi tökéletes meghatározásban. A felosztás esetében kettő, a bizonyításnál egy, azaz számszerint összesen tizenhárom kérdés, amelyek által bármely alanyt (subiectum) illetően mint természettudósok azt mondjuk, hogy tökéletes tudásra teszünk szert. Hiszen végül is akkor ismerjük meg igazán bármely szubsztancia természetét, amikor nemcsak okait, de a rávonatkozó valamennyi kijelentést is megvizsgáljuk. Aki ezeknek a kategóriáknak (praedicamentum) a meghatározásaira és felosztásaira kíváncsi, megtalálhatja azoknál, akik ezekről fizikájukban és metafizikájukban terjedelmesen értekeznek; értekezéseik tulajdonképpen ide tartoznak, amint azt kevéssel ezután bebizonyítjuk.

Példa a szubsztanciák ezen tíz kategória (praedicamentum) vagy kérdés szerint elvégzett meghatározására:

Kérdések: 1. *léteznek-e* 2. *mik azok* 3. *milyen* 4. *mennyi* 5. *mikor* 6. *hol* 7. *mít csinálnak* 8. *mít szenvednek el* 9. *honnan* 10. *mivégre vannak az elefántok?*

Válaszok: az elefántok 1. *léteznek* 2. *bizonyos élőlények* 3. *testük hasonlatos a vaddisznóéhoz* 3. *felfogó-képességük megközelíti az emberét* 4. *a legnagyobb szárazföldi állatok* 5. *több mint kétszáz*

évig élnek 6. Afrikában és Indiában találhatók 7. rémítő hangot hallatnak, amelynek barritus a neve 7. örülnek a folyóknak 7. szüntelenül háborút viselnek az óriáskígyókkal, 8. egymás hangjától könnyen megrettennek 8. a hideget nehezen tűrik 9. a mindenható Isten teremtette őket 10. az emberek ámulatára és szolgálatára, hiszen ezeken szállítják a katonák az ostromtornyokat, nem kis részben járulnak hozzá keleten a háborúk sikeréhez, és egyéb szolgálatokra is alkalmasak.

Bizonyos toposzok (locus) vagy kategóriák (prædicamentum) esetében nemcsak egy-egy, hanem olykor több kijelentés is adódik, mikor tudniillik ugyanazon toposznak (locus) több kategóriája (prædicamentum) mutatkozik, amiket valamiképpen figyelemre kell méltatni. Amint mi is tettük ezen példa esetében, azaz a harmadik, hetedik, nyolcadik és tizedik helyen. És noha az elefántok természetének teljes megismertetéséhez még több hasznos kijelentés kínálta magát, a rövidségre törekedve ezeket itt mégis mellőztük. Néha pedig semmit sem magyarázunk, amikor tudniillik az alany (subiectum), amiről beszélünk, azon kijelentést illetően akár ismeretlen előttünk, akár pedig magától értetődő. Miként itt joggal elhallgattuk volna, amit a kilencedik helyen említettünk. Ugyan ki előtt kétséges, hogy minden, ami csak létezik, Isten teremtménye. Mi is csak a példa ked-

véért jegyeztük meg, hogy a meghatározás, amit ábrázolunk, minden számban teljes legyen. Viszont az is előfordulhat, hogy valami, ami figyelemre méltó ezen élőlények természetét illetően, ismeretlen maradt előttünk. Az elefánt meghatározásához az ilyesmit nem tudtuk hozzáfűzni.

Ez a tíz kérdés vagy ez a tíz kategória (*praedicamentum*), vagy miként mondtuk, a legteljesebb meghatározások toposzai (*locus*), és a legtökéletesebb szubsztanciák meghatározására szolgálnak. Mert a kevésbé tökéletes szubsztanciáknak a meghatározásai is kevésbé tökéletesek. Így a szubsztanciák részei sem rendelkeznek tökéletes meghatározásokkal, és még inkább a járulékok (*accidentia*), ezek ugyanis nem tökéletes létezők (*ens*), ennél fogva kevesebb állítmánnyal (*praedicatum*) bírnak. És jóllehet ezek a toposzok (*locus*) vagy kategóriák (*praedicamentum*) kiváltképpen a természettudósok munkájának tartozékai [elemei], mégis a teológusok, orvosok, historikusok ezek útmutatása és irányítása szerint hozhatták létre meghatározásait és leírásait [*hypographé*]. Ezekre itt most néhány példát be is mutatunk, miután egy természettudományos meghatározással megismerkedtünk.

*Az individuum
természettudományos meghatározása*

A Föld 1. „van” 2. egy a négy elem közül 3. száraz 3. a többi elem közül a legsűrűbb 3. és ezért a legsúlyosabb 4. jöllehet a legkisebb 6. a világminőség középpontjában helyezkedik el 8. nagyobb részét víz borítja 9. a legjobb és legdicsőbb Isten 5. a világ teremtésének kezdetén alkotta meg az éggel együtt 10. a különféle élőlények számára, első-sorban pedig az emberek lakóhelyül 7. akiknek a fennmaradása érdekében hozta létre a különféle füveket, gyümölcsöket és még sok más egyebet.

A jó angyal teológiai meghatározása

A jó angyalok 1. ámbár érzékeink számára felfoghatatlanok, valójában mégis léteznek 2. szellemek 3. isteniek, a legnemesebbek valamennyi teremtmény között 4. nincs tömegük, de lényegüket tekintve hatalmasok 5. halhatatlanok 6. az ég lakói 7. a legfőbb boldogságnak vannak birtokában 8. mentesek minden bűntől 9. a legjobb és legdicsőbb Isten teremtette őket saját kedvére és dicsőségére.

Emberi testrész orvosi meghatározása

A *tüdő* 1. „van” 2. testrész 3. szivacsos 4. alakja hasonlít a lópatához; kívül boltozatos, belül üreges 3. négy izomrostra oszlik 3. nagysága majdnem azonos a mellkas nagyságával 6. ugyanis a mellkasban helyezkedik el, a torok és a szív között, amelyet körülfog 7. nem rendelkezik akár a legcsekélyebb érzékkel vagy mozgással sem, hanem a mellkas hozza mozgásba 8. elszenvedi az időjárás viszontagságait, az eldugulást, összeszorulást, a hányingert, a megduzzadást, amit közönséges néven gyulladásnak, illetve tüdőgyulladásnak neveznek.

A betegség meghatározása

A *tüdőgyulladás* 1. „van” 2. a tüdő gyulladása 3. magas láz kíséretében 4. súlyos betegség, olyannyira, hogy akik ebbe a betegségbe esnek, csak kevesen élik túl a hetedik napot 5. többnyire meglelt korú embereket ér utol 5. télen inkább dühöng (pusztít) 6. leginkább nyugaton 7. olyan légzési nehézségeket okoz, hogy már-már úgy látszik, a beteg megfullad 7. közben köhögés kínozza, mellkasa megfeszül. A betegség tünetei az arc pirossága és a habzó köpet. Orvossága az érvágás már tüstént a betegség legelején, az anyag eltávolítása csillapító

gyógyszerekkel, mint amilyen a szenna és a manna, és azok, amik a köpést elősegítik. Továbbá a mellkast tisztító számos egyszerű orvosság között igen fontos helye van az örvénygyökérnek stb.

Meg kell jegyezni, hogy a betegség tüneteinek és gyógy módjainak itt két külön toposza (locus) van. Ezekre az efféle betegségek meghatározásainál szükség van, másfélekénnél mellőzhetők. A létrehozó okról (causa efficiens) nem beszéltünk, mivel nem ismerjük. A nyolcadik és a tizedik helynek pedig itt nincs jelentősége.

Növénymeghatározás

Az *örvénygyökér*, amit *inula helenium*-nak is neveznek, 1. „van” 2. növény 3. a kedvező mértékben meleg és száraz 3. levelei hasonlóak az ökörfarkkóró leveléhez 4. de szélesebbek és hosszabbak; érdesek, hegyesen végződnek, előre pöndörödnek; gyökerük nagy, tekervényes, kívül feketéllő, belül fehér, kesernyés ízű 3. magja szintén hasonlít az ökörfarkkóró magjához 4. szára két singnyi, sőt hosszabb is, tömör, érdes, szögletes 3. virágja aranyárga 5. tavasszal kel ki és júliusban hoz virágot 6. nedves helyeken, hegyes vidékeken található meg 7. a mellkast és a tüdőt megtisztítja a sűrű nedvektől (a vizenyősségtől) 10. a sérülésekre hús borogatást nyújt.

A szubsztancia részének meghatározása

A szakáll 1. „van” 2. szőrtömeg 6. a férfiak állán kétoldalt keretezi az arcot 5. általában a huszadik életév körül nő ki, és körülbelül negyvenéves korban kezd őszülni. 4. ha nem nyírják, némelyeknél egy arasz, másoknál két arasz hosszúságúra, sőt még hosszabbra is megnő 8. a vérbaj (morbus gallicus) által megfertőzötteknél a hajjal együtt kihullik 8. a legkülönbébb vágásokkal gyakran elcsúfítják 10. kétségtelenül nagyobb kellemetlenséggel jár, mint haszonnal, hacsak nem azt tartjuk annak, hogy az arcnak bizonyos férfiasságot kölcsönöz.

A történeti meghatározás

Ha a historikus ezen módszer alapján kívánja Dido személyét meghatározni, először is arról kell beszélnie, hogy élt-e vajon Dido, hiszen sokan kételkednek ebben 2. milyen volt, azaz milyen erényei voltak és milyen bűnök fertőzték 4. milyen gazdag és erős – tudniillik kincsek, hadsereg és provinciák tekintetében 5. mikor volt élete virágjában, meddig élt 6. hol született, hol nevelkedett, hol uralkodott 7. milyen dicső cselekedetei vannak, azaz milyen módon alapította Karthágót, hogyan növelte erejét a fegyverek és a törvények eszközei-

vel 8. miket kellett elszenvednie otthon, a Föníciából való menekülés közben, majd Afrikában a szomszédos uralkodóktól és Aeneastól 9. kik a szülei, a rokonai, honnan származtatja nemzetségét 10. mi cselekedeteinek célja, nyilván a dicsőség stb.

A földrajzi meghatározás

Ha a geográfus valamely provincia leírására vállalkozik, haszonnal alkalmazhatja ezeket a toposzokat (locus). Először meghatározza hol van az a vidék, azaz melyik földrészen, milyen szélességi illetve hosszúsági foknál. Másodrendűen bemutatja, hogy milyen a fekvése, a négy égtáj felől milyen tartományokkal határos. Harmadsorban, hogy miféle a mennyisége vagy a nagysága, azaz hány mérföld hosszúságú és szélességű. Negyedszer felsorolja azt, hogy hány részre vagy kerületre oszlik. Ötödször, hogy milyen nevezetesebb hegyek, síkságok, patakok, folyók, tavak, városok vannak itt. Hatodsorban, hogy miféle gyümölcsöket, mennyi gabonát terem; milyen gazdag apró vadakban, halakban, madarakban, fémekben stb. Hetedikként pedig arról beszél, hogy vagy a föld terméketlensége, vagy a kedvezőtlen éghajlat miatt miként sújtja a nélkülözés, miben szenved hiányt stb.

A politikai meghatározás

Ha pedig a politikus kíván valamely köztársaság állapotáról értekezni, szintén ezekre a toposzokra (locus) kell leginkább figyelemmel lennie. Azaz: mi az eredete, meddig állt fenn; mekkora a birodalom kiterjedése, milyen az államforma, milyenek a hivatalok, milyen a vallás, a törvények; mekkora a közvagyon illetve a magánbirtokok; milyen a külső és a belső kereskedelem; milyen a katonaság, a hadifelszerelések, és végül milyen az emberek életmódja, iparkodásuk, a viselet, a nyelv stb.

Ha valamely teológus, fizikus [természettudós], orvos vagy historikus azt róná fel nekünk, hogy helytelenül alkalmaztuk tudományuk szabályait, nevésszen ámbár, de ne nevésszen ki minket, és ne feledje, hogy a logikával foglalkoztunk és nem az ő mesterségükkel vagy tudományukkal. A logikus pedig ismerje fel, hogy mire képes a logika önmagában, a többi tudomány nélkül. Egyéb ilyen helyek megjelölésében mások körültekintőbbek lettek volna nálunk; mi itt csak a módszert kívántuk jelezni.

A helyes meghatározás szabályai

A meghatározás első törvénye

A meghatározás ne legyen se szűkebb, se tágabb, mint az alany (subiectum), amit meghatároz.

A meghatározás második törvénye

Nem megfelelően határozzák meg az alanyt (subiectum) a kétértelmű, ismeretlen, homályos, tagadó vagy ellentétes állítványok (praedicatum).

A meghatározás harmadik törvénye

A meghatározás ne esetleges, véletlen, járulékos, általános és távol eső állítványok (praedicatum) alapján történjen, hanem az alany (subiectum) leginkább lényegi, sajátos, közvetlen, állandó, szükség-szerű, elválaszthatatlan és legközelebbi állítványai (praedicatum), tartozékai (annexum), illetve lényeges tulajdonságai (attributum) által.

A meghatározás negyedik törvénye

A szubjektumot ne felosztásából határozd meg, hiszen a meghatározás és a felosztás két különböző instrumentum; mindegyiknek saját feladatai, részei vagy kérdései vannak, s a válaszoknak ezekhez kell igazodni.

A KATEGÓRIÁK

KÉTSÉGTELENÜL sokan megmosolyognak majd bennünket, hogy most, ennyi évszázad múltán akarjuk az egykoron Arisztotelész vagy Arkhütaasz által felállított, eddig vitán felül álló kategóriákat (praedicamentum) lerombolni és a helyükre másokat állítani. Kérdem én, ha a régiek közül ki-kinek tetszése szerint elmondhatta a véleményét, előadhatta nézeteit sok más dologban is, de különösen erről, akkor miért ne tehetnénk mi is ugyanezt? Hiszen a püthagoreusok húsz kategóriát (praedicamentum) állapítottak meg, miként Arisztotelész megjegyzi (Met. I. 5.). Platón négyet, egyesek többet, mások kevesebbet, miként ezt példázzák Philoponosz illetve Simplicius és Paulus Venetus a *Kategóriák* című műveikben. Önmagában még kevés, ha a filozófus csak előad valamit, ésszerű magyarázattal is bizonyítania kell. A megerősítésnek pedig a meghatározásból kell származnia; ez minden ér-

tekezés legfőbb pontja. De sem az érvelést, sem a meghatározást nem lelem ezeknél a filozófusoknál, egyedül csak a kategóriák (praedicamenta) felsorolását. Később aztán Arisztotelész követői közül egyesek igen csodálatos módokon törekedtek arra, hogy az arisztotelészi tíz kategóriát (praedicamentum) fenntartsák, de annyira gyenge pillérekre helyezték, hogy erre már két kiváló filozófus is figyelmeztetett. A régiek közül Avicenna, a neoterikusok közül pedig Suarez (Met. 39. sect. 2 art. 12). És hozzátették a maguk – véleményem szerint – szintén teljesen helytelen meghatározását, amely így hangzik: a logikai kategória (praedicamentum) nem egyéb, mint egészen az individuumig a nemek (genus) és a fajok (species) egy legfelső nem (genus) alatti elrendezése, amit legvégső formájában a logikus ad elő, miközben megalkotja sorban egymás után a meghatározásokat, állításokat és bizonyításokat.

Ugyancsak Suarez maga is éppen ezen értekezésének elején említi ezt a meghatározást, pedig ez, amint az elnevezések mutatják, először is nem meghatározás, hanem felosztás vagy elrendezés. Azután tévedés az is, hogy a kategóriák (praedicamentum) semmi egyébbre nem szolgálnak, mint fajaikból (species) a nemek (genus) megállapítására. Mondok egy példát. *A Föld gömbölyű és száraz.* Vagy: *Az ökör és a juh kérődzik.* Hol van itt nem

(genus), amit a saját faja (species) határoz meg? És ezek még a legjobb kijelentések. Mások már óvatosabbak, azt állítják ugyanis, hogy a kategóriák (praedicamentum) valamennyi létező (ens) legvégső neme (genus). Azonban helyesebben szólnának ezek is, ha azt mondanák, hogy a kategóriák (praedicamentum) valamennyi létező (ens) legfőbb nemei. És nem azt bizonygatnák nekem, hogy a létezők (ens) egyszersmind állítmányok (praedicatum) is; hiszen az ilyen módszer szerint nem lennének létezők (ens) az alanyok (subiectum), amelyekhez az állítmányok (praedicatum) illeszkednek. De ezekről bővebben majd a következő előadásban szólnunk.

A mi kategóriáink pedig olyanok, hogy ezek ismert meghatározásából mindenki előtt már a kezdet kezdetén világosan álljon; amit állítunk, se több se kevesebb nem lehet. Ez a meghatározás a következő: A kategóriák általános toposzok (loci communes, közhelyek), ahonnan a különféle, a szubsztanciák természetének leírásához nélkülözhetetlen állítmányokat (praedicatum) vesszük. És mivel egyedül a szubsztancia az, ami simpliciter létezik, a filozófusoknak legfőképpen, legelőször és csakis a szubsztancia tanulmányozásával kell foglalkozniuk, amint azt helyesen mondja Arisztotelész is (Met. 7. tex. 5.). A filozófiának tehát annyi része van, amennyi a szubsztanciának (Met. 4. tex.

4.). A szubsztancia valójában az egész filozófia alanya (subiectum), és ugyancsak alanya (subiectum) önmagán kívül az összes létezőnek (ens). Ezek alá tartozik, és ugyanakkor a fundamentum is számukra. Önmaga az a tiszta és mindenekfeletti létező (ENS), a többi pedig csak valamely analógia révén. Mivel ezen alapulnak, enélkül nincsenek, erre tekintettel vannak, ebből veszik eredetüket és erről állítanak valamit, ennélfogva állítmány (praedicatum) a nevük. Ezek különbsége és száma viszont abból adódik, hogy különféle módon kapcsolódnak ehhez a szubsztanciához, miként az Szent Tamás, Alensis [Halensis] és Averroës megjegyezték Arisztotelész Metafizikájának 5. könyvével kapcsolatban. Mert rendelkezzenek ámbár a járulékos tulajdonságok (accidentia) is saját állítmányokkal (praedicatum), azaz további járulékokkal, amelyeket róluk lehet állítani, azok a kategóriák (praedicamentum) ezen osztályaiba tartoznak. Ezek a kategóriák (praedicamentum) legfőképpen mégis azért vannak, hogy a szubsztanciáknak szolgáljanak. Egyébként pedig a járulékok (accidentia) és a járulékos tulajdonságok járulékai talán nem a szubsztanciákban léteznek valamennyien?

Ebből következően helytelen a szubsztanciát a kategóriák (praedicamentum) vagy az állítmányok (praedicatum) közé sorolni. Hiszen mivel az alany (subiectum) és az állítmány (praedicatum) egymás-

sal ellentétesek, és a szubsztancia – miként már említettük – valamennyi járulék (accidentia) alanya (subiectum): ugyanez a szubsztancia nem lehet kategória (praedicamentum) vagy állítmány (praedicatum) is. Másképpen az alany (subiectum) vagy egyáltalán nem létezik, hanem minden állítmány (praedicatum), vagy pedig az állítmányok állítmányokról történő állítások, amit még kimondani is képtelenség.

Akad mégis, aki kitart emellett, és azt bizonygatja: minden, amit állítanak, az állítmány (praedicatum), ezért valamelyik kategória (praedicamentum) alá tartozik. A szubsztanciát helyesen állíthatjuk, éppen ezért vagy állítmány (praedicatum), vagy kategória (praedicamentum). Nem tagadjuk, hogy gyakran az egyik szubsztanciát a másiktól állítjuk. Mint amikor a nemet (genus) és a lényegi különbséget (differentia substantialis) a saját szubsztancionális fajáról (species) állítjuk. Például az emberről, hogy élőlény és gondolkodó lény. Sőt mi magunk is közlünk sok más helyes állítást a szubsztanciák szubsztanciáiról – még ha nem is egyeznek sokak véleményével. Tudniillik ilyeneket: *Az ember természetes helye a Föld.* Vagy: *Az ember és a nap embert nemz.* Hasonlóképpen: *A halakat Isten az ember táplálékának teremtetten.* De ezekben és még több hasonló példában nem abban az értelemben állítmánya (praedicatum) az

egyik szubsztancia a másik, alája tartozó szubsztanciának, amelyik értelemben szubsztancia, hanem teljesen más tekintetben és más meggondolás alapján. Mert az első példában a szubsztanciát mint nemet (genus) és különbséget (differentia) állítjuk az alanyáról (subiectum), a másodikban mint toposzról (locus), a harmadikban mint mozgató okáról (causa efficiens), a negyedikben mint alanyának (subiectum) célokáról (causa finalis) történik a kijelentés. Ebben az értelemben az állítmányként (praedicatum) álló szubsztancia a járulék (accidentia) természete szerint viselkedik. Így például a következő mondatokban is: *Az emberek többnyire hat láb magasak*; vagy: *Mintegy háromszáz fontot nyomnak*. Ha a *láb*at és a *font*ot materiálisan fogjuk fel, akkor szubsztanciák, ha pedig mértékegységként és súlyként (s ebben az esetben ezt kell tennünk), akkor mennyiségek (quantitas), azaz járulékos tulajdonságok (accidentia).

A többi példában először is ismerje el, hogy igazat mondok, amikor azt vallo, hogy a szubsztanciális alanyról (subiectum) helyesen állítjuk a nemét (genus) és lényegi járulékát (differentia), azaz miként Arisztotelészt magyarázzák, anyagát és formáját. Tehát helyesen állítjuk a szubsztanciát is, mivelhogy a szubsztanciális anyag és a forma maguk is szubsztanciák. Ezt nem tagadom, de hozzátenném, hogy az ilyen példákban a szubsztanciát

nem azon az alapon állítjuk a szubsztanciáról, hogy szubsztancia, hanem annyiban, amennyiben alanyának (subiectum) anyaga és formája. Mert nem úgy tesszük fel helyesen a kérdést, hogy mi valamely szubsztancia szubsztanciája, hanem hogy milyen annak az anyaga és a formája. Még ennél is ostobább kérdés lenne, hogy milyen valamely járulékos tulajdonság (accidentia) szubsztanciája. Tehát mivel sem a szubsztanciát, sem a járulékokat (accidentia) nem a maguk rendje és módja szerint állítjuk a szubsztanciáról, a legmegfelelőbb eljárás kiemelni azt a kategóriák (praedicamentum) sorából, és az összes állítmány (praedicatum) alanyaként (subiectum), amiket az összes kategória (praedicamentum) magába foglal, mintegy királynőként elhelyezni. A szubsztancia helyett szívesebben soroljuk a kategóriák (praedicamentum) közé az anyagot és a formát. Ezen elnevezés alatt pedig a forma mindkét minőségét (qualitas), azaz a lényegit és az esetleget értjük. Míg egészen mostanig egyesek csak a járulékoszt sorolták a kategóriák (praedicamentum) közé.

Ez a két elsődleges és legfőbb kategória (praedicamentum). Mert mihelyt érdeklődésünk előterébe kerül valamely alany (subiectum), amikor értekezni kell róla, tüstént azok az első és közvetlen kérdések, hogy milyen az anyaga és a formája. Kivéve, ha olyan alanyról (subiectum) van szó, amely az érzé-

kek számára nem nyilvánvaló, ilyenkor először is arra vonatkozik a kérdés, hogy vajon lehetséges-e (létezik-e), s csak azután arra, hogy mi az anyaga és milyen a formája. Ezért hát az a kijelentés megelőzi ez utóbbi kettőt, és ezzel összhangban a létezés (exsistentia) kategóriájának (praedicamentum) lehet nevezni. Egyébként többnyire ezt a kategóriát (praedicamentum) használják, akik az érzékektől távoleső és elvont, isteni és szellemi dolgokról értekeznek, amelyekbe behatolni csak az értelem erejével lehet.

Miután ilyen módon megmutattuk, hogy az anyag és a forma az első két kategória (praedicamentum), szükségszerűen következik a másik kettő, tudniillik a ható ok (causa efficiens) és a cél ok (causa finalis). Mert amennyire nélkülözhetetlen ez a négy ok a dolgok meghatározásában, annyira szükség van rájuk a megismerésnél is, a rájuk vonatkozó tudás megszerzésében. Olyannyira, hogy ha valamely alany (subiectum) lényegi tulajdonságát (attributum) ismeri is valaki, miután nem ismeri az okokat, célszerű, hogy bevallja, még nem tud eleget. Úgy gondoljuk, akkor ismerjük eléggé, amikor – mint Arisztotelész mondja – a dolgot okai-ban értjük meg. Azután, hogy ezeket az okokat megismerhessék és megtudhassák, bizonyára állítanak valamit, az pedig, amit állítanak, bizonyára a kategóriák (praedicamentum) közé tartozik.

Egyébként is minden ésszerűség ellen szól, ha ezeket, amelyek a szubsztancia után a legnemesebb létezők (ens), nem számítják a létezők közé. Miután védelmünkbe vettük a szubsztanciát, és a dolgok négy okát felvettük a kategóriák (praedicamentum) sorába, hátra van még annak bemutatása, miért számúzzuk ezek sorából a viszonylatot (relatio), a birtoklást (habitus) és a helyzetet (situs). Először is a viszonylatot azért hagyjuk figyelmen kívül, mert az a szembenállás (oppositio) fajainak (species) egyike. Ennélfogva a szembenállás (oppositio) joggal tulajdoníthatja magáénak a viszonylatot (relatio), amelynek egyébként neme, csakúgy mint többi fajának. Arisztotelész a viszonylat (relatio) négy fundamentumát határozza meg, úgymint: mennyiség (quantitas), cselekvés (actio), szenvedés (passio) és mérték (mensura). (Mennyiség helyett talán minőséget akart mondani, hiszen mérték és mennyiség azonos fogalmak.) Ezekkel a szavakkal világosan értésünkre adja, hogy a viszonylat (relatio) alapja nem közvetlenül a szubsztanciában van, hanem a járulékos tulajdonságokban (accidentia). És mivel az összes többi kategória (praedicamentum) a szubsztancián alapszik, következésképpen a viszonylat (relatio) nem kategória (praedicamentum). Engedjük hát át ezeket a jogtudósoknak és a politikusoknak. Legfőképpen ezek feladata, hogy urakkal és szolgálkkal, patrónusokkal és klienseikkel,

vádlókkal és vádlottakkal, atyákkal és fiaikkal, férjekkel és feleségekkel, apósokkal és vőekkel, hitelezőkkel és adósaikkal foglalkozzanak. A filozófus, aki a világot és nem az emberek körülményeit és helyzetét vizsgálja, ezekkel mit sem törődik.

A természeti dolgok birtoklása és helyzete pedig, mivel ezek némelyike egyáltalán semmit nem ér, más részük pedig akaratlagos és esetleges, a világ megismeréséhez, amiről a filozófus értekezik, egyáltalán nem szükségesek. Hiszen a filozófus a velünk született, biztos és állandó lényegi tulajdonságokról (attributum) gondolkodik, amelyek megváltoztathatatlanok, és nem feladata a birtoklások (habitus) és a helyzetek (situs) megfigyelése. Ugyan árulják már el nekem, ki az a filozófus, aki az emberek birtoklásainak megfigyelésével foglalatoskodott, és ugyan kik azok, akik csakis ezeket alkalmazták, akár az állatok, a fák vagy más egyéb helyzetén morfondírozva (mert úgy tűnik, ez leginkább az ilyesmire vonatkozik), hogy tudniillik miként lépdelenek azok négykézláb, miként állnak az utóbbiak lefelé terjeszkedő gyökereikkel és felfelé törekvő ágaikkal.

Miért van akkor az, hogy Arisztotelész, midőn a kategóriákat (praedicamentum) felsorolja (Met. 5. könyv 7. fejezet), ezt a kettőt egyáltalán nem említi? Jeles kommentátora, Averroës pedig ugyan-ezen a helyen meg is jegyzi, hogy ezek igen csekély

jelentőséggel bírnak, tulajdonképpen figyelemre sem méltók. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a valódi kategóriáknak (*praedicamentum*) közőseknek kell lenniök az összes szubsztanciával. Valamennyi rendelkezik ugyanis egyfajta minőséggel, mennyiséggel, idővel és hellyel. Az említett kategóriák pedig csak igen kevés szubsztanciához illeszkedhetnek. Mert igen kevés szubsztancia között áll fönn vonatkozás, csak nagyon kevés rendelkezik valamilyen helyzettel, és még ennél is kevesebb birtoklással. Ezért méltán kell ezeket száműzni a filozófiai iskolákból. Engedjük hát át – miként már említettük – a viszonylatot az ügyvédeknek, a helyzetet és a birtoklást pedig a festőknek és a költőknek. Mert a historikusok, akik az emberek szabad cselekedeteivel foglalkoznak, arról, hogy milyen a helyzet és a birtoklás, csak nagy ritkán szoktak beszélni, mármint abban az összefüggésben, hogy valami egykor milyen testi helyzetben és birtoklásban volt. Hiszen ezek pillanatnyiak, változó és mulandók, nem alkalmazhatók az emberek természetének leírásánál, de ha végképp elkerülhetetlenek, megfelelően sorolhatók a minőség kategóriái (*praedicamentum*) közé. Miután így kirekesztettük a kategóriák (*praedicamentum*) sorából a szubsztanciát, a viszonylatot (*relatio*), a helyzetet (*situs*) és a birtoklást (*habitus*), s a dolgok négy okát tettük a helyükre és a minőség kettős kategó-

riáját (praedicamentum), a korábban leírt kategóriákat meghagyjuk a helyükön, ott, ahol találhatók, mivel ezek meghatározása megegyezik az általunk még kezdetben felállított meghatározással.⁹

Azt, hogy az összes kategóriát (praedicamenta) másokkal ellentétben egyetlen meghatározásra vezettük vissza, azt nem minden ok nélkül, nem tekintélyes emberek példája nélkül tettük. Hiszen a meghatározás nem mással foglalkozik, mint azzal, hogy alanyának (subiectum) a természetét leírja; a kategóriák (praedicamentum) pedig csak arra szolgálnak, hogy megjelöljék, milyen az érintett alany (subiectum). Joggal tekinthetők tehát a meghatározás tagjainak. Egyébként a logika melyik részéhez tartoznának? Maga Arisztotelész is azt állítja *A lélekről* című műve I. könyvében, hogy a járulékok (accidentia) nagy jelentőségűek – miként ő fogalmaz – a megismerésben, ami nálunk a meghatározást jelenti. Cicero *Felosztásai*-ban arról beszél, hogy a meghatározás a nemet (genus) jelöli meg, de egyrészt bizonyos sajátosság, másrészt a közös tulajdonságok gyakorisága alapján, amelyekből világossá válik, hogy mi a sajátosság: mindezek a kategóriákban (praedicamentum) találhatók.

Ám nem tudom eléggé csodálni a peripatetikusokat, akik egyrészt egyetértenek azzal, hogy a dolgok négy okából tökéletes meghatározások állíthatók fel; másrészt teljesen megfélekezve erről, foggal-

körömmel ragaszkodnak ahhoz, hogy a meghatározások csakis nemből (genus) és a lényegi különbségből (differentia essentialis) állnak. Miattam használják csak ezeket kényük-kedvük szerint. Csak azt kívánom, hogy az összes dolognak, amit meg akarnak határozni, minél előbb találják meg az efféle lényegi különbségeit, amelyekről álmodoznak. Akkor csak észreveszik, hogy miféle tudományt is merítenek hallgatóik az ilyen csonka és hiányos meghatározásokból. És ne varrják nyakunkba szüntelen az ember általuk untig ismételtetett meghatározását, hanem más hasonlókat képezzenek – ha tudnak – a saját lényegi különbségeikkel. Vagy pedig, mert elismerik, hogy számukra megfejthetetlenek és ismeretlenek, várják ki, hogy Arisztotelész – akinek saját bevallásuk szerint a tanításait követik a fentiekben –, az alvilágból visszatérve ezeket megvilágosítsa, s azonközben semmit se definiáljanak és a világról egyáltalán ne értekezzenek.

Közben mi ezekkel mit sem törődve használjuk a dolgok megmagyarázásánál és megvilágításánál valamennyi kategóriából (praedicamentum) – amelyek az elemeket (elementum), az alapelveket (principium), az okokat (causa) és a minőségeket (passio), miként ők jelölik, s az összes állítmányt (praedicatum) tartalmazzák, amely csak szükséges bármely dolog megismeréséhez – a magunk tökéletesen

összerakott és egybeszerkesztett definícióját, vagy ha ezzel az elnevezéssel elégedetlenek lennénk, a leírást, vagy ha éppen jobban tetszik, az elbeszélést. Hogy ilyen módon a tudatlanoknak és a tudósoknak is megelégedésére szolgáljon, mikor semmi sincs hátra, amit erről az alanyról (subiectum), amelynek a meghatározására vállalkoztunk, még érdemben vizsgálhatnánk vagy megértésére törekedhetnénk. Kivéve, ha valaki ezután ennek az alanynak (subiectum) a részeit vagy az egyes állítások avagy kijelentések okait kívánja megismerni, amelyeket a definíció magába foglal. Ezek a kérdések tulajdonképpen a logika két másik részét illetik, tudniillik a felosztást és az érvelést, amelyekről a következőkben annak rendje és módja szerint szót ejtünk.

A METAFIZIKA

MIELŐTT ezen feladatnak eleget tennénk, vizsgáljunk meg egy talán nem is hasznatlan kérdést: kinek és melyik tudomány művelőjének a feladata leginkább, hogy megvizsgálja ezen kategóriák (praedicamentum) természetét. Többszörfeltes az egyetértés abban, hogy a logika első elemei a kategóriák (praedicamentum), amelyeket az egyszerű megnyilatkozások osztályainak, össze nem tett terminusoknak neveznek. Ezekből állítások

jönnek létre, amelyek azután a logika többi instrumentumát alkotják. Ezért hát Arisztotelész és szinte mindenki más is, aki csak ezen tudományról írt, ennek a határain belül helyezik el igen helyesen. A peripatetikusok azt kívánják, hogy ez egyszerűs mind a metafizikusok feladata is legyen s a logikus mint gondolati létezőket (ens rationalis), a metafizikus pedig mint reális létezőket (ens reale) vizsgálja őket.

Én mindenekelőtt azt kívánnám tőlük megtudni, hogy a metafizika vajon a dolgok természetében van-e, mi ez és mi az alanya (subiectum). Erre tüstént azt válaszolják, hogy nemcsak létezik, hanem az összes többi tudomány meghatározója és királynője, a legfőbb bölcsesség, istenről és az isteni dolgokról való tudomány. Ezek bármennyire is tetszetős dicsérő szavak, nekem meghatározásra lenne szükségem, hogy megismerjem a metafizika természetét. De sem a meghatározást, sem ennek a nevét nem találom a régi filozófusoknál, sőt még Arisztotelésznél sem. Ezt még talán el is ismerik, de akkor is azt bizonygatják, hogy ez a tudomány, amelyet ők a metafizika elnevezéssel jelölnek, a régiek előtt jól ismert, és Platón a megkülönböztető *dialektika* névvel illette.

Ilyen módon a régieknél két dialektika lett volna, pedig én csak egyet találok éppúgy a többi filozófusnál, mint Platónnál is; ez pedig azonos

azzal, amelyet most kezünkben tartunk, azaz ami az értekezés művészetére tanít. Aki ezt kétségbe vonná, olvassa csak el Platónt (15. könyv), aki amikor a szofistáról vagy a létezőről (ens) ír, így beszél: „Azt, hogy ugyanazt a fajt ne gondoljuk másnak, vagy viszont a másikat ugyanannak. Nemde ezt mondanánk a *dialektika* feladatának”. Később (23. könyv) Kratülosz szájába adja: „aki kérdezni tud és válaszolni, mi másnak nevezhetné mint *dialektikusnak*?” HER[mokratész] felelete erre: „Természetesen dialektikusnak”. Ennyit Platóntól, aki eléggé világosan előadta, miben áll a saját és a többi filozófus dialektikájának feladata. És ezt a dialektikát a teljes filozófia harmadik részének tartották, amit ők helyesen láttak meg. Hogy megmutassam, metafizikájuknak semmiféle helye nincs a filozófia egyéb részeiben, csak két tekintélyes szerzőt idézek, egy latint és egy görögöt. Az első M. T. Cicero, aki *A legfőbb jóról és rosszról* 5. könyvében azt mondja: „Hogy mekkora az ékesége a peripatetikusok tudományának, arról elég – még ha a legrövidebben tettem is –, amit kevéssel ezelőtt előadtam. Hanem ennek a tudománynak, miként a többinek, hármas formája van. Egyik rész a természeté, a másik az értekezése, a harmadik az élettel foglalkozik.” *Az Akadémia tanításai* között, az első könyvben a proemium után előadja, hogy Platón a bölcselkedés hármas módszeréről

beszélt. Először is az életről és a szokásokról, másodsorban a természetről és a titkos dolgokról, harmadsorban az értekezésről és annak megítéléséről, hogy mi az igaz és mi a hamis, tehát a beszédben mi a helyes illetve a helytelen, mennyiben van összhang és hol van ellentmondás. A *Tusculumi beszélgetések* 5. könyvében pedig így jelenik meg a lélek e három sarjadéka: Az egyik a dolgok megismerésén és a természet megfigyelésén alapszik, a másik a kíváncsi és elkerülendő dolgok leírásán, a harmadik annak megítélésén, hogy mi valamely dolog következménye, mi az ellentmondás ebben, azaz egyszerre jelenti a választékosságot az értekezésben és az igazságosságot a megítélésben.

De most térjünk rá Eusebius Caesariensisre, aki az *Evangéliumi magyarázatok* II. könyvében rögtön az 1. fejezetben hosszasan értekezik arról, nemcsak a többi filozófus, hanem Arisztotelész véleményét is idézve, hogy melyek voltak egykor a filozófia részei. Én itt most csak röviden idézem az Arisztotelész által mondottakat: A filozófia első helyes értelmezése és felosztása Platón nevéhez fűződik. Szerinte először is általában véve a természettel, másodsorban az erkölcsökkel, harmadsorban a beszéddel kell a filozófiának foglalkoznia. Aki többet akar erről tudni, olvassa Laertiust és magát Eusebiust. Hol van itt ennek a metafizikának a neve vagy a szubjektuma?

De most nézzük meg, kérlek, milyen alanyt (subiectum) tulajdonítanak ők ennek a metafizikának. Itt már nem következetesek önmagukhoz, egymástól teljesen eltérő véleményekre oszlanak. Egyesek azt állítják, hogy a létező (ens), amennyiben létező, azaz az összes reális létező (ens reale), mások, hogy egyedül a szubsztanciák a járulékos tulajdonságok nélkül (accidentia), némelyek pedig úgy vélik, hogy maguk az Értelmek (intelligentia) jelentik a metafizika kizárólagos és adekvát alanyát (subiectum). Egyesek nagyobb, mások kisebb mértékben bővítik vagy éppen szűkítik ezt az alanyt (subiectum), miként ez tapasztalható Soareznél és még sok más filozófusnál is. És jóllehet egymás között nem egyeznek, mégis mindegyik Arisztotelész tekintélyével kívánja alátámasztani a véleményét. Mellesleg itt legyen szabad elgondolkozni azon, vajon mifélek azok a metafizikusok, akik már a kezdet kezdetén nem tudnak megegyezni tudományuk alanyában (subiectum); azaz nincsenek tisztában azzal, hogy milyen dologgal is kell foglalkozniuk. Mennyire fognak akkor tisztán látni és egyetérteni, kérdem én, az alany (subiectum) alapelveinek, részeinek és minőségeinek tanításában? Mert tevékenységük – holott minden tudomány és művészet alanyának (subiectum) mindenkor nyilvánvalónak és világosnak kell lenni – teljes egészében abban áll, hogy megkeressék az alany (subiectum) alapelveit (prin-

cipium), részeit (pars) és minőségeit (passio); hiszen ezek teszik teljessé az összes tudományt. De azokat sem gondolom sokkal okosabbnak, akik abban fáradoznak, hogy a legkülönbélebb vélemények képviselőit közelítsék egymáshoz. Így például azokat, akik Arisztotelészt Platónnal, Scotust Szent Tamással akarják megbékéltetni, jóllehet azok maguk is elismerik, hogy eltérő vagy éppen ellentétes véleményen vannak és nem kívánnak megbékélni a sajátjuktól teljesen különböző nézetekkel.

Mi most mellőzve a többi vélemény szerzőit, az első három képviselőivel szállunk vitába. Először is azokkal, akik a létezőt mint létezőt (ens) határozzák meg a metafizika adekvát alanyaként (subiectum). A maguk védelmében Arisztotelészt idézik, aki a Metafizika I. könyvének I. fejezetében így ír: „Van egy tudomány, amely a létezőt mint létezőt vizsgálja és vele mindazt, ami a létezőt önmagában és önmagáért megilleti. Ezzel nem azonos egyetlenegy résztudomány sem, mert ezek egyike sem vizsgálja a létezőt általában mint létezőt, hanem annak csak valamely részét kiszakítva, ennek járulékos tulajdonságait vizsgálja meg, miként például a matematikai tudományok stb.” Arisztotelész ezen a tudományon, amely a létezőt mint létezőt szemléli, eddig kétségkívül a saját metafizikáját érti, a létezőn (ens) pedig az összes létezőt (ens), amelyeket tíz valóságos kategóriára (praedicamentum)

oszt. Először is arra kívánok tőlük választ kapni, hogy ugyan miként lehetnek az azonos nevű és számú kategóriák (*praedicamentum*) egy időben a logika elemei is, és ennek – mint legfelső tudománynak – szubjektumai is. Tehát akkor szellemi létezők (*ens rationale*) vagy valóságosak (*ens reale*)? A dolgok (megismerésének) eszközei vagy maguk a dolgok? Azaz a fizikai világ részei vagy sem? Hiszen ismeretes, hogy a szellemi létezők (*ens rationale*) nincsenek magukban a dolgokban, hanem az Értellem (*intellectus*) termékei. És mit válaszolnak, ha mi arra a megállapításra jutottunk, hogy azoknak a kategóriáknak (*praedicamentum*), amelyeket Arisztotelész a Metafizikájában sorol fel, általában azonos a természete az *Organon*-jában található kategóriák (*praedicamentum*) természetével, csak az előbbiben bővebben, az utóbbiban pedig szűkszavúbban szól ezekről. Kívánod magad is látni? Nézd csak meg, hogy mindkét esetben szinte ugyanazokkal a szavakkal fogalmazta meg a meghatározásokat vagy a kategóriák (*praedicamentum*) körülírásait; ha ezek között van valami eltérés, megadjuk magunkat.

De előbb arra adjanak magyarázatot, hogy mire valók a Metafizika ezen könyveiben azok a hosszadalmas értekezések a meghatározásokról, felosztásokról, szillogizmusokról, a nemekről, a fajokról és számtalan egyéb elnevezésről vagy logikai, sőt

grammatikai fogalmakról is, amelyektől szinte hemzsegnék ezek a könyvek, különösen pedig a hatodik könyv mást nem is tartalmaz. Vajon azt mondják majd, hogy ezek is reális létezők (*ens reale*), és a metafizika, azaz a leginkább bölcs és isteni filozófia feladata, hogy ezekről értekezzenek? Már látom, hogy tiltakoznak és mentségül a filozófiát hozzák fel; megvallják, hogy azok szellemi létezők (*ens rationale*), de azt erősítik, hogy a reális létezők (*ens reale*) természetének kifürkészéséhez kiváltképpen szükségesek; következésképpen ezen a helyen alaposabban megvizsgálhatók, mint amennyire a logikusoknál szokott történni. Ezzel szemben én azon a véleményen vagyok, hogy képtelenség a tudományok vagy művészetek közt a különbségeket egybemosni, és még inkább lehetetlenség a tudás elsajátításának módját magával a tudománnyal összekeverni, amint arról Arisztotelész is szól a Metafizika 2. könyvének 16. fejezetében, és mégis ezt teszi maga is ezekben a könyvekben a kategóriák (*praedicamentum*) egyesítésével. Ahogy nevetséges lenne, ha a szónok beszéd közben egyszer csak a retorika szabályairól akarna inkább beszélni, éppúgy nevetséges a filozófus, ha a logika instrumentumait kívánná érthetővé tenni, miközben a világról beszél.

Továbbá azt mondják meg nekünk, miféle módszer alapján vegyítik ezen létezők (*ens*) felsorolását

nál a tíz kategóriából (*praedicamentum*) álló járulékokat (*accidentia*) saját szubsztanciáikkal? Mit szólnának, ha a grammatikus a beszéd nyolc részéhez ugyanezen részek járulékos tulajdonságait (*accidentia*) is hozzákapcsolná? Mert ők ezt teszik, hiszen a dolgokat illető járulékokat magukkal a dolgokkal, azaz a szubsztanciákkal teszik egyenlővé, és mindkettőt a létező (*ens*) alá helyezik. Azután szintén a tudomány ellenére van, hogy az összes szubsztanciát egyetlen kategóriába (*praedicamentum*) kényszerítik; a járulékos tulajdonságokból (*accidentia*) pedig a kategóriák (*praedicamentum*) kilenc osztályát hozzák létre.

Lehet, hogy nem találunk a reális létezők (*ens reale*) számára alkalmasabb helyet mint a logikusok kategóriái? Arra kérem őket, hogy hagyják meg ezeket a kategóriákat (*praedicamentum*) a logikusoknak, hiszen – miként már említettem – megfelelőbb helyet találtam ezek számára a grammatikusok *instrumentumai* között. Kölcsönözzék tőlük a beszéd nyolc részét, ezek sokkal termékenyebbek, mint a logikusok tíz kategóriája (*praedicamentum*). Megtalálják ezekben nemcsak mindazt, ami a világban jelen van, hanem azokat is, amelyek kívül vannak ezen. Csak nem szűkölködnek anyagban, amellyel foglalkozzanak, hogy amikor a logikusok a rendelkezésükre bocsájtják *instrumentumaikat*, amelyek segítségével megismerhetik a világot és ismeretei-

ket átadhatják másoknak is – ugyanezeket az eszközöket ők mint megismerendő dolgokat veszik birtokukba, és az ilyen dolgokról beszélnek?

Én azt kívánnám, fogadják el, hogy a logikusok elmélkedjenek arról, mit jelentenek elvonatkoztatva vagy általában a szubsztanciák, a járulékok, az anyag, a forma, a minőség, a mennyiség, cselekvés, szenvedés és a többi hasonló skolasztikus fogalom. Hiszen a dolgok absztrakciói – amelyet másodlagos fogalomnak (*intentio secunda*) is neveznek – az Értelem műveletei révén jönnek létre. Ezek a műveletek pedig – miként az mindenki előtt nyilvánvaló – a logikusok sajátjai. S a filozófusok pedig megjelölik nekik magukat a dolgokat, azaz a szubsztanciákat, amiknek a természetéről értekeznek, és megtanítják, hogy melyek azok valóságos és sajátos anyagai, formái, minőségei, mennyiségei, cselekedetei, szenvedései és a többi lényeges tulajdonsága. Ilyen módon a logikusok remekbe készült kategóriáiból mint valamiféle közhelyekből vagy tárházakból megszerzik maguk számára a valódi állítmányokat (*praedicatum*), és a dolgokról ilyen módon megszerzett tudást tanítják.

Ha még azt is megkérdeznék tőlem, hogy melyek azok a létezők (*ens*) vagy dolgok (*res*), amelyekkel véleményem szerint a filozófusnak kell foglalkoznia, akkor azt felelem, hogy éppen a szubsztanciák, azaz – miként Arisztotelész is megmondta –, elő-

ször is a mindenható Isten, azután az angyalok, a lelkek, az egek, majd az elemek és végül a többi, ami ezekből áll össze s amiket ők összetettnek neveznek. Ha ezeket a logikusok kategóriáinak (*praedicamentum*) megfelelően vizsgálnák meg, akkor látnák, hogy feladatuknak tökéletesen megfeleltek és továbbadták mindazt az ismeretet és tudást, ami ezekről megszerezhető. Amikor a felosztásról beszélünk, a szubsztancia fájánál ezekre még röviden visszatérünk.

És hogy az ifjabbak is jobban megértsék, hogy mi a különbség logika és filozófia között, gondoljanak arra, hogy olyan kapcsolatban van a logika és a filozófia egymással, mint az egyházi könyvek, amelyek a rítusokkal és ceremóniákkal foglalkoznak, azokkal az egyházi szertartásokkal, amelyeket a templomokban celebrálnak. Mert a szertartáskönyvek megmutatják, hogy melyek az ünnepek, a böjtnapok, a vigiliák, oktávák, az ima órái, a dicsőítő énekek, antifónák, zsoltárok, énekek, melyek a lelkék és az imák stb. Következésképpen megtanítják, hogy mikor, hol, milyen módon és milyen rend szerint kell ezekkel élni. Az istentisztelet szertartásánál már nem említik és nem magyarázzák ezeket, hanem használatukra és gyakorlásukra szorítkoznak.

Holott minden tökéletes tudománynak kezdetben saját és jellemző alanya (*subiectum*) van, s en-

nek kell azután bemutatni alapelveit, részeit és minőségeit, amelyek magáról az alanyról (subiectum) történő állítások, miként Arisztotelész megállapítja (I. Post. text. 179.) és magunk is előrebocsátottuk. Ők pedig az összes létezőt (ens) metafizikájuk egyetlen alanyában (subiectum) határozzák meg. Honnan veszik az állítmányokat, kérdezem én, azaz az összes létező (ens) alapelveit, részeit és minőségeit, mikor szükségszerű, hogy ezek különbözzenek maguktól a létezőktől, azaz saját alanyuktól (subiectum). Én nem látok mást a létezőkön (ens) kívül, csak nem-létezőket, egyszóval semmit. Miféle tudományt tanítanak hát nekünk, egyszerre az összes létezőről (ens), midőn nincs egyetlen ezekre vonatkozó állítás sem?

Úgy emlékszem, hogy ők megtalálták a létezők (ens) néhány olyan lényegi tulajdonságát (attributum), amelyeket sem Arisztotelész, sem görög kommentátorai nem vettek észre, miként Picus tanúsítja 13. következtetésében. És itt ismételten nehézségekre bukkanunk: hiszen már a kezdet kezdetén vita támad közöttük ezek jelöléséről majd számáról, harmadsorban bizonytalankodnak, vajon azonosak a többi létezővel (ens), azaz saját alanyukkal (subiectum), vagy különböznek azoktól. De bárhogyan is legyen, kérdem én, az összes létezőről mennyire tették teljessé ismereteinket, még ha volt is három vagy több transzcendentális attribu-

tumuk, amikor azokat alanyukhoz (subiectum) kapcsolták, hogy bennünket – amint ígérték – tudóssokká, bölcsekké, filozófusokká és (ha az isteneknek tetszik) teológusokká tegyenek? És mennyivel lettünk tudósabbá és bölcsebbé attól, hogy azt tanították, az összes létező (omne ens) az egyedüli helyes valóság.

Mások közülük azt állítják, hogy csakis a szubsztanciák felelnek meg teljesen a metafizika alanyának (subiectum), a járulékos tulajdonságok (accidentia) pedig a szubsztanciák minőségei (passio). Valahányszor azt hallják, hogy Arisztotelész az abszolút létezőről (ens) beszél, ezen egyedül a szubsztanciát értik. Picus a 78. következtetésében ezek véleményére utal, amikor azt mondja, hogy a járulékok (accidentia) nem nevezhetők létezőnek (ens), csak a létező járulékos tulajdonságainak. Hasonlóképpen vélekedik Boethius a Porphürioszhoz írt kommentár 49. fejezetében: a „létező” nem a szubsztanciáról történő lényeges vagy járulékos állítás, hanem maga a szubsztancia. Ugyanígy Aphrod. Metafizikájában (i. com. 78. cap. 39.) úgy értelmezi, hogy Arisztotelész egyedül a szubsztanciákat tartja létezőknek és a metafizikával adekvát alanynak (subiectum) tekinti. Most mi is több helyről egybegyűjtjük, miként vélekedett hát Arisztotelész. Például a *Metafizika* 7. könyvének 4. fejezetében ezt mondja: „Tehát ami elsősorban létező,

az a létező nem a valami, hanem egyszerűen csak a lényeg, az ens substantia.” Aztán a 7. könyv 5. fejezetében: „Ezért nekünk is főképpen és elsősorban, hogy úgy mondjam, egyedül erre a létezőre kell figyelmünket fordítanunk, s az így értett létezőről megvizsgálunk, hogy micsoda.” Hasonlóképpen a *Metafizika* 8. könyvének 1. fejezetében: „Kifejtettük tehát, hogy a szubsztanciák okainak, elveinek és elemeinek felkutatása a feladatunk.” Végül a 12. könyv 1. fejezet: „Vizsgálódásunk célja a szubsztancia, hiszen a szubsztanciák elveit és okait keressük.”

Úgy látom, ezek okosabban beszélnek, de az is sok, mondom, hogy az összes szubsztanciát ugyanabba a káoszba belezúdíjták és ezekből kívánják megalkotni egyetlen tudomány egyedüli alanyát (subiectum). Először is, mivel a szellemi szubsztanciákat a testiektől egy világ választja el, azután mivel mindegyikben változatos és sokféle nem (genus) különíthető el egymástól és ezért teljesen eltérő megnyilvánulásaik (affectio) és lényegi megkülönböztető jegyeik (differentia attributa) vannak, fel nem foghatom, miként foglalhatja magába egyetlen tudomány valamennyit. Hiszen az a tudomány, amely a mindenható Istennel és az egyéb szellemi dolgokkal foglalkozik, s amelyet teológiának neveznek, nem azonos azzal, amelyik az eget, a földet és a többi elemeket vizsgálja. Másfélék

azután a szaktudományok, amelyeknek éppúgy megvannak a saját alanyaik (subiectum), amint külön elvekkel és minőségekkel is rendelkeznek. Következésképpen – miként már az elején kifejtettük –, hogy nem lehet az összes s egyszersmind egyedüli alanyként (subiectum) felfogott létezőből (ens) valamely tiszta tudományt felállítani; úgy ezt most azzal egészítjük ki, hogy ez nem történhet tisztán csak szubsztanciákból sem. Mi szükség lenne akkor a többi tudományra, ha ezt egyedül a metafizika elvégezné? Amit szíves örömet elismerünk magunk is, az arra vonatkozik, hogy a tágabban értelmezett teljes filozófia valamennyi szubsztanciával mint részeivel foglalkozik; amint Arisztotelész mondja a *Metafizika* 4. könyvének 4. fejezetében: „A filozófiának annyi része van, ahány fajtájú a szubsztancia”.

Harmadik csoportja a peripatetikusoknak azokból áll, akik nem értenek egyet azzal, amit a fentebbiek állítanak, hanem azt bizonygatják, hogy ez a metafizika tisztán isteni tudomány, azaz teológia, ezért egyedül az elkülönített szubsztanciákat vagyis az Értelmeket tekinti kizárólagos alanyának (subiectum). És ezek is Arisztotelész tekintélyével támogatják meg nézetüket, aki a *Metafizika* 6. könyvének 3. fejezetében ezt mondja: „Ha tehát nem volna más természet, mint a létező szubsztanciák szerinti, akkor a természettudomány volna az első

tudomány; ha azonban van valami mozdulatlan szubsztancia, akkor az előbb való, és ennek tudománya az első és általános filozófia”. Az ilyen és hasonló kijelentések oltalma alatt a leghatározottabban állítják, hogy Arisztotelész metafizikájával adekvát szubjektumnak éppen az Értelmeket (intelligencia) tartja. És véleményem szerint helyesen értelmezik az arisztotelészi állítást, minthogy világosan kimondja, ha Értelmek (intelligentia) nincsenek, nincs más első filozófia a természettudományon kívül, amiből magától adódik a következtetés, hogy metafizikájuk alanya (subiectum) az Értelmek (intelligentia).

Már most kérdezem én, hány rész foglalkozik abból a 14 könyvből az Értelmekkel (intelligentia). Meglehetősen kevés, hiszen csak a végén, néhány cikkely erejéig engedi szabadjára az összes ismertetet, amivel csak rendelkezik ezekről. Azután, kérdem én, mennyire erősítette meg szilárd és nyilvánvaló bizonyítékokkal – hogy most ne is kutassam állításainak igazát –, amelyet több helyen is az égisz magasztal mint igazi bölcsességet és tökéletes tudományt? Mikor lett volna ennél kiválóbb alkalom arra, hogy az oly gondosan kidolgozott bizonyításait alkalmazza? Minthogy – saját tanítása szerint – a tökéletes bizonyításokból tökéletes tudomány származhat. Akarod, hogy ezt tovább folytassam, bizonyos igen régi filozófusok álmai szerint

vagy éppen a fórumon megkérdezett emberek elképzelései alapján, és végül saját, nem eléggé átgondolt – miként Soarez megállapítja – frivol következtetéseiből. Amit ő maga sem tagad, midőn ezt mondja: „Racionálisan tárgyalható, ami szükségszerű, hagyjuk tehát ezt a rátermettebbeknek.”

De ha ezekben a könyvekben az isteni dolgokról mint legmagasztosabbakról szándékozott értekezni, akkor miért beszél a létezőről (ens) mint létezőről (ens), vagy a kategóriákról (praedicamentum), a nemekről (genus) és a fajokról (species) s végül még számtalan másról, amelyek nem isteni dolgok, de nem is reális létezők, amint azt már mondtuk. A logikai könyvek, majd a természettudományiak után most harmadszorra már az unalomig ismétlődnek, de annyira zavarosan, hogy nem akadt még egyetlen értelmezőjük sem, aki biztos rendbe állította volna ezeket. Talán az a kettő vagy három, aki egyetért? Kérdem én, mi a közös az Értelmek és az isteni dolgok, továbbá a nemek és a fajok között, hogy egyazon tudományba tartozhatnak? Észreveszi ezeket az eltérő alanyokat (subiectum) Arisztotelész *Metafizikájában* Moses Aegiptius, amint az Picus 3. konklúziójában látható. Látja Pererius is, amint azt megjegyezte *Fizikája* I. könyvének 7. fejezetében.

Ha nincsenek Értelmek (intelligentia) és következőképpen nem a metafizikát, hanem a termé-

szettudományt illeti az első hely a filozófiában, amint ő maga gondolja, akkor – kérdem én – milyen mértékben tekinthetők nemnek (genus) a létezők (ens), és milyen mértékben a kategóriák (praedicamentum) s ezek megnyilvánulásai? És miért nem beszél ezekről egyetlen tudomány sem? Hogy miért? Mert a természettudomány nem fogadja be, nem tekinti ezeket sajátjainak, azaz természetéhez tartozóknak. S mivel nem természetfelettiek, kizárja magából a teológia is. Nincs más hátra, mint hogy a dialektika fogadja kegyesen oltalmába szökevényeit, és a maga rendszerébe állítsa azokat.

Mivel nem nevezhető meg egyetlen olyan tudomány sem, amely egyszerre foglalkozik az összes létezővel átfogóan s egyúttal – ahogy ők nevezik – absztrakt módon is; de olyan sem, amely valamenynyire testi szubsztanciáról beszél; az Értelmeket pedig ez a metafizika eléggé felületesen érinti, s az ellentétes vélemények szövevényében olyan sötét homály fedi, hogy nincs az a Daedalus, aki kiismerhetné magát ennek a módszerében; száműzzük hát gondolkodásunkból ezt a rosszul értelmezett metafizikát, mint egy nemlétező rémlátomást, és adjuk újra vissza a logikusoknak a kategóriákat (praedicamentum) a meghatározásokkal (definitio), a szillogizmusokkal és a többi efféle instrumentummal együtt. A szubsztanciák közül pedig – amelyek szellemiekre és testiekre oszthatók – az előbbieket

hagyjuk meg a teológusoknak, az utóbbiakat a filozófusoknak (akiket ők természetfilozófusoknak neveznek), hogy ezeket a logikai instrumentumok segítségével megvizsgálhassák és megérthessék.

Befejezésül még két klasszikus szerző mondását idézném, hogy mindenki lássa, mi volt a véleményük erről a létezőről (ens) és erről a metafizikáról. Közülük az egyik *Picus Mirandolus*, aki abban a könyvében, amelyet az egyedüli létezőről írt, hosszú vita után végül a harmadik ellenvetésben ezt válaszolja Faventinusnak: „Nem felejtettem el semmit, atyám, s ne is vond kétségbe, hiszen ismeresz, hogy mindenre visszaemlékszem, s mégis azt mondom, nyugodtan feledjük el, amiről itt vitatkozunk: mert mindaz, amivel foglalatoskodsz, s amivel engem is fölöslegesen terhelsz, semmiség, hiábavaló dolog”. A másik *Dominicus de Soto*, aki *A természetről és a szabad akaratról* című könyvének bevezetőjében ezt mondja: „A skolasztikus teológiát meg kell tisztítani az álokoskodások üres beszédétől és a metafizikusok hitelt nem érdemlő csodáitól”.

II. A FELOSZTÁSOKRÓL

AFELOSZTÁS (*divisio*) olyan kijelentés, amely az alanyt (*subiectum*) ésszerűen részeire osztja. Vagy: a beszéd felosztása megfelelő részeire, amelyek maguknak a dolgoknak felelnek meg.

A felosztás szinonimái: módszer (*methodus*), megkülönböztetés (*distinctio*), szétosztás (*distributio*), elrendezés (*dispositio*), megkülönböztetés (*differentia*), elosztás (*dispensatio*), kiválasztás (*discretio*), elkülönítés (*separatio*), felsorolás (*enumeratio*), részekre osztás (*partitio*), elrendezés (*ordinatio*), összegyűjtés (*compilatio*).

Az elsődleges felosztás kétféle: az egyik az egésznek részeire (*pars*), a másik a nemnek (*genus*) fajaira (*species*) történő felosztása.

Ez a két felosztás túlságosan közel esik egymáshoz, hiszen mi más a nem (*genus*), mint a fajok (*species*) egésze.

Felosztás az, amely a különféle és eltérő dolgokat megkülönbözteti és elválasztja, megfelelő helyükön elkülönített osztályokba sorolja, mint a lovat (*equum*) a szubsztanciák közé, a méltányosságot (*aequum*) pedig a minőségek (*qualitas*) közé. Vannak a felosztásnak más fajtái is, mint például a

szubsztanciáknak járulékos tulajdonságaikra (accidentia) vagy a járulékoknak (accidentia) saját szubsztanciáikra, az alanyoknak (subiectum) a különféle állítmányokra (praedicatum) és az állítmányoknak a különböző alanyokra történő felosztása. De ezek nem igazi és nem lényegi felosztások.

Hogy mi az egész (totum) és a részek (pars), senki sincs, aki ne tudná, ezért ezek meghatározásával nem foglalkozunk. Azt pedig, hogy mikor mi az egész és a részei, másoktól megtudhatod.

A nem (genus) univerzális terminus, amely mindazon általános terminusról, amiket magába foglal, egyenes esetben történő kijelentés. Ennek az anyagukban egybekapcsolódó, formájukban pedig különböző terminusoknak faj (species) a nevük. Tehát a számos ilyen individuális terminust tartalmazó univerzális terminusok lesznek a fajok (species); de ez csak a speciális fajokra értendő. Hiszen vannak alárendelt fajok, amelyek az alsóbbrendű felől szemlélve nemek (genus). Példának okáért: nem az, hogy állat, ennek pedig fajtái az ökör, a ló és más effélék. Aztán nem lesz a szín, a fajok pedig a fehérség, a feketeség és az ezekhez hasonló.

Példák

Az egész felosztása részeire:

Az ember lélekből és testből áll.

A világot egek és elemek alkotják.

A nem (genus) felosztása
fajokra (species):

A fák között vannak gyümölcsfák, mint például a körtefa, almafa stb. és amelyeknek nincs gyümölcsük, így például hársfa, nyárfa, égerfa és ezekhez hasonlók.

A faj (species) felosztása
egyedekre (individuum):

Szókratész és Platón tudós férfiu volt.

Róma és Velence nevezetes városok.

Ezt a felosztást különböző módokon alkalmazzák a különböző tudósok. Hiszen azok az orvosok, akik mesterségük szabályaival megismertetnek, előadásukat az emberi test részeinek és betegségeinek megfelelően tartják; egyesek számba veszik a füveket és a más efféle egyszerű növényeket és gyógyítóerejüket, mások a betegségek neveit és az azokra

A NEM (GENUS) FELOSZTÁSA FAJAIIRA (SPECIES) avagy a szubsztancia fája

szubsztanciák		
lélek	angyalok	angyalok
	jók	arkangyalok
	három fokozat	fejedelemség
	első	erények
lélek	második	hatalmak
	harmadik	uralmak
		trónállók
		kerubok
test	egek	szasok
	összetettek	verebek
	érzékel bírók	tyúkok stb.
	értelmes lények	bálnák
állatok	földi	cethalak
	vízi	delfinek stb.
	égi	ökrök
		juhok
		tevék stb.
		Ez a természetrajz szubjektuma
		Ez a teológia szubjektuma

való gyógymódokat sorolják fel: tehát teljesen különböző utakon, de valamennyien ugyanarra a célra, a testi egészség elérésére törekednek. Azután a historikusok között is van, aki valamely állam politikai berendezkedését (státusát) vizsgálja meg a kezdetektől máig, a másik historikus pedig megírja ugyanezen állam uralkodóinak életét. Mégis mind a kettő ugyanannak a feladatnak tesz eleget. Amikor a szónokok a gyülekezetet valamely férfiú kiválóságáról kívánják meggyőzni, egyikük egymás után felsorolva adja elő mindazt, ami csak dicséretre méltó cselekedet volt életében, születésétől haláláig. De tökéletesen betölti feladatát a másik szónok is, aki a különféle erényeket, amelyekben kitűnt, nem szigorúan az időrendhez alkalmazkodva veszi sorra.

A beszéd felosztásának sok másféle módja is van, arra kell csak törekedni, hogy ki-ki azt az elrendezést válassza magának, amelyik a feltett (tárgyalt) alanyának (subiectum) legmegfelelőbb, és amit tanít, világos és harmonikus legyen; ne tegyen hozzá semmit fölöslegesen, és ne hagyjon el abból semmit, amire szükség van; ne hagyja későbbre, amivel már korábban kellett volna foglalkoznia, és ne helyezzen előtérbe olyasmit, amiről csak egy későbbi helyen kell beszélni. Amiről eszébe jut, hogy már említette, ne mondja el kétszer ugyanazt – miként

ezt már korábban is tanácsoltuk, ha nem akar boszúságot okozni és nevetségessé válni.

A felosztásnak két toposza (locus) vagy kérdése (quaestio) van: amennyiben az alany (subiectum), amelyről szó van, valami egész (totum), azt vizsgáljuk meg, hogy melyek a hozzátartozó részek (pars); ha pedig nem (genus), rögtön azt keressük, milyen fajokra (species) bontható. Ezeket a részeket és fajokat azután egyenként meghatározzuk. Amelyeket meghatároztunk, ha szükséges, újra felosztjuk, és így a tárgyalt dolgot a legapróbb alkotóeleméig alaposan átvizsgáljuk.

A helyes felosztás szabályai

A felosztás első törvénye

A felosztás ne legyen se hiányos, se bőbeszédű, azaz ne legyen se kevesebb, se több tagja annál, mint amennyi a dologról ésszerű magyarázattal kimutatható. Hogy ezt ennek megfelelően helyesen elvégezhessd, vedd figyelembe, amikor az alanyt (subiectum) felosztod, a hozzá hasonlatos, ezzel szemben álló vagy ellentétes dolgokat is; annyi legyen belőlük, amennyi volt.

A felosztás második törvénye

Óvakodjatok attól, hogy sem egy tagot (membrum), vagy egészt (totum) vagy ennek részét (pars) ne soroljatok egy másik taghoz; tökéletesen megkülönböztethetők és elválaszthatók legyenek, de nem csak esetleges, hanem lényegi tulajdonságuk (differentia) alapján. Mindazonáltal ugyanannak a nemnek (genus) és fokozatnak (gradus) feleljenek meg, és így viszont egymáshoz hasonlóak legyenek.

A felosztás harmadik szabálya

A felosztás elsősorban az alany (subiectum) nagyobb, egyforma, legközelebbi és nem távoli részeire vagy fajaira vonatkozzon; továbbá nem kell túlzásba vinni, ne legyen apróbb részekre feldarabolt, mert összezavarja az emlékezetet.

A felosztás negyedik szabálya

A tagok felsorolásánál az idő, hely, tekintély maradjon ugyanazon rend szerinti, mint a dolgoké, amelyekről szó van.

E szabályok ellen vétenek azok, akik öt predikabiliát sorolnak fel. Aztán azok is, akik több főben-

járó bűnről beszélnek és kevesebb főbenjáró erényről. Továbbá, akik minden más felosztást mellőzve – gyermekded módon – betűrendben adják elő, amiről könyveikben értekeznek.

Remélem, nem abból következtetnek a predikabiliákra, mert felosztásukat vagy felsorolásukat akár Arisztotelész, akár Porphüriosz ezen biztos szám szerint határozta meg és következtette ki. Azonban megtalálják Porphüriosznál éppen ezt az öt terminust, amelyek a többi terminushoz képest ugyan zavarosak, mégis azt akarta elhíttetni tanítványával, Krüsaoriosszal, hogy ezek kiváltképpen szükségesek. Egyébként ha biztos és tökéletes módszer szerint kívánt volna eljárni, akkor a nem (genus) és a faj (species) mellett említést kellett volna tennie az egészről és a részeiről, s a járulék mellett a szubsztanciáról is. Mindezek ugyanahhoz a nemhez tartoznak, azaz általánosak, számuk több mint öt, önmaguk ellentétei, s ilyennek kell lenni a velük foglalkozó tudománynak is. Továbbá nem helyes a megkülönböztetés járulékos tulajdonság (accidentia) és a nem (genus) vagy faj (species) között, mert minden járulék (accidentia) általános (fogalom), tehát szükségszerűen nem (genus) vagy faj (species).

III. AZ ÉRVELÉSEK

AZ érvelés (argumentatio) toposza (lucus) univerzális, kérdése pedig individuális. Nevezhetjük úgy, hogy *miért* vagy *mi okból* és több efféle elnevezéssel. Mert amikor a hallgató kételkedik a meghatározásban vagy a felosztásban tett kijelentést illetően, keresi az okot, hogy miért, mi okból történhetett valami éppen úgy, azaz minek alapján mondható, hogy ehhez az alanyhoz (subiectum) egy bizonyos állítmány (praedicatum) hozzátartozik-e, vagy sem. A tanító azzal, hogy hozzákapcsolja, hitet tesz amellett, hogy igazat mondott a következtetés során, amikor a *miért*ek-re válaszolt és következeképpen a beszéd ésszerű elrendezésének eleget tett.¹⁰

Az érvelések vizsgálatánál meg kell különböztetni ezek anyagát és formáját. Anyagukat illetően három fajuk (species) van:¹¹

Az érvelések első anyaga (materia)

Egyes érvelések (argumentum) szükségszerűek, ezekről mondjuk, hogy bizonyítóak (argumenta demonstrativa). Lényegi és szükséges toposzokból (locus) származnak: a teológusok esetében Isten igéjéből, az egyház rendelkezéseiből; a filozófusok esetében érzéki tapasztalatokból, természeti alapelvekből. A hallgatók intellektusában ezek az egyedi igaz anyagok, amelyek biztos tudást és bizonyosságot eredményeznek.

Az érvelések második anyaga

Más bizonyítások az igazsághoz nagyon hasonló eredményt adnak, ezeket nevezik dialektusoknak. Olyan toposzokon (locus) alapulnak, amelyek leginkább az emberek nézeteivel egyeznek. Ezek az érvelések ültetik el benne a gyanakvást, a kételkedést és a bizonytalanságot. Többször a szónokok használják, amikor hallgatóikat valamiről meg akarják győzni. Teológusok és filozófusok is alkalmazzák, amikor valamely következtetésre kívánnak eljutni, és nem tudják azt, amiről beszélnek, szükségszerű bizonyítékkal megerősíteni.

Az érvelések harmadik anyaga

És vannak végül a megtévesztő vagy hamisan okoskodó bizonyítékok, amelyeket szofisztikusoknak neveznek. A beszéd és a mondatok (nem a dolgok, miként egyesek állítják, hiszen a dolgokban nincs semmi megtévesztő) helytelen magyarázatán, felosztásán vagy elrendezésén alapszanak. Mivel hazug közülük mindegyik, következésképpen tévedést, megtévesztést, tudatlanságot eredményeznek. Ezeket használják a szofista féltudósok és a kevély eretnekek a tudatlanok megnyeréséhez, stb.

A szükségszerű bizonyítások (argumentatio demonstrativa) helyei

Az egésztől a részekig, a részekről az egészig; a nemtől a fajhoz, a fajtól a nemhez; az okoktól a következményig; a következményből az okokig; az ellentétesektől, a sajátosságokból, a lehetetlenségekből, az Isten és az Egyház tekintélyéből stb. történő következtetések.

Bizonyításunkra (demonstratio) nem erőszakoljuk rá az arisztotelészi törvényeket, amelyeket hosszadalmas fejtegetéssel megfogalmaz *Második Analitikájában*. Ilyen módon nem rendelkeznenk csak néhány bizonyítással, ahogyan a meghatáro-

zásoknál is túlságosan kevéssel beérte, kivéve talán Platón *Allam*-ának vizsgálatánál. Számunkra pedig minden érvelés, amikor a következtetés során bármiféle szükségszerűség lelhető föl, bizonyítás. Nem teszünk különbséget a természetes és mesterséges toposzok (locus) között.

A dialektikus érvelések helyei

az előzményekből és következményekből; a hasonlóságokból és különbözőségekből; azonosságokból és egyenlőtlenségekből; kapcsolatokból és ellentétekből; nagyobbak és kisebbek alapján; emberi tekintély alapján történő következtetések.

Minden egyes általános toposzból (locus) több axióma, azaz általánosan elfogadott érték (dignitas) következik: ezeket nevezzük mi a bizonyítékok szabályainak. Mivel ezekből több van, helyhiány miatt később teszünk említést róluk.

A szofisztikus érvelés toposzai

közül egyesek a megnyilatkozásban vagy terminusban, mások a beszédben vagy állításban találhatók.

A megnyilatkozásban hat megtévesztő hely (toposz) vagy álokoskodás szokott előfordulni: 1. kétértelműség 2. bizonytalanság 3. összeállítás 4. fel-

osztás 5. kifejezés 6. a kifejezés formája. Az állításban vagy kijelentésben pedig számuk hét: 1. a járulékok (*accidentia*) csalása 2. a *simpliciter* helyett a *secundum quid* értelmezés 3. a cáfolat nem ismerete 4. a következmény nem ismerete 5. bizonyítás olyasmivel, ami maga is bizonyításra szorul 6. bizonyítás anélkül, hogy az okok a valóságos (mozgató) okok lennének 7. több kérdés helyett csak egyetlenegy kérdésen alapuló következtetés.

Valamennyi formai tekintetben helytelen következtetés ezekből a toposzokból (*locus*) mint valamely zavaros vízű kutakból veszi eredetét. Az ígék és – a meghatározás és felosztás fajait alkotó – ítéletek helyes meghatározása és megkülönböztetése, mennyiségi jegyeik hozzákapcsolása ragadják ki ezekből, megmossák és megjobbítják. Azért helytelen következtetések, mert másféle érzékelésen alapszik a korábbi és a későbbi kijelentés.

Az összes toposz (*locus*) meghatározását és példáját, amelyekről csak említést tettünk, másoknál is megtalálhatod.

A bizonyítás felosztása először is ezen toposzok (*locus*) anyaga szerint történt. A másik a toposzok formája alapján történő megkülönböztetés, amely négyféle lehet. Mert az érvelés (*argumentatio*) formájához tartozik a szillogizmus, az enthüméma, az indukció és a példa.

Az érvelés első formája

Az enthüméma csonka szillogizmus, amely elhagyja az egyik tételt (premisszát).

Az érvelés második formája

Az indukció az elégségesen felsorolt egyesekből az általánost erősítő érvelési forma.

Az érvelés harmadik formája

A példa az érvelés azon formája, amelyben az egyest ugyanennek az egyesnek egy másik faja (species) erősíti meg, tehát csonka indukció.

Az érvelés negyedik formája

Az érvelés vagy következtetés sajátos és legtökéletesebb formája a szillogizmus, amely meghatározott alakzatok (figura) és módok (modus) szerinti elrendezésben az ismertekből az ismeretlenekre következtet, s az elismertekből meggyőz a vitatottakról.

Az egyszerű szillogizmusnak három része van,

ugyanis három tételből áll, az első a fölső tétel, a második az alsó tétel, a harmadiknak pedig következtetés (*conclusio*) a neve.

Ez a három tétel pedig ismét hátról; tehát összesen hat terminusból áll össze. Ez utóbbiak közül kettőnek külső, a harmadiknak pedig közép-fogalom a neve. A középső terminus tehát maga az érv (*argumentum*). Ez kapcsolja össze az egymástól látszólag különböző két szélső terminust. Közülük az egyikkel már az első tételben találkozunk, azután a másik tételben összekapcsolódik a másikkal, s végül miután ezekkel ugyanazon ésszerű megokolásból azonossá vált, egy harmadik tételt hoz létre ezekből, amelybe ő maga, miután feladatát már betöltötte, nem lép be. Ezt nevezzük állító szillogizmusnak. A tagadó ugyanis éppen ezzel ellentétes feladatnak tesz eleget. Hiszen a középső terminus az egyikhez megegyezően kapcsolódik, a másiktól különböző, tehát a szélső tételeket össze-egyeztethetlenné teszi.

Miként már említettük, a szillogizmusoknak sajátos megnyilvánulásaik (*affectio*) vannak, amelyeket alakzatnak (*figura*) és módnak (*modus*) neveznek. A *figura* a terminusok meghatározott elrendezése, ezek száma négy, mert ez a három terminus négyféle módon kapcsolódhat és társulhat egymáshoz.

A szillogizmusok alakzatainak (figura) négy szabálya:

A szillogizmus első alakzata

Az első alakzatban a középső terminus az egyik szélső terminusnak a felső tételben alanya (subiectum), a másikról az alsó tételben állítás.

A szillogizmus második alakzata

A második alakzatban a középső terminus mindkét szélső terminus állítmánya (praedicatum).

A szillogizmus harmadik alakzata

A harmadik alakzatban a középső terminus mindkét szélső terminus alanya (subiectum).

A szillogizmus negyedik alakzata

A negyedik alakzatban a középső terminus az egyik szélső terminusról a felső tételben állítás, a másiknak az alsó tételben alanya.

A mód (modus) a szillogizmus három tételének

– minőségük és mennyiségük szerint – meghatározott elrendezése.

A szillogizmusok módja tehát kettős, a tételek két fajának (species) megfelelően. Módja eszerint először is az, miként már említettük, hogy minden tétel vagy állító, vagy tagadó. Másrészt módja az is, hogy univerzális, részleges vagy individuális.

A szillogizmus ezen kettős módjának szabályai:

A szillogizmusok első módja

Két tagadó tételből nem következik semmi.

A szillogizmusok második módja

Két individuális tételből ugyancsak nem következik semmi.

A szillogizmusok harmadik módja

Ha a tételek közül az egyik tagadó, szükségszerű, hogy a következtetés is tagadó legyen.

A szillogizmusok negyedik módja

Ha a két tétel közül az egyik részleges vagy individuális volt, a konklúzió is ezzel megegyező lesz. Tehát a tételek közül mindig a gyengébbhez kapcsolódik a konklúzió, hogy helyesen történjen a következtetés. A másként formált szillogizmus nem lesz érvényes, és módja szerint éppúgy megtévesztő álokoskodásnak nevezhető, mint az olyan szillogizmus, amely a forma három szabályának nem megfelelő következtetés.

Az első alakzat esetében kilenc, a másodiknál négy, a harmadiknál hat jó és használható mód (modus) sorolható fel. Számuk összesen húsz. Közülük csak az első négy alakzat egyenes, a többi nem, de mivel ezekből következtethetünk a többire, csak az első négyről szólunk;

Az első alakzat (figura) módjainak (modus) négy törvénye:

Az első alakzat első módja,

amikor mindkét univerzális és állító tételből éppúgy univerzális és állító konklúzió jön létre.

Példa

Minden, ami táplálkozik, él.

Minden növény táplálkozik.

Tehát minden növény él.

Az első alakzat második módja,

amikor az egyik univerzális tagadó tételből és a másik univerzális állító tételből a konklúzió univerzális tagadó.

Példa

Tüdő nélkül egyetlen állat sem lélegzik.

A halaknak nincs tüdejük.

Tehát egyetlen hal sem lélegzik.

Az első alakzat harmadik módja,

midőn az elől lévő univerzális állító tételből és az utána következő részleges állító tételből részleges igenlő konklúzió jön létre.

Példa

Minden, ami repül, szárnyakkal rendelkezik.

Bizonyos állatok repülnek.

Tehát bizonyos állatoknak van szárnyuk.

Az első alakzat negyedik módja,

midőn a felső univerzális tagadó tételből és az alsó részleges állító tételből részleges konklúzió következik.

Példa

*Tüdő nélkül egyetlen élőlény sem lélegzik.
Bizonyos élőlényeknek nincs tüdejük.
Tehát bizonyos élőlények nem lélegzenek.*

Úgy hisszük, erre a néhány szabályra épül fel a logika teljes építménye.

Vége

A FŐTISZTELENDŐ
CSANÁDI PÜSPÖK ÚR
LOGIKÁJÁVAL
SZEMBEN
BARÁTI ÉSZREVÉTELEK

(Megjelent a „Logica nova” 1616-os kiadásában)

I. CIKKELY

A főtisztelendő érsek úr:

Nem értek egyet a titulussal, vagyis a címmel, mivel a logika a többi tudomány számára bizonyosan hasznos módszereket szolgáltat, de nincsenek olyan instrumentumai, amelyek saját magát alakítanák. Hiszen a meghatározás, a felosztás, az érvelés (5. o.) a tudományok megfelelő elsajátításának módszerei, és nem olyan instrumentumok, amik a logikát formálják. Ugyan ki állít ilyet, hogy a logika meghatározásosan, felosztásosan és érveléseiben változik? Kétséggkívül megtanít valamennyi anyag és tudomány meghatározásának, felosztásának és érvelésének helyes elvégzésére, de nem formálják ezek az instrumentumok magát a logikát.

Püspök:

Aki jól akar tanítani, annak szüksége van meghatározásra, felosztásra és érvelésre. Hát mi abban a különös, ha mi – amint látható – a logika tanításában is ezeket az instrumentumokat alkalmazzuk. És ugyan miféle módszerrel vagy eljárással kellene élnünk? Hiszen ez éppen olyan, mint amikor a kovácsmestert azzal vádolnák, hogy egyszer a kalapácsot, másszor az üllőt használja, amikor kalapácsokat akar készíteni és így tovább.

2. CIKKELY

Érsek:

Nem helyeslem, hogy az *I* mássalhangzót *V*-nak írja. Ellenkezik ez a latin nyelv mindenkori hagyományával, teljesen szükségtelen okoskodás.

Püspök:

Nincs itt nekem semmi dolgom a latin nyelvvel, csak a latin betűkkel. És való igaz, hogy eddig általában mindenki ugyanúgy jelölte az *I* és *V* magánhangzókat és mássalhangzókat. Mindazonáltal erre a tévedésre – többek között – már egykor Claudius császár is felfigyelt. Én nem új betűt képeztem, konzonánsoknak fogadtam el ugyanebből a latin ábécéből azokat a betűket, amelyek közösek ezekkel a magánhangzókkal. De senkit nem kényszerítettem az általam kialakított szabályok elfogadására. Miféle plágiumot követtem el, ha az *I* és *V* konzonánsokat, amelyeknek már csak a hangzása is teljesen különbözik a vokálisokétól, valamely forma által megkülönböztettem? Már szinte látom, amint ezért az eljárásért törvénybe idéznek nemcsak engem, de számos kortársamat, franciákat és németeket, írókat és nyomdászokat. És akkor majd azt mondjuk, hogy a különféle dolgok feltalálói – akiket a régiek éppen ezért az égis magasztaltak – ostobák voltak, és egyáltalán jobb lenne inkább manapság is makkal, mint gabonakenyérrel táplálkozni.

3. CIKKELY

Érsek:

A grammatikus helyteleníti az ilyen kijelentést: Ellenem támad stb. Amit levezetni igyekszünk. Az egyes és a többes szám nem egyezik.

Püspök:

Hogy abban a szerény bevezetőben magamról szólva, hol egyes, hol többes számot használtam, azon főtisztelendő érsek úr egy cseppet se csodálkozzon, hiszen talán túlságosan hamar kikerültem a grammatikusok szigorú fenyítékei alól ahhoz, hogy most a tévedésemet felismerjem. Egyébként mi a véleménye főtisztelendő érsek úrnak ezekről a szerkezetekről? Tudniillik Senecától: *Quidquid patimur mortale genus* [*Mindent elvisel az emberi faj*]; Horatiustól: *Cum prorepserunt primis animala terris, mutum et turpe pecus* [*Rég, amikor eleven lények bújtak ki az ifjú földből, hangtalan és rút csorda*]; Ovidiustól: *Quid meruere boves, animal sine fraude* [*Mire valók az ökrök, e jámbor teremtmény*], ugyanő: *Hunc quoque de Getico, nostram studiose, libellum littore. praemissis quatuor adde meis* [*Tedd ezt a leveletem is gondosan a géta tengerpartról korábban küldött négy levelem mellé*].

4. CIKKELY

Érsek:

Mi köze van a logikának éppen a pávához? Más szárnyas vagy négylábú állat ugyanolyan jól jelölhetné a felsorolt szavakat. És ugyan miért éppen tíz farktolla van? Továbbá miért van az egyik szárnyon hét toll, a másikon hat? Az érvelés, amely a tudományok sajátos és lehet, hogy egyetlen instrumentuma, miért a páván kívülre helyeződik, azaz a logikán kívülre, hiszen a páva itt a logikát szemlélteti?

Püspök:

Mi köze a pávának a logikához, kérdezi a főtisztelendő érsek úr; én meg azt kérdezem, mi köze a logikának az ökrökhöz, amelyhez Zéno hasonlította a logikát? Azért nem hoztam fel négylábú állatot példaként, mert ehhez nem tudtam a logikát hozzáilleszteni, de ha egy háromlábúra akadok, még talán el is fogadtam volna, hiszen a mi logikánknak ennyi része van. Egyetlen madár sem tetszett annyira, mint a kecses termetű páva. Farktollazata pompás és szembeötlő, ezek a mi kategóriáink (prae-dicamentum) megfelelői. Csak tíz tollból állnak, a szárnyakon pedig hatot, illetve hetet hagytam meg, mert ennyire volt szükségem. A többi tollat és pihét átengedtem a többi logikusnak. Hiányzott egy rész, amelyhez az érvelést (argumentatio) il-

lesszem, ezért körbevezettem egy szegélyszalagot, ami mindent összekapcsol. Ez jóllehet kívülről esik a valóságos páván, az én mesterséges madaramnak mégis az egyik része. Azt mondja majd erre a fő-tisztelendő érsek úr: ugyan miféle teremtmény az a négy, amely elől és hátul telis-tele van szemekkel és hét szárnya van; vagy azok, amelyek közül mind-egyiknek négy arca van, és egynek négy tolla? Na és milyen az a négy kerék, amelynek a kerülete véges-végig csupa szem?

5. CIKKELY

Érsek:

Ha a logika egyedül csak az elnevezésekkel foglalatoskodna, méltán illenének rá Platón megvető szavai az ilyen logikáról. De nem látom világosan, mire is vonatkoznak az ő állításai?

Püspök:

Ha a logika a szavakat tanulmányozza, Platón ezzel a kijelentésével nem azoknak tesz szemrehányást, akik egyedül az elnevezésekkel foglalkozva, nem figyelnek eléggé magukra a dolgokra; nem a logikát ítéli el, hanem azokat, akik a dolgoknál többre tartják a szavakat, azon igyekeznek, hogy a dolgok az elnevezéseknek megfeleljenek, és nem a szavakat formálják a dolgoknak megfelelően. Mi-

vel igen sokan vannak ilyenek, úgy láttam jónak, hogy a figyelmet már tüstént a bevezetőben rájuk irányítsam, őket ezekkel a nyílvezzőkkel célba vegyem.

6. CIKKELY

Érsek:

A tudományok megtanításának művészete nem a logika, hanem a módszer (methodus) meghatározása. Mert a módszer ez a tudomány. A módszer pedig nem maga a logika, hanem talán annak egyik instrumentuma. Továbbá ha a logika a tudományok megtanításának művészete csupán, akkor a tanítómestereknek van hasznára és nem a tanítványoknak.

Püspök:

Ha a módszer (metodus) is egy logikai instrumentum, a tudományok megtanításának művészete: tehát helyes volt az az állításom, hogy a logika a tanítás művészete.

És jóllehet a meghatározásom úgy szólt, hogy a tudományok megtanításának művészete mégsem a tanítóknak hasznos csak, hanem a tanítványoknak is. Tudomány (doctrina) és tanulás (disciplinare) ugyanazt jelenti, csak az eltérő szemléletmód alapján különböznek, hiszen megfordítva is azonos magyarázat érvényes mindkettőre: Vajon nem hasz-

náltatok-e már ti is az elméleti logika (logika docens) elnevezést? Mégsem „tanító” logikáról beszéltetek, jöllehet a tanítványok is ezt tanulták.

7. CIKKELY

Érsek:

Nem jellemzi a logikát az okszerű előadásmód, mert a szónok előadásmódja is ésszerű, s bármelyik tudósé, egyedül a balgák beszélnek értelmetlenül összevissza.

Püspök:

A logika nem önmagáért és nem az együgyűek érdekében létrehozott művészet, hanem azon szónokok, egyéb tudományok művelői és a tudósok javára, akik érzéketesen kívánnak szóban vagy írásban előadni, s akiknek az emlékezőtehetségét és ítélőképességét ez kiváltképpen elősegíti.

8. CIKKELY

Érsek:

Helytelen az elméleti logika (logica docens) és az alkalmazott logika (logica utens) elnevezések elleni támadás. Nem olyan elnevezéseket alkalmazunk, amelyek nem tökéletes latin kifejezések. Mert nem

úgy mondod helyesen, hogy a „logika, amely taníttatik”, hanem inkább úgy, hogy „amelyet tanulunk”. Az tehát az elméleti (docens), amely tartalmazza a logikai formulákat, példának okáért, hogy miként kell a szillogizmust helyesen összeállítani, és ez a teljes logika, amire kiváltképpen vonatkozik a logika elnevezés. Alkalmazott (utens), amikor külön-külön bármelyik tudomány esetében ezeknek a logikai szabályoknak a segítségével helyes következtetéshez jutunk el, ami most már nem a logika, hanem vagy természettudomány vagy matematika vagy metafizika vagy teológia vagy etika stb. Következésképpen más az elméleti és az alkalmazott retorika. Amint nem ugyanaz a szónoklat-tanító (rhetor), aki a szónoki beszéd szabályaival foglalkozik, és maga a szónok. Ez utóbbi ugyanis többnyire nem azonos a rétorral. Az iskolában logikát, retorikát, grammatikát tanulunk, de azután a nyilvánosság előtt (a forumon) nem ezeket a logikai, retorikai, grammatikai szabályokat adjuk elő, hanem bölcselkedünk vagy szónokolunk, azaz mindig az alkalomnak megfelelően ékesszólón, meggyőzően, magasztosan, vádakát felhozva stb. szólunk. És más elméletben beszélni arról, hogy milyen a jó fejsze, és ugyanezt a kiváló fejszét kinn az erdőben kézbe venni. És más azt fejtegetni, hogyan kell a lovat hadifelszereléssel ellátni, majd a felszerelt lovon útnak indulni.

Püspök:

Ha tehát nem latinul van, ahogy én fogalmaztam, tudniillik „a logika, amely taníttatik”, akkor ne is foglalkozzunk tovább az elnevezésekkel. Továbbá: valóban más megtanítani, milyen jó is a jó fejsze, és más ezt a kiváló fejszét kézbe venni; valóban más felszerelni egy lovat, majd ugyanezen a lovon lovagolni. De ebből nem lehet azt a következtetést levonni, hogy két fejsze, illetve két ló létezik, mert az egyetlen fejsze és ugyanegy ló. Ezért én azt állítom, hogy ugyanaz a logika, retorika, grammatika, amely az iskolában „taníttatik”, és amit a közéletben használunk. Következésképpen a logikának nincs két faja, hanem csak egy. Egyéb-ként a grammatikát és a retorikát is kénytelenek lennénk elméletire (docens) és alkalmazottra (utens) különválasztani, és így két grammatikáról és két retorikáról beszélhetnénk, amit mindeddig senki sem állított.

9. CIKKELY

Érsek:

Ha a filozófus nem tudja, mi a dolog meghatározása, mik a részei, a fajai, melyek a tulajdonságai, olyan instrumentumokat kell a rendelkezésére bocsátani, amelyek segítségével ezeket az ismeretle-

neket megtapasztalhatja és megvizsgálhatja. Mert ha nem ismeri, nem is vizsgálhatja meg, hogy úgy van-e, minthogy nem tudja, mi is az tulajdonképpen. Azokat az instrumentumokat, amelyek eljuttatnak bennünket az ismeretlen dolog felismeréséhez, a logikának kell nyújtania.

Püspök:

Én csak ezt a három instrumentumot ajánlhatom. De ezek olyanok, hogy segítségükkel a filozófus megfelelő ismeretanyagot nyújthat át azokról a dolgokról, amelyek előtte ugyan ismertek, de mások számára ismeretlenek. Így hát a főtiszteendő érsek úrtól kívánom megtudni, ugyan melyek azok a logikai instrumentumok, amelyek elősegítik hogy a filozófus az előtte ismeretlen dolgot meghatározhatja, részeire vagy fajaira feloszthatja és megismerheti tulajdonságait? Úgy vélem, ilyen instrumentumokra kell mindenáron szert tenni.

10. CIKKELY

Érsek:

Cicero úgy értelmezi, hogy a meghatározás csak nominális, akár a dolog magyarázása, akár a téma kijelölése.

Püspök:

Különbözik egymástól a nominális meghatáro-

zás és a dolog megmagyarázása. És nyilvánvaló, hogy Cicero ezen a helyen a dolog meghatározásáról és nem a nominális meghatározásról beszél.

II. CIKKELY

Érsek:

Vajon nem a dialektika tudományának feladata, hogy bemutassa a toposzokat (locus) vagy az érvelések kiindulópontját? Erre csak a „megtalálás” vonatkozik.

Püspök:

Való igaz, hogy a logika megmutatja az érvek valamennyi toposzát (locus), illetve székhelyét; azonban a filozófus a számára szükséges érveléseket (argumentum) keresi ezeken. Csakúgy mint a vadász, amikor vad után kutat az erdőben, amit olykor megtalál, másszor pedig nem lel a nyomára.

12. CIKKELY

Érsek:

A módszer (methodus) nem a felosztáson alapul, hanem az értekezésen; amint elméletben először a dolog alapelveiről van szó, s csak azután a dologról, a gyakorlatban a végcélra való következtetés

megelőzi a közbülső okok felkutatását, s ez a kettős analízis.

Püspök:

Azt, hogy miként vélekedem a módszerről (methodus), már előadtam. De hogy mi a különbség az értekezés, továbbá a módszer és a beszéd felosztása között, fel nem foghatom. Legyen kettős analízis, mindazonáltal nem nélkülözhető az ellenvetésként felhozott elrendezésük.

13. CIKKELY

Érsek:

Az alkalmazott logikától (logica utens) az elméleti logikáig (logica docens) sokféle magyarázat fordul elő. Az egyedüli valóságos logika az elméleti, az alkalmazott nélkülözi ezt a helyzetet.

Püspök:

Ha egyedül az elméleti logika (logica docens) az igazi logika, akkor mit vétettem azzal, hogy elmentmondtam azoknak, akik úgy vélik, a logikának két faja van?

14. CIKKELY

Érsek:

Az ég kering, a Föld áll. Ezek kijelentések, de mégsem részei a felosztásnak vagy a meghatározásnak.

Püspök:

Az égboltnak a mozgás, a Földnek a nyugalmi állapot természetes, öröktől fogva létező, elválaszthatatlan tulajdonságai. Ezért szükségszerű, hogy legteljesebb meghatározásaiknak is megfelelnek. Tehát ezek a kijelentések az ég és a Föld meghatározásának részei.

15. CIKKELY

Érsek:

A logika egyedüli, igaz és tökéletes alanya (subjectum) a szillogizmus. Mert a logikának kell az emberi értelmet irányítani és biztos útra vezetni, hogy ne kerüljön csapdába, midőn a meglevő ismeretekből további ismeretekre következtet. Az értelemnek nincs szüksége igazgatásra sem az egyszerű fogalmaknál, sem a meghatározásnál, sem a felosztásnál, csakis és egyedül a következtetésnél. Mindaz, amit a logika a terminusokra, kijelentésekre, állításokra és meghatározásokra vonatkozó-

lag előad, csakis a szillogizmus kedvéért van. És akár meghatározást vagy felosztást csak azért végez a logikus, hogy ebből szillogizmust formáljon, azaz megtanítsa, hogy milyen módon kell a szillogizmusnak helyesen és megbízhatóan megtörténnie ahhoz, hogy következtesen és ne tévútra vezessen, akár a forma, akár az anyag tekintetében.

Püspök:

Főtisztelendő érsek úr fentebb, az 1. cikkelyben azt mondja, hogy a logika egy vagy több instrumentumot bocsát a rendelkezésünkre; még ugyanabban a cikkelyben megnevezi, hogy a meghatározás, a felosztás, az érvelés ezek az instrumentumok. A 4. cikkelyben már azt állítja, hogy a tudományok kizárólagos, valószínűleg egyedüli instrumentuma az érvelés. A 6. cikkelyben a módszert (methodus) említi az egyetlen instrumentumként. A 9. cikkelyben pedig arról beszél, hogy a filozófus több instrumentum segítségével következtet az ismertekből az ismeretlenekre. Itt most megerősíti, hogy a szillogizmus a logika egyedüli, valóságos és tökéletes alanya (subiectum). Most már végképp nem értem, mi is hát tulajdonképpen a véleménye a módszerről, az érvelésről, a szillogizmusról, a logikáról, ennek alanyáról (subiectum) és instrumentumairól.

Azt mondja továbbá, hogy a logika irányítja értelmünket, de nem a terminusok, kijelentések,

meghatározások és felosztások átgondolásánál, mert ezeknél semmi szükség az igazgatásra, hanem csakis az értekezésnél (discursus), amelyen a szillogizmust érti; s az összes többi csak ezért az egyért van. Csak arra lenné kíváncsi, miként tudná az intellektus helyesen alkalmazni ezeket megfelelő irányítás nélkül? És miért vesződnek annyit a logikusok azzal, hogy mindezt megmagyarázzák, ha ezt az esztelenek is megtehetik. És ha léteznek alapelvek vagy részek, amikből szillogizmus formálódik, s mindegyikről éppen a szillogizmus miatt van szó; akkor ahogyan szüksége van az értelemnek a beszélgetésre (discursus), hogy ebből aztán a helyes szillogizmust kialakítsa, ugyanúgy miért nincs szüksége erre ahhoz, hogy ennek a részeit is megismerje? Tehát Szókratész hazudott volna, aki olyan sokra tartotta a helyes felosztást? Tehát nem igaz a gyakran használt iskolai közmondás: aki helyesen tud különbséget tenni, jól tanít?

Harmadsorban azt állítja, hogy a logikus csak azért határoz meg és oszt fel, mert ezekből következtetést formál. Magam is felállítottam ebben a logikában több meghatározást és felosztást, mégsem képeztem azokból egyetlen szillogizmust sem; és ugyanezt teszik a többi logikusok is. De a természetfilozófusok, etikusok, medikusok és még több más mesterség tanítói értekezéseikben szintén számos meghatározást és felosztást alkalmaz-

nak, de azután mégsem alkotnak ezekből szillogizmusokat; mert a szillogizmust csak akkor használják, amikor nyíltan felmerül vagy még éppen ki nem mondva valamilyen ellentétes vélemény vagy ellenvetés, s azt kívánják az adott módszerrel eloszlatni. Hiszen mi szükség van az érvelő vitatkozásra ott, ahol senki sincs, aki ellenvetést hoz fel? Ellenben a tanításban – miként azt már említettük – állandóan szükség van meghatározásokra és felosztásokra.

16. CIKKELY

Érsek:

A filozófus a sajátosságokból (*proprium*) az értekezés (*discursus*) segítségével ismeri meg a világot. Ugyanis az önmagában ismeretlen kezdetben nem is válik ismertté, csak miután kiszabadul a vádászhalóból az értekezés (*discursus*=következtetés) közbelépésekor.

Püspök:

Én itt nem arról értekezek, hogy milyen módszerre van szükség ahhoz, hogy a filozófus a számára ismeretlen dolgok természetét megvizsgálja. Hanem megmutatom a módját annak, hogy ami már előtte ismeretes, miként teheti kellőképpen ismertté azok számára, akik ezeket nem ismerik.

17. CIKKELY

Érsek:

A grammatika, a retorika, az aritmetika, az építészet és számos egyéb művészet mind elméleti beszéd (oratio docens). Tehát mind az összes a logika alanya (subiectum)?

Püspök:

Igen, minthogy tanulják és tanítják valamennyit. Hiszen ahogyan a kalapács alá kerül mindaz, amit meg akarunk munkálni, úgy a logika alanyának (subiectum) kell bármit is tekinteni, amit szóban vagy írásban előadnak. Tehát ha valaki helyesen kíván megtanítani akármely mesterséget, tökéletesen fel kell készülnie a logikai törvényszerűségekből. Ezért szokott az történni, hogy sok grammatikus, jogtudós és mások is rosszul tanítanak, mert nem rendelkeznek kellő ismerettel.

18. CIKKELY

Érsek:

A logika nem tanítani tanít meg, hanem megtanít okoskodni, mások véleménye szerint pedig még felosztani és meghatározni is megtanít. Ugyanis ha arra tanít meg, hogy miként kell tanítani, akkor csupán a módszerre (methodus) vonatkozó szabá-

lyokkal ismertet meg; és ekkor csak a tanítóknak lehetett volna hasznára, mégis hasznosították a tanulók is, midőn a dolgok megismerésében a maguk erejéből előrejutva a szorgoskodó tanítványok – a logika támogatásával – többet tettek a tudományok terén mestereiknél.

Püspök:

Ha a logika megtanít okoskodni, felosztani, meghatározni, kijelenteni, miként lehet az, hogy nem tanít meg tanítani. Hiszen milyen módon tanítanánk, ha nem a kijelentés, meghatározás, felosztás, okoskodás szerint? És ha a módszer (methodus) megtanít tanítani, miért nem tanít meg a logika is tanítani, minthogy a módszer – amint főtisztelendő érsek úr is elismeri a 6. cikkelyben – egyike a logika instrumentumainak? Ha az olyannyira világos magyarázat nem lenne elegendő, megtoldom még Soarez tekintélyével, aki ugyanazt mondja, amit én (Disp. I. sect. 5. num. 36–37.). Azt pedig, hogy miképpen szolgál a logika a tanulóknak és a tanítóknak egyaránt, már előadtuk.

19. CIKKELY

Érsek:

A tökéletes meghatározás egyetlen állításból vagy kijelentésből áll, és nem több állításból.

Püspök:

Világos, hogy ami csak egy, az nem több, de ebből még nem lehet semmiféle következtetést levonni. Meg kell indokolni ezt az állítást, azután meg kell cáfolni azokat a bizonyításaimat, amelyek ide kapcsolódnak. Ez a vélekedés nemcsak az én gondolkodásommal ellentétes, aki hosszú meghatározásokat készíték, hanem ellentétes Arisztotelész véleményével is, aki azt mondja, hogy a meghatározás a nemen (genus) és a lényegi különbségen (differentia) alapszik, tehát két állítmányból (praedicatum) áll. Két állítmány (praedicatum) pedig már két egyszerű állítást (propositio) feltételez. Ugyanis az egyszerű kijelentés (enunciatio) – amint azt már említettük – egy alanyból (subiectum) és egy állítmányból (praedicatum) áll.

20. CIKKELY

Érsek:

A részleges (pluralis) és az individuális (singularis) terminus a grammatikusok fogalma. Mert a logikában univerzális, részleges és individuális, ami egy bizonyos egyedről (individuum) állítható. Az univerzális és a részleges egyaránt lehet egyes, illetve többes számban. Mint például *minden ember élőlény; az emberek valamennyien élőlények*. Ha-

sonlóképpen: *ez az ember művelt*, illetve *némelyek művelt emberek*. A *fut* és a *menekül* egyik sem individuum, mindegy, ha azt mondod: *mindenki futva menekül*, vagy *menekül mind, aki félénk*.

Püspök:

A latin grammatikusok két számot ismernek, a görögök hármát. Következésképpen, hogy világosan és pontosan tudjon fogalmazni, az a helyes, ha a logikus is hármát alkalmaz. A grammatikusoknál az *élőlény*, az *ember*, a *fut*, a *menekül* mindig egyes szám; és a hozzátett jelből lehet következtetni a mennyiségre (quantitas). Így hát univerzális fogalmak, hogy *minden állat fut*, illetve *minden ember fut*. És individuális fogalmak, úgymint: *ez az állat fut*, vagy *ez az ember futva menekül*. Ellenben *állatok*, *emberek*, *futnak*, *menekülnek* a latin grammatikusoknál mindig többes szám, mivel a grammatikusok nem rendelkeznek a részlegestől megkülönböztetett általános számmal. A megbízható logikus számára viszont mást jelent az univerzális és mást a részleges (pluralis). Tehát az a kijelentés, hogy *minden állat*, illetve *minden ember fut*, univerzálisnak nevezhető. Amikor pedig úgy fogalmazunk, hogy *sok állat futva menekül*, vagy *néhány ember fut* – szerintünk –, inkább nevezhető részlegesnek (pluralis), mint a ti meghatározásokat szerinti részlegesnek (particulare). Hiszen nincs itt szó sem részekről, sem részlegesekről, csupán

többről, sokról és kevésről. Erre ismét csak igaz Platón azon tanítása, hogy inkább a dolgokat fürkésszük, és ne csak elnevezéseiket; s a kifejezéseket igazítsuk magukhoz a dolgokhoz.

21. CIKKELY

Érsek:

1. Nem lehet semmi valótlan az előadásban; be kellett bizonyítani és meg kellett mutatni, hogy miért hamis állítások.

2. A főnév és az ige mint a beszéd részei a grammatikusokra tartoznak; a logikusokat csak mint a kijelentés részei foglalkoztatják.

Püspök:

1. Nyilvánvaló, hogy minden terminus vagy csak gondolatban jut kifejezésre, vagy szóban, esetleg írásban is kifejezést nyer. De hogy ez a felosztás vagy szemléletmód nemcsak a terminusokra, hanem a kijelentésekre, meghatározásokra és a többi logikai instrumentumra, sőt nyelvtani és szónoklattani instrumentumokra is alkalmazható lenne, teljesen gyermeteg, lehetetlen állítás. Mivel a különböző fajok (species) lényegi és nem esetleges felosztást feltételeznek, csak kevésre vonatkoznak ezek közül, és nem jellemzik ezeket. Ugyanezt már elmondtuk az elméleti (docens) és az alkalmazott (utens) logikával kapcsolatban is.

2. Helyesen állapítja meg főtisztelendő érsek úr, hogy a főnév és az ige a beszéd részei és így a grammatikusokra tartoznak. A logikusok pedig saját állításaik megfelelő felosztásával foglalkoznak inkább, tehát nincs szükségük főnévre és igére. Mert ha bebocsájtjuk a logikusok iskoláiba a főneveket és az igéket, akkor már az is elkerülhetetlen, hogy bebocsátást nyerjenek lényegi tulajdonságaik (attributum) is. Így a logikusok is főneveket ragoznának, eseteik és számuk szerint, az igéket pedig módok és igeidők alkalmazásával kezdenék megváltoztatni.

22. CIKKELY

Érsek:

Nem jellemző meghatározása a kijelentésnek az, hogy a legrövidebb beszéd. Mert először is meg lehet, hogy éppen hosszú, amint az itt következő: *Mindannak, aminek lényegéhez tartozik az érzékelés és a mozgás, az eleven teremtmények között van a helye.* Ez egyetlen, igaz és tökéletes állítás, mégsem a legrövidebb beszéd. Másodsorban pedig, ha azt mondod például: *jóllaktam*, ez valamit biztosan megjelöl, még hozzá a legrövidebb beszéd, mégsem állítás.

Püspök:

Már megint az elnevezések körül forgolódunk, és nem a lényegre figyelünk. Hiszen ez a beszéd szavakban ugyan bővelkedik, de mégis a lehető legrövidebb beszéd, amit úgy összegezhethetünk, hogy *minden, ami érez és mozog, élőlény*. Ez egy tökéletes és a valóságnak megfelelő állítás, de nem egyszerű, mert két állítmánnyal (praedicatum) rendelkezik. A másik beszéd; a *jóllaktam*, ugyan micsoda, ha nem kijelentés? Nincs talán alanya (subiectum) és állítmánya (praedicatum)? Vagy talán az az ellenvetése, hogy az ilyesmi nem vonatkozik a filozófusra? Ebbe még talán könnyebben bele is egyeznék, azonban a logika nemcsak a filozófusokért van, hanem mindazokat szolgálja, akik – amint azt már említettük – értelmesen kívánnak beszélni.

23. CIKKELY

Érsek:

Ugyan miért állította azt a szerző, hogy a logikusknak nem kell az igazsággal és a hazugsággal foglalkoznia, hiszen az érvelés (argumentatio) mint a logika része vajon nem azt tárja fel, hogy mi az igaz és mi a hamis?

Püspök:

Értekezzenek az igazról és a hamisról olyanok,

akik járatosak azoknak a dolgoknak a tudományában, amiket tanítanak, és ne a logikusok. Hogy ezt véghezvihessék és elhitessék, érveléssel (argumentatio) élnek, amelynek a módját és a formáját a logikusoktól kölcsönzik.

24. CIKKELY

Érsek:

Galenus negyedik alakzatáról nem történik említés, és mégis megadatik a különbsége a három arisztotelészi figurától.

Püspök:

Miután a főtisztelendő érsek úr úgy kívánja, hozzáadom a negyediket is, azoknak kedvéért, akik a göröngyös-tövises utat választják. Számomra kellemesebb a sima úton járni, ezért hát megelégszem az első figurával, sőt annak is az első négy módjával, mert az összes többi ezekből veszi eredetét.

25. CIKKELY

Érsek:

Az első figuránál nem a nemtől (genus) a faj (species) felé halad; a harmadikban pedig a fajtól (species) nem a nem (genus) felé tart; a másodikban viszont nem különülnek el a fajok.

Püspök:

Itt valóban elismerem tévedésemet, ugyanis a tövisektől visszariadva éppen azok közepében találtam magam; inkább bolyongtam csukott szemmel vakon, ahelyett hogy a közelébe férkőztem volna, hogy a dolgot behatóbban megvizsgáljam. Ezért visszavonom állításaimat.

26. CIKKELY

Érsek:

Ami elhangzott itt a szillogizmusról és az érvelésről (argumentatio), az csak kivonata mindannak, amit a logikusok annak rendje és módja szerint előadnak; és túlságosan rövid ahhoz, hogy fel lehetne rá építeni a logikát, mert még nagyon sok mindent el kellene mondani az érvelésről (demonstratio) és a tudományos szillogizmusról, éppúgy a forma és az anyag ésszerű magyarázatáról; és még azt ígéri a szerző, hogy a tudományok fellegvárába igyekvőket ő tudná a legbiztosabb úton kalauzolni!

Püspök:

Úgy vélem, ígéreteket teljesítettem azzal, hogy amit annak rendje és módja szerint az érvelésről (demonstratio) és más egyébről a logikusok szerint igaz hosszadalmasan – véleményem szerint pedig nagyon is nemtörődöm módra – tanítanak,

most teljesen figyelmen kívül hagytam, és a dologról egy rövid összegzést nyújtottam csak át. Döntések el maguk között, és mondják meg, hogy szerintük ezek közül melyik a tudományos bizonyítás médiuma; hozzanak fel erre néhány példát Arisztotelész műveiből, aki oly sok feltételhez kötötte a bizonyítás elvégzését, és járjunk az ő nyomdokain. Megvallom, én a legkönnyebb utat jártam be, akár azért, mert rest voltam más módon haladni, akár azért, mert nem akartam a pedagógiai babérokat learatni azok elől, akik az ifjabbakat ezekre a dolgokra oktatják.

Úgy tapasztalom, főtisztelendő érsek úr nagyon kegyes irányomban, minthogy csak az apróbb sérüléseket veszi észre, ujjheggyel finoman megérintve. Következésképpen reménykedek a keményebb ítéletben, amelyek még meggyógyíthatják magzatom – mások véleménye szerint súlyosabbnak vélt és fájdalmasabb – rosszindulatú daganatait.

Vége

KERESZTÉNY ERKÖLCSTAN

(Megjelent a „Logica nova” 1616-os kiadásában)

A MŰVELT OLVASÓHOZ

NEM neked szánjuk, tudós férfiú, amit itt előadunk, hanem azoknak, akik hozzánk hasonlók. Ismersz a nagyobb népeknél sok olyan szerzőt, akik tudásszomjadat kielégíthetik. Ezt a csekélységet hagyd meg azon kicsinyeknek, akik számára nem járható az út a nagyokhoz.

AZ emberi lélek két különleges képességgel rendelkezik, az értelemmel és az akarattal. Igen hasonlóan a Naphoz, amelynek a természet fényt és meleget ajándékozott, az előbbinek az értelem, az utóbbinak a meleg felelhet meg. Az értelem a tudományok, az akarat az erények által teljesedik ki. A tudományok csúcsa a keresztényi hit, az erényeké a szeretet. A hit felismeri az igazságot, a szeretet magába foglalja a jóságot. A kettő együtt az embert bölccsé, szentté és boldoggá teszi, és jöllehet minden ember a lélek szubsztanciái által terem-tőjéhez, Istenhez hasonlatos, hiszen saját képére formálta őket, mégis kevesen vannak, akik azon igyekeznek, hogy habitusukban, azaz erény, szent-ség és ártatlanság tekintetében hasonlók legyenek öhozzá. Szerencsétlenek éppen attól a végső céltól

fosztják meg magukat, amelyre teremtetek. Nem kívánunk most szólni szent hitünk titkairól, csak a másik részről, a szeretetről, azaz a keresztény ember kötelességeiről, erkölcseiről vagy erényeiről kezdünk itt egy rövid értekezést.

Mindenekelőtt az erények három nemét találjuk meg az embernél. Az elsőhöz tartoznak a velünk született erények, miként a báránnyal a szelídség, az oroszlánnal a bátorság, a gerlicével a tisztaság. A második nemük, amelyek tanulás vagy szoktatás útján szerezhethők meg, miként ezt vadállatok esetében látni, mikor az emberi akaratnak engedelmeskedve megszelídülnek és természetüktől eltérően viselkednek. Az erények harmadik neme, amelyet túl az emberi természetén és igyekezetén az Isten juttat az embereknek a legnagyobb jótéményként. És jöllehet a lélek azon ajándékai is, amelyekkel a természet ruház fel bennünket, azok is, amelyekre tapasztalat és szorgalom révén teszünk szert (minthogy bizonyos javak) egyaránt isteni adományok, hiszen minden jó Istentől, valamennyi jó forrásától származik; kiválóságuk miatt mégis a harmadik nemhez tartozók a különösen és sajátágosan keresztényi erények, és méltán nevezhetők Isten legnagyobb ajándékának. Hiszen ezen erények segítségével érhetjük el azt a legfőbb jót, amelyre törekszünk. Az erények első neméről elég bőven értekeznek a természetvizsgálók, a második-

ról az etikusok, közülük is főleg a filozófusok. Mi, úgy, mint keresztények, miután az isteni erő segítségével fohászkodtunk, ezekről a valóban isteni erényekről szólunk a mi mértékünk szerint röviden.

TEHÁT a keresztény ember erkölcsi erényei az akarat megnyilvánulásai a megfelelő működésre, amelyeket Isten legnagyobb ajándékaként hozott létre és melenget, az ember pedig készségesen befogad és kiművel, kezdetben Isten dicsőségére, azután az ember legfőbb boldogságának elnyerése érdekében.

AZ erény általában vett szinonimái: erő, szeretet, igazságosság, bátorság, jóság, jó erkölcsök, jó cselekedetek, a jó szeretete, a rossz gyűlölete, szentség, Isten törvénye, önuralom, szabadság, szellem, béke, új ember, önsanyargatás, gyakorlás, engedelmesség, lemondás, önmegtagadás, kereszt, világ megvetése, szenvtelenség, a szív tisztasága. Bűn viszont, minthogy vétség: a vágyakozás, igazságtalanság, rossz cselekedetek, a test cselekedetei, a bűn gyümölcse, a test, a szolgaság, de szétszórtan a Bibliában más elnevezésük is előfordul.

Az erényt joggal nevezik – ha nem tévedek – először is erőnek. Úgy látszik, már az Úr erről beszél: *A mennyek országa Keresztelő János idejétől mind-*

*máig erőszakot szenved, az erőszakosok szerzik meg.*¹ Azaz, akik megrontott, az ellenkezőre törekvő természetükön erőt vesznek, és nem engednek a test akaratának. Ezekről mondják, hogy legyőzték önmagukat és felülemelkedtek önmagukon. Ez jóval fontosabb annál, mint sok nép ellen háborút viselni és a különböző provinciákat leigázni. Ezt véghezvihette a híres Nagy Sándor, az előbbire azonban nem volt képes: ismeretes, hogy engedett a kevélységnek, a telhetetlenségnek, a haragnak és más bűnöknek.

Arra pedig, hogy a szeretet az erények valamenynyit nemét magába foglalja, több bizonyítékunk is van. Először is maga az Úr bizonyítja abban a két parancsban, amelyek Isten és az emberbarát iránti tiszteletéről szólnak, hogy a szereteten alapszik az egész törvény és a próféták². Azután János evangélista is ezeket a szavakat hagyta tanítványaira késő öregségében: *Szeretteim, szeressük egymást.*³ Mikor megkérdezték, hogy miért nem tanít mást, hanem mindig ugyanazt ismételgeti, azt válaszolta: mivel isteni parancs, és ha csak ez valósul meg, elegendő. Szent Ágoston egy bizonyos levelében azt írja, hogy a szeretet magába foglalja az összes alapvető erényt. A nagy Gergely pápa mondja, hogy valamennyi parancs egyedül a szeretetért van, így az összes tanítás ugyanarra vonatkozik. Szent Pál arra int, hogy *aki embertársát szereti, a többi*

törvényt is megtartja. Hiszen a parancs: ne törj házasságot, ne ölj, ne lopj, a másét ne kívánd, s ami egyéb parancs még van, mind ebben az egyben tetőződik: szeresd embertársadat, mint saját magadat.⁴ Egy másik helyen pedig azt mondja: *A szeretet türelmes, a szeretet jóságos; a szeretet nem féltékeny, nem kérkedik, nem is kevély. Nem tapintatlan, nem keresi a maga javát, nem gerjed haragra, a rosszat nem rója fel. Nem örül a gonoszságnak, örömét az igazság győzelmében leli. Mindent eltűr, mindent elhisz, mindent remél, mindent elvisel.*⁵ Ezek alapján világosan látható, hogy a szeretet az összes erény kifejezője, és magába foglalja az erények valamennyi nemét.

- Ugyanaz az erény az ellenkező irányból önmagunk és a mieink iránt, sőt mindazt illetően, ami csak a világon van, egy bizonyos gyűlölet is. Ez a gyűlölet azonban jó és szent gyűlölet, amelyről az Úr így szól: *Aki szereti életét, az elveszíti, de aki gyűlöli életét ebben a világban, az megmenti az örök életre.*⁶ Hasonlóképpen: *Ha valaki követni akar, de nem gyűlöli apját, anyját, feleségét, gyermekeit, fivéreit és nővéreit, sőt még saját magát is, nem lehet a tanítványom.*⁷

Az Úr itt nem arra törekszik, hogy a természet általa megalkotott rendjét, amely arra ösztönöz bennünket, hogy szeressük önmagunkat és mieinket, miként a görögök egy sajátos szóval storgi-

ként [στοργή] említik, megváltoztassa. Valójában azt a másik, megfordított szeretetet kívánja megakadályozni, amelyet ugyancsak a görögök philantia-nak [φιλαντία] hívnak. Azaz, amikor önmagunkat és a mieinket nem olyan módon szeretjük, ahogy illik, mert tudniillik inkább kívánjuk és keressük a test, mint a lélek javait.

Úgy látjuk, hogy az igazságosságot a szent könyvek hasonlóképpen általánosan értelmezik, amikor is sok férfit, akikről ismeretes, hogy az erények valamennyi nemével ékeskednek, igazságos és istenfélő elnevezéssel illetnek. Szokás általában is mondani, hogy az igazságosság valamennyi erényt tartalmazza. Itt mi most nem arról az igazságosságról beszélünk, amely által valaki mint vitákban békebíró igazságos, ugyanis ez csak egy bizonyos részleges erény, és egyaránt előfordulhat az igazságtalan embernél és a zsarnoknál is, amelyet egyébként is inkább politikai mint etikai erénynek kell nevezni. Mi ezen azt az igazságosságot értjük, amely minden dologban kifejezésre juttatja azt, ami tisztesség, erkölcsi jószág és méltányosság, magunkkal éppúgy mint másokkal szemben, szóban és tettekkel.

Úgy gondoljuk, találóan nevezhetjük ugyanezen általános erényt – testi hasonlatot kölcsönvéve – bátorságnak. Hiszen ami a testben bátorság, a lélekben erény. Amint bátorinak nevezik azt is, aki

ereje teljében van, s azt is, akit erények ékesítenek. A példabeszédekben az asszony igyekvő, bátor, és a férfiről ugyancsak azt mondják, hogy derék, erős,⁸ s ez nem az a bátorság, amiről egyesek úgy beszélnek, hogy a testi kínok és szenvedések elviselése vagy háborúban a hazáért halált megvető bátorsággal harcolni. Ez ugyanis csak részben érvényesülő, amint arról ők maguk is harci bátorságként írnak, és jutalma az evilági élet dicsősége. Magunk másféle hazát és másféle dicsőséget keresünk. Mert jöllehet testünk által ezen a földön vagyunk, társalgásunk mégis az egekben legyen. Ezért a mi meghatározásunk szerint a keresztényi bátorság a földi élet minden örömének kerülése, másrészt Isten dicsőségéért és a magunk üdvösségéért elviselt gyötrelmek.

Az erények leginkább közös fajához hármat sorolunk. Közülük az első, amint mi keresztények nevezzük, az alázatosság, a második a szüzesség, a harmadik a szegénység. Az etikusok úgy mondták, hogy a szerénység az első, a második a mértékletesség, a harmadik a bőkezűség. Alkalmasabbnak látszanak a mi elnevezéseink, jöllehet közülük egyik sem fejezi ki eléggé ezek természetét. De mivel jellemzőbbeket nem tudunk, a saját meghatározásaink szerint írjuk majd le ezeket, ha előbb ezen felosztás ésszerű okát előadtuk. Ezt pedig a Biblia és az egyház tekintélyével, azután az értelem erejé-

vel támasztjuk alá. Hiszen Szent János evangélista már rögtön az elején nyilvánvalóan megfogalmazza: *mivel minden, ami a világon van: a test kívánsága, és az élet kevélysége.*⁹ A bibliai történetben Krisztus Urunkat hasonlóképpen háromszor kísértette meg az ördög.¹⁰ Ugyancsak az Úr az egyik példabeszédben háromféle emberről ír, tudniillik azokról, akik megtagadták, hogy a nagy vendégségbe elmenjenek. Az első, mivel szántóföldeket, a második, mert barmokat vett, a harmadik pedig azzal az indokkal, hogy a feleségét hozta.¹¹ Ezen három kísértés és a háromféle ember alapján tanítottuk mi is, ahogy szentatyáink ezt a három erényt és ellenkezőleg ezt a három bűnt meghatározták. Továbbá azok, akik magukat egészen Istennek szentelik és a legteljesebb életre készülnek, az egyházban először is ezen három erényre – alázatosság, szüzesség, szegénység – tesznek fogadalmat; és ezen elnevezések alatt tulajdonképpen az erény valamennyi nemét magukénak mondják. Legyen elegendő bizonyosság ennyi. Az ésszerű magyarázatot pedig ugyanezen bűnök és erények tárgyaiban leljük meg. Ez három, úgymint a lélek, a test és a külső javak. Ezekben valósul meg a tisztesség, az öröm, a hasznosság, amelyek az evilági emberek üdvösségét jelentik és a legfőbb javak közé számítanak. Ellenük vét a nagyravágyás, az élvezethajhászás és a kapzsiság. Ezen szörnyek ellen hadakozik a kereszté-

nyek, azaz égi emberek alázatossága, szüzessége, szegénysége, amelyekről kevésbé előbb említést tettünk, most pedig sorban egyenként szólunk.

AZ alázatosság erény, amely által az ember képes arra, hogy alázatosan és szerényen vélekedjen önmagáról; a hivatali becsvágy megvetése.

AZ alázatosságnak annyi fajtája lehet, amennyi az anyaga, amelyekkel foglalkozik, tudniillik a lélek, a test javai és a gazdagság. Közülük mindegyik egy bizonyos tekintetben egy-egy fentebb említett erényhez különösen hozzátartozik, miként már említettük, és a későbbiekben is világossá tesszük. Más szempontból pedig ehhez az egy erényhez kapcsolódnak. A lélek javai a tudás, a műveltség, a különböző művészetek és végül a tisztesség, becsületesség, tehetség. A testi javak: egészség, erő, ügyesség, szépség. Külső javak: az értékes házi berendezés, birtokok, arany, ezüst és amiket ezekkel mérnek. Ha a kevély bírja ezeket, elbizakodottá válik, olyan nagyra van magával, hogy a többieket lenézi, semmire sem becsüli, elvárja, hogy őt tisztelje mindenki, és képtelen a szerénység kívánalmainak megfelelni. Ha pedig nem rendelkezik ilyenekkel, kifelé úgy mutatja, hogy igen, belülről pedig szerencsétlenné tartja magát, ezért irigyli azokat, akiknek vagyonuk van. De van a lélek

javainak egy olyan másféle neme is, amelyekkel többnyire felszínes emberek kérkednek, mégha életszentség, ártatlanság – vagy amiről szó van, alázatosság is. Ez azonban nem az igazi, csak külsődleges, ezekkel tetszelegnek maguk előtt, és azt akarják, hogy mások is nagyra tartsák őket. Ezek a képmutatók, ez pedig az önhittség és nagyravágás alávaló és igen veszedelmes neme.

Az alázatos ember minden körülmények között állhatatosan viseli magát, látását nem homályosítja el porszemek, ezen dolgok természetén elmélkedve azokat nem úgy ítéli meg mint az emberek általában. Tisztában van azzal, hogy nincsenek olyan javai, amelyeket ne kapott volna, ezért azokat nem a saját erkölcsösségével szerezte meg, hanem Isten ajándékaként befogadta; maga por és hamu, egyedül Isten dicsőségére és tisztességére létezik, s a különféle bűnökért, amelyeket elkövetett, szégyenvallással tartozik önmagának. A lélek ezen alázatával Isten és az emberek jóakarására és a valódi megbecsülésre tesz szert, korábbi bűneiért bocsánatot nyer, miként azt a példabeszéd a farizeusról és a publikánusról világosan elénk tárja.¹² Az alázatosság említett fajtáin túl, amelyeket tárgyaikból határoztunk meg, vannak még más formák is, amelyek csak mértékükben különböznek egymástól, mint engedelmesség, tiszteletadás, emberszeretet, hallgatagság, szelídség, türelem, jóság,

nyájasság és hasonlók, amelyeket úgy véljük, felesleges, hogy külön-külön leírjunk, hiszen egymástól csak kevéssé különböznek.

Szükséges ellenben, hogy az erények és bűnök fajtái mellett ezekben bizonyos fokozatokat is észrevegyünk, amelyek által ugyanazon fajon belül a kisebb erénytől a nagyobbhoz felemelkedünk, és ellenkezőleg, a kisebb vétség elkövetése után – ha nem vagyunk elég óvatosak – rögtön súlyos bűnbe esünk. Igen nehéz lett volna ezeket a fokozatokat valamilyen biztos rend és szám szerint is felsorolni, de úgy gondoljuk, a legalsó és a legfelső fokozat meghatározható.

Az alázatosság esetében az első fokozat, hogy ki-kí olyannak értékelje magát, amilyen, ez az, amit az etikusok úgy fogalmaznak meg, hogy önmagunk megismerése, azaz magunkat egynek, se nem a legrosszabbnak, se nem a legjobbnak tartani valamenynyí halandó közül. És olyan tisztségeket és érdemekeket fogadni el, amelyeket ésszerű megokolásból és az isteni törvény tanítása szerint magához méltóknak ítél. Az pedig a legvégső fokozat, amikor úgy véli magáról, hogy valamennyi halandó közül a legutolsó és a legsilányabb, ezért a felkínált tisztségek elöl elfut, inkább vállalja a hitványabb szolgálatoakat, és az őt illető hamis vádaskodások felett szemet huny, erényeit eltitkolja, bűneit bevallja, szinte kívánja, hogy megalázzák. Miként a vallás-

alapítók is cselekedtek – olvassuk –, akik örömmel távoztak a zsinat színe elől, minthogy méltónak tartották őket arra, hogy Krisztus nevéért megaláztatást szenvedjenek. Az erény első foka alá leszállni bűn, mennél inkább lejjebb ereszkedik, annál nagyobb. Az első fokon megállni isteni intés, hogy valaki magasabbra léphet, evangéliumi tanács.

A SZÜZESSÉG erény, amely eltiltja az embert a test örömeitől; nevét a fenyítés szóból kapta.

FAJTÁINAK száma annyi, mint ahány szubjektuma van a szüzességnek, tudniillik öt, ennyi érzéke van a testnek ugyanis. Aki tehát nem enged az érzékek csábításának, azt szűziesnek és önmegtartóztatónak nevezzük. Ezen azt értjük, hogy mértéktartó, józan, óvatos, szemérmes. És még nem is említettük azokat az elnevezéseket, amelyek azokat az embereket illetik, akik a hangok, a színek és a szép dolgok élvezetétől tartózkodnak, azaz az orr, a fülek és a szemek gyönyörködtetésétől. Mert ezekben is vétkeznek, de inkább csak „ízeltőként”, mint példának okáért amikor valaki mértéken túl átadja magát az evésnek vagy ivásnak. Az összes közül leginkább vétkezik a tapintás érzéke, tudniillik a szerelmeskedéseknél, ami ezen egész nem tekintetében a legcsúfabb és a legártal-

masabb. Hiszen mivel az összes többi érzék között ez a legalsóbb, ebbe mintegy hajófenékre leszívárog a test valamennyi, korábban felsorolt bűne is. A szerzők a bujaság fajtáit egyszer mint a helyzeteknek és a mértéknek fokozataiként, majd ennek különböző módozatai szerint sorolják fel. A teológusok az erkölcsi tisztaság három fajtájáról beszélnek: a házastársiról, az özvegyiről és a hajadoniról.

A szűzies és mértékletes férfiú belátván tehát, hogy testében az állatokhoz, lelkében pedig azokhoz a boldogokhoz és halhatatlanokhoz, sőt a legfőbb istenhez hasonlatos, amennyire csak teheti, azon igyekszik, hogy magát tisztán megőrizze a test minden gyalázatától, és az egyedüli tiszta és igaz lelki gyönyörűségeket keresse. A parázna pedig magát semmiben sem emelve a többi élőlény fölé, elmerül ebben a fertőben, és átadja magát a test hazug és rút ingerléseinek, amelyek által nemcsak módfelett ostobán megbántja, kimeríti, tönkreteszi legnemesebb részét, amely által kiváltképpen ember, hanem a saját testét is, amelynek kedvezni látszik.

Miként az alázatosságnak, a szüzességnek is több fokozata van; mi most az elsőt és az utolsót határozzuk meg. Az első, hogy megengedi a testi örömeket, s mértéktartóan él azokkal. Legvégső fok pedig, hogy a test úrrá lesz az éhségen, szomjúságon, s a kedvezőtlen éghajlaton, álmatlanságon,

szenvedéseken, elhagyatottságon és más efféle keletlenlenségeken és gyötrelmeken, és az értelem szolgálatát vállalja magára, miként azt a remeték tették. Továbbá a más emberek vagy közvetlenül Isten által reá mért csapásokat, azaz a betegségeket, rabságot, ütlegeket, sebeket beletörődéssel és szívesen tűrje, és végül akár a legkíméletlenebb halálnemet is magára vállalja Isten dicsőségéért és az emberek üdvösségéért, miként megismertük Krisztus számos vértanújának cselekedetéből.

A LÉLEK harmadik erénye a szegénység, amely által megtaláljuk a helyes mértéket a gazdagság birtoklásában; a gazdagság megvetése.

A SZEGÉNYYSÉGNEK annyi faja sorolható fel, ahány faja van azoknak a dolgoknak, amelyek alapján az emberekről meghatározzák, hogy szegények vagy gazdagok-e. Ezek: állatok, bor, gabona, birtokok és más effélék. Mivel azonban mindezt összefoglalóan jelölheti egyedül a vagyon fogalma, a szegénységnek sem több különböző, hanem csak egyetlen fajáról kell szólnunk. Itt most nem azt tartjuk szegénynek, aki helyzete vagy valamely szerencsétlenség miatt szegény, hanem azt, aki saját választásából és elhatározásából lett ilyen. Ezen erényből neki juttatjuk a dicsőség pálmáját. Az ilyen szegény, belátván egyrészt azt, hogy mi-

lyen kevésre van szüksége az emberi természetnek önmaga fenntartásához, hogy milyen rövid idő áll rendelkezésünkre élni a gazdagsággal, s hogy milyen jóságos atya őriz bennünket az egekben, aki nagyobb gondot visel ránk, mint a földön szüleink tehetik; másrészt, hogy micsoda testi és lelki gyötrelmek, nyomorúságok és veszedelmek árán szerezhető meg és tartható fenn a gazdagság, s ez milyen táptalaja az összes bűnnek, az ilyen szegény nemes és magasztos lélekkel megveti és utálja ezeket, beéri a nélkülözhetetlenekkel, örömét leli a mértéktettségben, ami fölöslege van, készségesen szétosztja a rászorulóknak közt, ezen a módon a maga számára a legnagyobb kincseket szerzi meg, amelyek el nem veszíthetők. Ezzel szemben a kapzsi, vagy azért, mert fél, hogy idővel kifogynak az élethez szükséges javai, vagy mert úgy látja, hogy a pénz tisztiság megszerzésére és bizonyos örömek elérésére szolgál, ezt tartja a legfőbb jónak, ezt imádja istenként. Ezért veszedelem, nehézség, fájdalom, erőszak árán is minden igyekezetével azon van, hogy ezeket magáénak tudja és szüntelen tovább gyarapítsa. Közben egyáltalán nem törődik azzal, hogy ez törvényes úton vagy éppen jogtalanul következik-e be. Úgy retteg mint a haláltól, hogy pénzt adjon ki vagy veszítsen. Ha adóssága van, még ha meg is fizeti, húzza-halasztja, rejtegeti a pénzét, vagy amennyire csak tudja, lefarag az

adósságból. A nélkülözőknek ínségükben nincs segítségére, nem nyújt adományokat, úgy gazdag ő, mint ahogy azon a bizonyos evangéliumi lakomán¹³ is írva van. Túl ezeken van még egy másik neme is a kapzsiságnak, mely különösen visszátetsző, mivel számukra ártalmas bűnnel, a tékozlással párosul, ami abban áll, hogy idegen javakat kaparintanak meg és ugyanezeket pazarlón elvesztegetik.

A szegénység fokozatai közül az első: senkinek sem tartozni, csak törvényes úton szerzett javakat birtokolni, illetve azt tovább gyarapítani, de túlzó aggodalmaskodás nélkül, a szükségben szenvedőknek pedig kényszerhelyzetükben a lehetőséghez mértén segítséget nyújtani. A végső fokozat, amikor Isten iránti tiszteletből és az emberek ínségének enyhítésére nagy szeretettel és nemes lélekkel mindenét feláldozza; ha erőszakkal vagy csellel fosztják meg javaitól, nem pörlekedik, nem háborog, hanem még örömmel is vállalja, hogy saját keze munkájával szerezze újra a számára szükségesséket. Az ilyenek tudhatják magukénak azt a parancsot: Amennyi ételetek és ruhátok van, elégedetek meg azzal.¹⁴ Hasonlóképpen: *Ha tökéletes akarsz lenni, add el, amid van, az árát oszd szét a szegények között, így kincsed lesz a mennyben.*¹⁵ Erre vonatkozik Pál beszéde, amikor azt mondja: *Hiszen ti, okos emberek engeditek, hogy a balgák*

*megnyerjenek benneteket. Elűritek, ha valaki szolgává alacsonyít benneteket, ha kifoszt.*¹⁶ Ezen valóban isteni erényekben a keresztények közül eddig is számosan kitűntek, és manapság is vannak olyanok, akik ezen erényeket dicséretesen gyakorolják. Ezért a világ teremtmése óta nem volt még másik olyan szent és annyira tökéletes vallás, de nem is lehet, mint ez a mi vallásunk. Ez a három erény az igaz hitből és a szeretetből mint szülőktől származik, s ezen háromból fogan az összes többi erény is. Mintegy csokorba szedve tartalmazzák ezeket az erkölcsökkel és kötelességekkel foglalkozó általános tanítások, a keresztényi törvény valamennyi parancsa, amelyek mindenütt megtalálhatók a Bibliában. Ezek szimbóluma Krisztus Urunk életadó keresztje. Mert a legnagyobb szegénységet példázza, amikor egyedüli vagyonától, köpenyétől megfosztották; a legnagyobb gyalázatot, mivel két lator között feszítették keresztre; s végül a legnagyobb testi fájdalmat, minthogy csodálatra méltó türelemmel viselte el a legkegyetlenebb halálnevet, s még beszélt is vádlóihoz. Ezen erényekért tiszteljük az Urat, és neki magunkért s valamennyi javunkért méltó áldozatot mutatunk be. Ilyen erényekről teszünk mi, emberek bizonyosságot, amikor ezen erényeknek megfelelő jó hírnévről, testről és javakról gondoskodunk, amint az megengedett és illő az isteni parancs szerint. Még jobban eleget

teszünk ennek, ha ezeket a mulandó erényeket nem kívánjuk magasabbra értékelni annál, amik, és amennyi ezekből bennünk van, annak gondját is viseljük. Mert az erényes férfiú nem elégszik meg azzal, hogy ő maga tökéletes, hanem azt is célul tűzi ki maga elé, hogy mindenkivel, akikkel csak lehet, különösen pedig akik vele egy hitet vallanak, mindezt minden igyekezetével megtanítsa és teljessé tegye. Hiszen hogy lehetne alázatos, szűzies, szegény, aki ezekkel az erényekkel kívánja felruházni magát, ugyanakkor nyugodt lélekkel viseli mások kevélységét, bujálkodását, fösvénségét? És ugyan miért nem tesz ellene? Ez az egyetlen, amiről az Úr azt mondja, hogy mindenki számára szükséges: ez az a kincs, amely rejtve marad azok előtt, akik a földi életet kedvelik. Olyan értékes drágakő ez, amelynek birtoklásáért az okos kereskedő mindenét eladja, kiárusítja, csak hogy ezt megvehesse. Ilyen becsvággyal telve lenni, ezekre az örömökre vágyakozni, az ilyen gazdagság megszerzésében fáradozni az igazán dicső, hasznos és gyönyörűsége. Ezen három erény birtokában az ember már itt a földön valódi megbecsülést, igazi örömöket és valóságos kincseket remélhet, amelyeket kevéssel ezután a másik életében majd valóban magáénak tud, s a föld valamennyi királyánál és filozófusánál boldogabb, méltó az égi hatalmak csodálatára, és hasonlatos a Mindenható Istenhez.

A túlzott kevélység, a bujaság, a kapzsiság a három, ezekkel az erényekkel ellentétes legrútabb bűn, amelyek mint poshadt vizű források, táptalajai az összes többi bűnnek: a veszekedésnek, ármanykodásnak, csalárdságnak, hízeltetésnek, haragnak, irigységnek, hamisságnak, kuruzslásnak, tolvajlásnak, gyalázkodásnak, káromlásnak, gyilkosságnak és számtalan más bűnnek, amelyek az emberek nagy részét megfertőzték. Az erények pedig, amelyekről eddig szó volt (jaj), de kevés embernél tökéletesek. Sokan vannak olyanok is, akik a kettő határán helyezkednek el, bizonyos erényekben kitűnnek, másrészt bűnöktől mételyezettek. A próféták őket *langyosoknak*¹⁷ nevezik, s ezért öklendezés által meg kell tisztulni tőlük. Ezekről mondják, hogy egy kevés kovász az erények tésztaját egészen megerjesztette¹⁸, vagy aki egyben vétkezik, mindenben bűnös¹⁹. Az ilyenek egy alkalmasan elkészített hajóhoz hasonlíthatók, amely új, jól ácsolt és kátránnyal bemázolt, de ha csak egyetlen lyuk is marad rajta, amelyet nem tömnek be, hamarosan süllyedni kezd, és elnyeli a tengerfenék. Így, ha nem irtják ki, a lélek egyetlen bűnétől az erények teljes kincsesháza elpusztul, és a ráfordított fáradságos munka hiábavalóan elvész. Mi itt most nem azt állítjuk, hogy a természete szerint esendő ember ebben a földi létben – ha egyébként gondos és lelkiismeretes – önmagát a vétség minden porától

szinte teljesen érintetlenül megőrizheti, mert ez egyedül csak azon boldog lelkeknek megengedett. De arra törekednie kell, hogy amennyire csak lehetséges, ne mocskolódjon be, s ha mégis beszennyeződött volna, azon legyen minden igyekezetével, hogy megtisztuljon, mert ahova el akar érni, a boldogok országába, megfertőződöttek nem léphetnek be. Úgy véljük, általában nem szükséges, hogy valaki a legfelső fokot elérje minden egyes erényben, hiszen ez aligha adatott meg bárkinek is, hanem valamelyik erényben tűnjön ki a többi ember közül, miként Mózes a legbölcsebb, József a legszűziesebb, Jób a legalázatosabb volt. Elegendő az üdvösséghez, hogy ki-ki azon erények közül egyiknek-egynek legalább valamely részével rendelkezik és az isteni törvény által megszabott határokat megtartsa.

Ha össze akarjuk hasonlítani ezt a három – egyébként hasonló – erényt, nem kétséges, hogy az első hely az alázatosságot illeti, a második hely a szűziességre, a harmadik a szegénységre. Hiszen amennyivel nemesebb és kiválóbb a lélek a testnél, a test pedig a külső dolgoknál, ezeknek indulatai is, ha egymás között összevetjük őket, ugyanannyival kiválóbbak lesznek. A külső dolgok a testet szolgálják, a test a lelket. Amiről most beszélünk, azt az Úr a farizeusról és a publikánusról szóló példabeszédben²⁰ tárta elénk. Nem használt annyit az

előbbinek a testi fenytés és a javairól való jámbor lemondás, amennyit ennek miután minden segítség cserben hagyta, sőt megfertőzték a tolvajlás és egyéb bűnök: egyedül az alázatosság. Hasonló módon az Isten anyja is nem szegénysége miatt, amelyet – annak ellenére, hogy királyi vérből származott – állhatatosan elviselt, és nem szüzességének ragyogása miatt, amellyel Isten a halandók közül elsőként ajándékozta meg, minthogy erre addig példa egyáltalán nem volt, sőt ami még az utókor előtt is rendkívülinek számított, hanem egyedül és kizárólag lemondásáért, rendkívüli alázatáért részesült az isteni kegyben. Az Urat magasztaló háláéneket zengett, és megjövendölte, hogy az elkövetkező nemzedékek boldognak hirdetik majd. Nem kétséges, oda emelkedett fel, az Angyalok karai fölé, ahonnan Lucifer éppen fennhéjázó dicsekvése miatt messze a mélybe lehullott.²¹ Senki előtt sem lehet kétséges, hogy az erények, bár fajukban különbözök, egymást mégis segítik; aki egynek már birtokában van, könnyebben jut el a másik birtoklásához is. Ezek ugyanis egymás édestestvérei, kart karba öltve simulnak egymáshoz. Ezért aki a szegénységet szorgalmasan műveli, bizonyos, hogy könnyebben jut el odáig, hogy testét a korhelykedéstől távol tartsa, sőt böjttel és egyéb gyötrelmekkel megszeli, mint az, aki kincsekben bővelkedik. A testi fenytés hatásosan akadályozza meg a

lélek elbizakodottságát és felfuvalkodottságát. A kincsek bírása pedig a legkiválóbb lehetőséget szolgáltatja mind a fényűzéshez, mind a döllyfőséghez, mert azok, amint valaki mondta, minden rossznak ösztönzői.

Ezen három erény megtartásának, illetve gyakorlásának mikéntjei kiváltképpen a következők: Az alázatosságé az Istenhez könyörgő ima, a szűziességé a böjt, azaz a saját testünk iránti szigorúság, a szegénységé az alamizsna, felebarátunk iránti bőkezűség. Ennek a háromnak a figyelembevétele minden erény véghezvitelét magába foglalja, miként azt Leó pápa mondja 7. hónapi, a böjtről mondott első beszédében. Az Istenhez fohászkodó ima akkor tökéletes, ha a lélek valamenynyire képessége: az az emlékezet, az értelem és az akarat, amennyire csak lehetséges, Istent keresi. Ez akkor lesz tökéletes, ha lemondva a becsvágy, a gyönyör, a gazdagság minden gondjáról, figyelmünket egyedül az isteni dolgok megvizsgálására fordítjuk. Erre az Úr akkor figyelmeztet, amikor arra int, hogy ne terheljük magunkat tobzódással és nemzedékünk gondjaival. Az Angyal által vezérelt Szent Ágoston úgy véli, hogy a böjt és az alamizsna két szárny, s az ezek által felemelt ima könnyedén felrepül az éghez, bizonyítva ezzel a mi igazunkat. Hogy mikor kell böjtöt tartani és mikor az alamizsnát adni, erről a mi Urunk és tanítónk,

Szent Máté evangélista által előadott isteni parancs gondoskodott.

Az érző és irracionális lélek indulatai mindenekelőtt az a kettő, amelyekről most szólunk: a vágyakozás és a harag, azaz a szeretet és a gyűlölet. Ezekből árad szét a remény, félelem, öröm, fájdalom, merészség, kishitűség és más efféle indulatok. Ezek hordozói mind a bűnnek, mind az erénynek, aszerint hogy az ember ezeket jól vagy rosszul használja. Epiktétosz ezzel kapcsolatban az erény két összetevőjéről beszél: közülük az egyik a lélek vágyakozó részének lecsendesítésére alkalmas, amelyet a földi élet javaiban való önmegtartóztatásnak és mértékletességnek nevezett, a másik azon bajok iránti engedékenységre, türelemre és elnézésre, amelyek velünk megtörténhetnek, amelyek a lélek haragvó részére vonatkoznak. Az előbbi a kedvező dolgokban, emez a szerencsétlenségben van hasznunkra. Amaz egyszerűen az erény, ezt pedig méltán nevezük majd bátorságnak, tűrésnek, nagylelkűségnek és hősi erénynek. Ugyanis az egyszerű erénnyel felruházott férfiú megtartóztatja magát a tisztségektől, az élvezetektől és a kincsektől; a bátor, nagylelkű, hős férfiú pedig éppen azért hősies és isteni, mert túllép mindezen, és inkább leli örömét az Istenért magára vállalt végső szegénységben, meggyaláztatásokban és különféle testi alkalmatlanságokban, mint azok, akik a világ legválogatottabb csábítószereivel teljesekek.

Arisztotelész ezt a hősi erényt, jöllehet sokat írt róla, mégsem ismerte fel, miként a többi erényt sem. Nem csoda, hiszen az ember igazi végcélja és a valódi boldogság, amelyhez az erények juttatják el az embert, nem világosodott meg előtte. A bátorságot, a mértékletességet a többi erény két forrása-ként említi, amelyeknek azután 11 fajtáját sorolja fel. Ezek a következők: bőkezűség, nemeslelkűség, nagylelkűség, becsvágy, szelídség, igazmondás, finom modor, barátság, szemérmesség, hivatali te-kintély, igazságosság. Nem fogom fel, hogy miféle megokolás, miféle módszer szerint erény közülük némelyik, mások pedig bűnök, s melyek közöttük az ezekből formált és a kétes erények.

Kétes erényeknek nevezem ugyanis az olyano-kat, amelyek olykor erények, olykor bűnök. Ez an-nak szándékától és akaratától függ, aki ezekkel él. Példának okáért a türelmes, finom modorú, el-néző, szelíd, engedelmes ember, ha a tisztségeket, élvezeteket, kincseket hajhássza – ami gyakran megeshet –, csak hogy kedvében járjon az emberek-nek; jöllehet ezek önmagában tetszetős okok, és kí-vülről egyébként erényeknek is látszódnak, valójá-ban bűnök, amiatt, hogy nem helyes alapon nyug-szanak és nem a jó célra irányulnak. Ellenkezőleg pedig az ember akkor igazán igyekvő, ha Isten kegyének és az örök boldogságnak elnyerésére tö-rekszik. Viszont a harag, a gyűlölség és más ha-

sonló indulatok, ámbár látszólag bűnöknek tűnnek, néha mégis erények. A harag bűn, ha a földi javak miatt a kelleténél jobban bosszankodunk, s valahányszor bármilyen kapzsiságból veszi eredetét, mindig kevélységgel párosul. Néha pedig erény, tudniillik amikor isteni áldozatként vagy az emberek hasznára haragra lobbanunk az istentelenek ellen, különösen azok ellen, akik hatalmunknak alárendeltek. A görögök ezt *zelus*-nak, szerelemre és haragra buzdító indulatnak nevezik. Ettől a *zelus*-tól haragra lobbanva ölte meg Mózes az egyiptomit.²² Ezzel élt dicséretre méltóan Phineas és Matthatias.²³ Az irigység akkor erény, ha fájlaljuk, hogy méltatlanul bírják azokat a javakat, amelyek a jókat illetik meg, és ezek birtoklását károsnak ítéljük meg. Ezt nemezisnek hívják.

Amit a bátorságról gondolunk, már előadtuk. A mértékletességről az a véleményünk, hogy az az általában vett önuralom és szűziesség fajtája, amaz (ti. a bátorság) ugyanis csak bizonyos érzékeket illetően jelenik meg, emez pedig mindegyik esetben. A finom modor, a kedvesség, az udvariasság, barátságosság lehetnek polgári vagy természeti erények, de nem keresztényi, azaz igazi erények. Ettől függetlenül lehet valaki tökéletes akkor is ha egyikkel sem rendelkezik ezek közül, egyébként azonban komoly és szigorú. A szemérmesség nem említhető külön erényként, ez egyféle dicséretre méltó

erényből eredő indulat. Az igazságosság, amelyről Arisztotelész értekezik, és a hivatali tekintély – miként azt már kezdetben megmondtuk – politikai erények, és nem vonatkoznak mindenkire, csak azokra, akik hivatalt viselnek. A hivatali előmenetelt, amelyet ő erénynek nevez, mi becsvágynak hívjuk, ennélfogva nem erénynek, inkább bűnnek tartjuk, bizonyos lelki gyarlóságnak olyan ember esetében, aki nem képes a saját javaival megelégedni, hanem a mások érdemeivel akar élni. Az igazság, ha az igazság megismerése a célja, elvont erény, ha az igazságszeretet érdekében élnek vele, akkor többnyire valamilyen erkölcsi erény. Hogy ennek tökéletesen megfeleljen, azon három erény egyikéből kell származnia, amelyeket az összes többi forrásaként jelöltünk meg; ez teszi teljessé, és erről kapja a nevét. Például ha valaki, legyen bár gyenge és tájékozatlan, s hogy ilyen, magáról készséggel elismeri, igazmondó és igazságszerető, de egyszersmind meghunyászkodó és alázatos is, s mégis erényes annyiban, hogy úrrá lett önmagán és nem szégyenlette bevallani gyámoltatlanságát és tehetetlenségét. Gyakorta megtörténik, hogy az igazság rossz igazság, tehát ártalmas birtoklói számára, tudniillik akkor, ha rossz szándékkal vagy helytelen módon hozzák nyilvánosságra. Ilyen módon cselekszenek azok, akik erényeikkel büszkén kérkednek, továbbá azok, akik nagyra van-

nak bűneikkel vagy akik mások titkos cselekedeteit, szavait az azok iránti gyűlöletből vezérelve vagy haszonlesésből nyilvánosan kitergetik.

A barátság, amelyről Arisztotelész, Cicero és számos más pogány sokat írt és rendkívüli módon magasztalt, véleményem szerint hasonlóképpen nem valódi erény, hanem egyforma erények egy bizonyos társulása, amelyet tapasztalhatunk, hogy a vadállatok között is létezik. Ilyen a rokonok és atyafiak szeretete is. Ez a barátság a keresztényi szeretet árnyéka. Mert nemesebb okai és hatásai miatt a keresztényi szeretet különösen felülmúlja amaszt. Azt a származás, a szokásjog, az azonos hagyományok tartják össze és legtöbbször önmaga hasznára és gyönyörűségére van; a keresztényi szeretet pedig először is mindenkire vonatkozik, a jókra és hittársaira, a rosszakra és ellenségeire is, tehát az egész emberi nemre önzetlenül kiterjeszti jóságát és jóindulatát. Nem a saját, hanem a mások hasznát nézi, nemcsak az ideig-óráig tartó, hanem az örökös javakra visel gondot, kinek-kinek amennyi rendelkezésre áll.

A nagylelkűség nem valamely – a többtől – elkülöníthető erény; amint azt már mondtuk, az összes erény csúcsa közelében helyezkedik el. Nagylelkű az az ember, aki a legmagasabb tisztseget, a legnagyobb élvezeteket, a legdrágább kincseket megveti, másrészt a gyalázást és a testi

bajokat, továbbá javainak kárát nagylelkűen elviseli. Hogy mitől ilyen, maga az elnevezés magyarázata is mutatja. A nemeslelkűség valójában jótékonyság és bőkezűség, amely a pénzzel és a pénzzel felbecsülhető dolgokkal kapcsolatos, ezért helyénvaló – miként fentebb tettük – a szegénység erényének tartani. Ezt a nemeslelkűséget a pogányok többnyire a tékozlással azonosították. Így az egyiptomi királyok mérhetetlen költségekkel piramisokat emeltettek; Nagy Sándor súlyos talentumokat ajándékozott jelentéktelen embereknek; a római császárok nagy tömeg pénzen cirkuszokat, színházakat, fürdőket építtettek, és hogy elnyerjék a nép kegyét, bőven osztogatták ajándékaikat. A köznép ezért fenségesnek, nemeslelkűnek, jótékonynak, bőkezűnek, nagylelkűnek tartotta őket, pedig valójában tékozlók voltak. Hiszen haszontalan, sőt ártalmas dolgokra pazarolták el az alattvalók vérével és izzadságával megszerzett aranyat. Efféle kiadások a keresztények részéről templomokra és Isten tiszteletét szolgáló egyéb hasonló dolgokra fordíttatnak, amelyek akkor történhetnek helyesen, ha ezt a szegények szüksége nem gátolja. Ugyanis ebben az esetben javallott a szent kincs szétszétlása. Az igazi keresztényi nagylelkűség (miként nagylelkűség) azonban nem mindig külsőségekben mutatkozik meg. Az erény ugyanis a lélekben van. Tekintélyes, nagylelkű, nemeslelkű és csodálatra

méltó az lesz, aki azt, amit az emberek tömege nagyra becsül, semmire sem értékeli. A bölcs erről így fogalmaz: boldog az a férfiú, aki az arany után nem futott, hanem csodálatra méltó dolgokat cselekedett életében. Bőkezű volt az a careftai özvegy-asszony²⁴, aki nem gondolva magára és fiaira, kevéske lisztjét és olaját készséggel felajánlotta Illés próféta üdvösségére. Nemeslelkűek voltak az apostolok, ámbár Krisztus mellett csak kisebb jelentőségű jó cselekedeteket hagytak maguk után. Éppígy nagylelkű volt az a másik özvegy is, aki a maga két fillérét a perselybe dobta,²⁵ jóllehet mások többet hajítottak. Mert többet ad az, aki adjon bár keveset, de az egészset adja, amiye csak van, mint az, aki bármilyen sokat is ad, magánál mégis sokkal többet tart vissza.

A bölcs belátás nem annyira valamely, a többitől elkülöníthető erény, hanem inkább az összes többi erény módja, mértéke, normája és szabálya. Hogy tudniillik valami ne mértéken túl, és ne is kevésbé történjen meg, mint amennyire szükséges. A bölcs belátás feladata ugyanis, hogy sugallja és előírja; mit, miért, mikor, mennyit és hogyan kell cselekedni. Ezért előrelátás, választás és megítélés a neve. Az Ószövetségben a só példázza, amely nélkül egyetlen áldozatot se lehetett szabályosan bemutatni. Minthogy bölcs belátás nélkül egyetlen erény sem tökéletes, Szent Pál tudásnak nevezi,

s azokról az erényekről beszél, amelyeket az Isten irányában a buzgóság (zélus) által vezérelve gyakorolunk. Ennek ugyanis helyesen mértékletesség lesz a neve, s ez nem azonos azzal, amit egyesek a két legvégső vétség között helyeznek el középen levő erényként. Mert sok az olyan erény, amely egyik szélső bűnhöz sem tartozik, kivált a keresztényeknél. Mi ezen azt értjük, amely a természetes emberi gyengeség és az erények tetőfoka között az embert középre teszi, azaz arról győzi meg az embert, hogy amire csak képes, s amennyire csak el lehet érni a legfelsőbb erényekhez, a legnagyobb igyekezettel törekedjen ehhez hasonlóvá válni, más szavakkal: törekedjen a természetfeletti képességek elnyerésére. Másrészt pedig idejében figyelmeztet arra, hogy előbb mérlegelje és ismerje meg saját erejét, nehogy félúton kelljen felhagynia ereje fogytán a munkával, vagy ami rosszabb, a legfelső fokról meredeken lezuhanjon. Ez a bölcs belátás joggal nevezhető isteninek és éginek, hiszen az embereket istenivé és Istenhez hasonlatossá teszi. Más ugyanis az a belátás vagy emberi gondolkodás, amely a földi élet gyakorlására vonatkozik és a testről való gondoskodásnak nevezik, s amely a bölcs belátással teljességgel ellentétes. *Hiszen a világ bölcsessége balgaság Isten előtt,*²⁰ miként Isten bölcsessége – ellenkezőleg – az evilágiak előtt bolondság. Miközben amaz a tiszttségeket, élvezeteket,

kincseket hajszolja, vágyakozik utánuk, a bölcs belátás ezeket megveti; miközben amaz a nyomorúságoktól, megaláztatásoktól, kárvesztésektől igyekszik megszabadulni, a bölcs belátás mindezt önként elviseli.

Hasonlóképpen az állhatatosság sem az erények valamely fajtája, hanem azok megnyilvánulása. Mert amint az előrelátás az erények helyes mértéke, az állhatatosság az erények ideje; ezáltal bárki, aki Istennek tetsző és boldog akar lenni, az erényeket megszakítás nélkül, folyamatosan gyakorolja. Mert aki csak megkezdte, nem lesz tökéletes, csak az, aki egészen a végső célig állhatatosan megmarad mellette. Ezért is mondják kitartásnak. Ezen állhatatossághoz közel áll az az erény, amely – bár még nincs saját neve a gyakorlatban – emelkedésnek, előrehaladásnak, törekvésnek nevezhető, minthogy az erény valamely alsóbb fokától a magasabb fokra igyekszik eljutni. Tehát nemes példa. Hiszen ha dicséretre méltó nem meghátrálni, hanem kitartani és állhatatosan megmaradni az erények gyakorlásában, sokkal tiszteletre méltóbb és nemesebb a megelőző erénynél a nagyobb felé haladni.

A keresztényi bűnbánat sem külön erény, inkább a többi erény műhelye. Semmi más, mint bizonyos újrakezdése és kiegyenlítése a félbehagyott erényeknek. Ugyanis valahányszor, amikor azt tartjuk, hogy szüntelenül jól cselekszünk és helyesen visel-

kedünk, és nem ezt tesszük, hanem valamilyen bűnbe estünk, szükséges nyomban felvértelnünk magunkat, hogy az erények gyakorlásához szükséges nagyobb készlettel, s az így okozott kárt már nem a szokásos munkával, hanem jóval nagyobb erőfeszítéssel helyreállítsuk, és visszatérjünk az ártatlanság állapotába, amelyben voltunk, amikor a szent keresztségben megtisztultunk. Minden jó adományozója, Isten előtt csak ha ezen bűnbánat által eleget tettünk a ránk vonatkozó szerződéseknek, akkor válhatunk kedvelté. Miként valamely adós, aki jóllehet több adósságot nem csinál, mégis adósa hitelezőjének, amíg a korábbiakat meg nem fizeti. Így az, aki bűnös cselekedetekkel Istent megsérti, nem kárpótolja teljesen, ha a későbbiekben nem vétkezik; csak ha a korábbi rossz cselekedeteit egyenlő értékű vagy nagyobb jótéteményekkel kielégíti.

Következésképpen az összes többi erkölcsi erény vagy ezen három erény megnyilvánulása vagy ezek számtalan fajtája.

A Mindenható Istentől erényekkel felruházott ember leginkább egy jó gyümölcstermő fához hasonlít. Ami a fánál a beoltás, az embernél a keresztség; ami a fában a nedvesség, az embernél az erény; ami a fán a gyümölcs, az embernél az erények működése. És miként a gyümölcshezó élőfában mindig van elevenség, de nincs mindig termés, azaz

csak az ősz beköszöntével mutatkozik, úgy az erényekkel felruházott embernél, jóllehet az erény habitusa állandóan jelen van, mégsem mindig, hanem csak alkalomadtán kell hogy kívülről a cselekedetben megnyilvánuljon. Hogyha valaki aztán az alkalmat elmulasztja, tüstént lelepleződik, hogy ő nem ilyen erényes. Ugyanezen okból ha valamely fa ősszel nem hoz termést, felismerhető, hogy vad vagy terméketlen vagy bizonyosan kiszáradt, és így nem jó másra, minthogy kivágják és tűzre vessék. A jó fa pedig, amelyet vízfolyás mellé ültettek, a maga idejében mindig meghozza termését.

Vége

POLITIKAI TÍZPARANCSOLAT

(Megjelent a „Logica nova” 1616-os kiadásában)

A KERESZTÉNY uralkodó, aki országát jól akarja igazgatni:

1. Először is tekintetét a Mindenható Istenre irányítsa, az ő tanácsát és segítségét kérje, minden cselekedetében Isten dicsősége és a rábízott nép üdvössége és szolgálata vezérelje.

2. Lelkében elsősorban olyan gondolatokat forgasson, amelyek tisztével járnak. Gyakran tanácskozzon arról, miként kell egyengetnie a katolikus vallás, a jó erkölcsök terjesztése és az igazság útját.

3. Tanácsosokul és a többi, mind polgári, mind hadi tisztségek viselőiül ne származásuk miatt nevezetes vagy barátságuk miatt kedves férfiakat hívjon, hanem – bárhonnan is választott – kegyes és bölcs férfiakat. Mellőzze azokat, akiknek kapzsisága vagy tudatlansága közismert, és ha a dolog úgy kívánja, a halálbüntetéstől se riadjon vissza, viszont a derék embereket kiváltságokkal illesse.

4. Legyenek saját tartományaiban és az idegen – kiváltképpen a szomszédos – tartományokban ügyes emberei, akik neki mindarról, ami csak ott történik, titokban beszámolnak. Saját legbensőbb tanácskozásaiból pedig csak annyit tárjon fel,

amennyit a szükség kíván. Mindenkitől szívesen fogadja, ha a közjóra figyelmezteti.

5. A főurak gyermekeit saját házában nevelje, elsősorban az istenfélő életre és a jó erkölcsökre, továbbá a háború és a béke művészetébe kellőképpen beavatva őket. Hogy innen mint valamely trójai faló belsejéből az ország valamennyi hivatalának betöltésére jól kiképezve és felkészülve kilépjenek.

6. Segítse az igazság érvényesülését, megtisztítván a hivatalokat a megvesztegetéstől, az előrejutást segítő ajándékozástól. És ne tűrje, hogy bármi más módon az alávetetteket fölötteseik gyötörjék. Hozzon jó törvényeket, és szigorúan őrködjék betartásuk felett.

7. Tartsa mindig készenlétben mindazt, amire háború esetén szüksége van. Írják össze az ifjakat, és meghatározott időközönként tapasztalt katonák irányításával hadi játékokban gyakoroljanak. Legyen mindenféle fegyver, sok élelmiszer, a várak és az erődítmények legyenek megerősítve.

8. Ne tűrje, hogy Istennek szánt javakat világi célokra fordítsanak. A papi hivatalok betöltésénél, ahol patrónusi joga van, azokat ne kedvezésképpen osztogassa, hanem olyan férfiaknak juttassa, akik tudományukkal, de méginkább jámborsággal jeleskednek.

9. A gabonának és más jószágoknak, amelyeket akár behoznak vagy kivisznek az országból, a kö-

rülményeknek és a helyzetnek megfelelően szabja meg az árát, és erre a feladatra egy külön hivatalt is jelöljön ki. Gondoskodjon arról, hogy a kereskedést és más mesterségeket, amelyek egy népet gazdaggá tesznek, tartományaiban szorgosan gyakorolják.

10. Az adójövedelmeket és az egyéb vagyonbecsléseket úgy szabályozza, hogy a szegények ne érezzék nagyobb tehernek a gazdagokhoz képest. De mindezek együtt se nehezedjenek rá jobban a szegényekre és gazdagokra egyaránt, mint amennyire az országnak erre feltétlen szüksége van. Szüntesse meg a haszontalan költekezéseket, akadályozza meg a nyerészkedést, gyakran végezzen számvetést a bevételek és kiadások lajstromáról, hogy így akár-mely váratlan esemény, különösen háborús kényszerhelyzet előfordulásakor tartalék kincssel is rendelkezzen.

Vége

EMLÉKIRATOK

*(Kiadva: Tóth László: Verancsics Faustus csanádi püspök
és emlékiratai V. Pál pápához a magyar katolikus egyház
állapotáról című kötetben)*

I.
JELENTÉS A KATOLIKUS EGYHÁZ
ÁLLAPOTÁRÓL
(1606)

MAGYARORSZÁG püspökeinek mind ez ideig nemcsak az egyházi, hanem a politikai ügyek terén is a lehető legnagyobb tekintélyük volt e királyságban, bár az országot teljesen megfertőzte az eretnekség. A püspökök ugyanis helytartói, kancellári, tanácsosi kamara-elnöki, grófi, polgári és büntetőbírói és államtitkári tiszteket töltöttek be. Igaz ugyan, hogy voltak más, világi tanácsosok, bírák és előjárók is, de ezek a főpapok tekintélye nélkül semmire se mentek. E tekintélyt növelték a német tanácsosok, nem azért, mintha meg akarnák tisztelni az országot katolikus vallási buzgalmaért, hiszen a lakosság nagy része mindig vagy eretnek volt, vagy csak színleg katolikus, olyan, akit manapság politikusnak neveznek, vagy pedig igazi machiavellista, hanem azért, mert mint az állam kreatúrái, alacsony vagy magas sorból kiemelve, a püspökök révén tetszésük szerint, saját anyagi hasznukra cselekedhessenek, megfosztván a lakosságot a hivatalok bevételeitől és e királyság más jövedelmeitől. Olyannyira, hogy az említett főpapok tekintélye a magyarok szemében igen nagy volt, de a német tanácsosok szemében semmit se

számított. Ugyanis olyan ügyekben, amelyek valamelyest jelentősek voltak, senki se tartotta magát a magyar tanácsosok döntéseihez; és a magyar titkárok vagy kancellárok sem írtak le mást, mint amit a németek diktáltak nekik, és főként közügyekben, a bírák se mondtak ítéletet anélkül, hogy a németek ne módosították volna határozatukat; és a helytartó is csak a németek szabta korlátok között gyakorolhatta hivatalát; és a magyarországi kamara-elnökök is csak akkor rendelkezhetek azzal a kevés bevétellel, amelyet kézhez vettek (ezek között sok egyházi javadalom volt), ha az udvari vagy ausztriai kamara előzőleg határozott róla. És az ausztriai kamara kezelte a bányákat és a királyság egyéb nagy összegű jövedelmeit, anélkül hogy a magyarok tudták volna, milyen ez a bevétel és mennyit tesz ki, vagy hogy mire fordítják, elég az hozzá, csak annyit tudtak róla, hogy kiviszik az országból. Ez ellen a magyarok minden diétán hangosan tiltakoztak, és kérték régi szabadságjogaik helyreállítását; de semmire se mentek, mert az említett püspökök és főpapok, holott kötelességük lett volna, nem csatlakoztak hozzájuk, nagy részük ugyanis, kevés kivétellel, noha megtehetette volna, lelkiismereti kötelessége is lett volna, nem akarván megsérteni a német nemzetet és kerülvén jóindulatának elvesztését, sőt állítólag a katolikus vallás befolyásának növelése érdekében, nem használta fel tekintélyét

az említett szabadság helyreállítására, mivel *non pertinebat ad illos de ovibus*¹. Tekintélyüket a főpapok inkább eszközként használták arra, hogy magasabb tisztségeket szerezzenek, fényűzően éljenek és vagyonokat halmozzanak fel. Nemigen törődtek vele, hogy püspöknek és atyának szólítsák őket, fontosabb volt nekik a helytartó és az elnök megszólítás; a bárókat magukhoz képest kevésre tartották, este és reggel lakmároztak, s mivel néhányukat kivéve köszvényben vagy más betegségben szenvedtek, hordszéken vitették magukat. Most nem fogok beszélni arról, hogy mire vezet a falánkság, hiszen ez mindenki előtt nyilvánvaló, és nem lehetne szegyenkezés nélkül fölemlíteni. De egyetmást el fogok mondani arról a törekvésükről, hogy minél több pénzt harácsoljanak össze, erre pedig, nem törődve a templomok kifosztásával és a szegények vagyonkájának kisajátításával, vagy azért szánták rá magukat, mert féltek az éhhaláltól, s ezért saját belátásuk szerint elmenekültek az országból, vagy azért, mert az egyházi javakból saját fajzatukat és rokonaikat igyekeztek gazdaggá tenni, ám ezek közül sokan újra eretnekké lettek. Mindenki elképzelheti, mit műveltek a püspökök igazgatása alá rendelt papok, látván előjáróik példáját, hiszen a püspökök nem tartózkodván székhelyükön, nem tudták, mi mindent követnek el papjaik, vagy ha lelkiismeretük szemükre vetette is e csele-

kedeteket, eltitkolták a megismert bűnöket. A püspökök tekintélye és politikai tevékenysége nem csak afféle önkéntes kötöttséget jelentett, ami miatt nem utazhattak székhelyükre, nem láthatták el lelkipásztori hivatalukat és nem törődhettek papjaikkal és híveikkel, hanem, amint ők maguk bevallották, papi kötelességeik teljesítésében is megakadályozta őket, vagyis nem olvastak breviáriumot, és az előírt időpontokban nem mondtak misét – ez alól egyesek felmentést kaptak –, másrészt mindennek ellenére némelyiküknek több mint egy javadalma volt, s ez némelyikük egyházi személyével összeférhetetlen. Ezért történt, hogy az eretnek prédikátorok, elhagyott nyájra találván, amelynek pásztorai mással voltak elfoglalva, nemcsak az egyházmegyék félreeső területén, hanem a katolikus püspökök világi birtokain és székhelyein is mint éhes farkasok garázdálkodtak, s bár a püspökök saját erejükből elűzhették volna őket, nem éltek ezzel a lehetőséggel, pusztán azért, mert nem akarták megsérteni szomszédaikat. Világi tekintélyükkel, mint említettem, nemcsak hogy nem támogatták az egyházi igazságszolgáltatást, hanem tönkretették, s mint kamaraelnökök, a német kamara utasítása szerint⁷ harácsoltak, a legkisebb lelkiismeret-furdalás nélkül elzálogosították és eltékozták az egyház ingó és ingatlan vagyonát. Tekintélyük jóvoltából polgári és büntetőügyekben egyaránt ítélkeztek, és

minden aggályoskodás nélkül ítéltek halálra embereket. S ami még rosszabb, néha vagy saját ellenszenvüktől indítatva, vagy azért, mert a kamara érdekei így kívánták, nemcsak egyszerű emberek életét oltották ki, javait kobozták el, hanem főurakét is, és hatalmas vagyonokat sajátítottak ki. Viszont sok szegénytől megtagadták a jogos, kiérmelt fizetséget és visszatérítést, mert ezek nem tudták igazolni jogosultságukat. Ezzel az igyekezettel és hűséggel azok iránt akarták hálájukat kimutatni, akiktől függöttek. Ám másrészt, mint a néma kutyák, félvén, hogy elvesztik a koncot, nem mertek ugatni, amikor az ausztriaiak nemcsak a királyság bevételeit herdálták el gonoszul, hanem hihetetlen elveremültséggel megszenteltségtelenítették a püspökségeket, az apátságokat és az Isten templomait is. Amikor felvértézve *iure patronatus*,² amivel csak a király rendelkezik az összes templom tekintetében, és azzal az ürüggyel, hogy *bono titulo*³ még *usque ad pacatiora tempora*⁴ is a határ védelmére fordíthatják e javadalmakat (pedig indokoltabb lett volna felosztani az ország minden része között), a világi kapitányok és más eretnek tisztségviselők tudta és hozzájárulása nélkül foglaltak, megyéspüspököket címzetes püspökké fokozták le, és valami más kisebb egyházi javadalommal vagy világi hivatallal kárpótolták őket. Más egyházi javakat olyan nagy összegért zálogosítottak el, hogy

sohase lehet visszaváltani azokat, mégpedig eretnekeknel, akik elvetemültségükben a kolostorokat palotákká alakították át, a templomokat földig lerombolták vagy lóistállónak használták; a díszes miseruhákat asszonyaikra és lányaikra adták, a kereszteteket, kelyheket, ezüst és arany gyertyatartókat boroskupának és lószerszámnak használták. A szent szobrok orrát levágták, szemét kiszúrták. Igaz ugyan, hogy azok a templomok és kolostorok, amelyek a kincstár tisztviselőinek kezében maradtak, kevesebb pusztítást szenvedtek el, ugyanis az ausztriaiak az épületekben ágyúkat, puskaport, golyóbisokat, köteleket, lisztet, gabonát és más élelmet tároltak, hogy ne kelljen újabb raktárak emelésére pénzt kiadniuk, és ahol még maradtak katolikus papok, megengedték nekik, hogy ott misézzenek. Az egyházi javak megszenteltségtelenítése és eltérőzlása révén a vallásgyakorlat igen nagy mértékben ellanyhult, s a klérus létszáma a három tartományban, Magyarországon, Erdélyben és Szlavóniában, beleértve minden püspököt, apátot, prépostot, kanonokot, plébánost és más papot, jezsuitát, valamennyi rendhez tartozó szerzetest, véleményem szerint most együttvéve nem több háromszáznál, alsóbb rendbéli pedig úgyszólván egyáltalán nem akad, s ez a létszám kevés lenne egy közepes nagyságú olasz város esetében is. Ezeket a bajokat, mondom, a derék prelátusok elhallgatják,

sőt mentségeket hoznak fel rájuk, s az alájuk rendelt papok mindebben egy gyékényen árulnak velük, olyannyira, hogy el lehet mondani róluk: *si videbas furem, currebas cum eo.*⁵ Végül is nemrégiben tekintélyüket felhasználva fegyverrel és vérontással próbáltak visszaszerezni néhány templomot, amelyet elődeik nemtörődömsége révén az eretnekek már régebben elfoglaltak, és hirtelen kényszeríteni akarták a született eretnekeket, hogy hallgasanak katolikus prédikációt; nem tudom, miféle jóra való buzgalom vezérelte a katolikus főpapokat, hiszen egyéb cselekedeteikből megítélhetjük, hogy azelőtt effajta jóra való buzgalom nemigen ösztökölte őket, és azt sem tudom, milyen józan megfontolásból kezdték meg e véres harcot az eretnekek ellen, most sajnos ugyanis igazi ellenséggel kerültek szembe, hiszen ebben a királyságban egy katolikusra ezer eretnek jut, sőt maguk a katonák, a németek éppúgy, mint a magyarok, akiknek kényszerrel kellene az eretnekeket visszatéríteni, többé-kevésbé eretnekek. A főpapok egyáltalán nem gondoltak rá, hogy hivatásuk ennek éppen az ellenkezőjét parancsolja nekik, és nem a harcra Sault kellene utánozniuk, hanem inkább Pált, aki mindig türelmesen prédikált. És a püspököknek *gladio spiritus*⁶ és tiszta életük révén a világ világosságának és a föld sójának kellene lenniük, és nem volna szabad gonosz viselkedésükkel szent hitünk ócsár-

lására készíteni némelyeket. A háborúskodás miatt nemcsak az eretnekek makacsolták meg magukat hitetlenségükben, hanem sok katolikus is megzavarodott, sok katolikus buzgalma lanyhult. Olyannyira, hogy az országnak talán jobb lenne, ha egyáltalán nem volnának katolikus püspökei és papjai, mert olyanok, mint amilyenek. Ugyanis ha az emberek nem ismernék őket, talán nagyobb tisztelettel viseltetnének irántuk. De hát milyen eredménnyel járt a főpapok jóra való buzgalma és józan megfontolása? Íme láthatjuk. Fellázították az összes rendet önmaguk, az ország természetes uralkodója és a katolikus vallás ellen. Módot adtak az iszonyatos vérontásra, sok-sok ezer ártatlan lélek, ifjak, öregek, gyerekek, asszonyok, lányok, nemesek és jobbágyok elvesztésére, akiket a hitetleneknek szinte minden ellenérték nélkül adtak el, s közben a keresztény tartományok elpusztultak, a pogányok pedig ujjongtak. A főpapok azt idézték elő, hogy az eretnekek, akik ez ideig békésen meghunyászkodtak, most hirtelen felemelték a szavukat, törvényeket szabtak a császárnak, megcsorbították a katolikus püspökök rosszul érvényesített tekintélyét, és ezzel, ami a katolikus vallás és az egyházi igazságszolgáltatás befolyásának visszaszerzését illeti, utódaik előtt is szinte bezárult a kapu. Pedig a püspökök célját mostanáig pusztán az ország alkotmánya alapján könnyűszerrel el lehetett volna

érni. Csupán az Isten irgalmas és csodálatos akaratára akadályozta meg, hogy a Magyarországon támadt eretnek tűz és düh a környező országokban is lángot vessen, holott azok is tele vannak gyúlékony anyaggal, és bajt okozzon a többi keresztény királyságnak; e tűztől némelyek már annyira felhevültek, hogy követeléseket támasztottak, és a császárhoz küldött követeik révén kieszközölték azt, amit ők a lelkiismeret szabadságának neveznek, de ami tulajdonképpen nem egyéb, mint az igaz vallás elnyomása. És nem látván semmi útjukban álló akadályt olyannyira nekihevültek, s mindezt szinte kényszerűen tették, *ad redimendam vexationem*,⁷ hogy a zendülő magyarok a törökökkel és tatárokkal egyesülve, mélyen benyomultak a katolikus vidékekre, kegyetlenül gyilkoltak és raboltak, mivel a lakosságot uralmuk alá akarták hajtani és hitükre kívánták áttéríteni. Annak pedig, hogy a püspökök ilyen túlzásokat követtek el, és rosszul érvényesítették tekintélyüket, az az oka, hogy látták: senki sem ügyel rájuk, senki sem vizsgálja felül cselekedeteiket, nem törődik velük; ugyanis szinte sohasem kerültek apostoli nunciusok vagy vizitátorok elé, akik Magyarországot felkeresték volna, és személyesen utánanéztek volna, mit csinálnak a magyar főpapok, szemükre vetették volna hibáikat, valamiféleképpen hasznos rendelkezéseket hoztak volna, vagy jelentést tettek volna az apostoli szent-

széknek, mégpedig annak érdekében, hogy nagyobb tekintéllyel, bölcsen, alapos megfontolással és alkalmas intézkedésekkel hol ezt, hol azt a bajt küszöböljék ki. Hiszen nincs olyan szilárd és tökéletes rend, amelyet ne kellene gyakorta javítani és felújítani. Szerintem, bár sokan nem értenek egyet velem, az egész magyar egyházi szervezet felújítását célszerűen és eredményesen meg lehetne kísérelni és véghez lehetne vinni a most dúló háború alatt, amelynek folytatásához a püspökök szüntelenül nagy segítséget kérnek és kapnak az apostoli szentszéktől. Ugyanis teljesen biztos, hogy egyfelől Őszentsége atyai intelmeinek hatására, másfelől a józan belátás révén, továbbá azért, hogy ne veszítsék el az említett segítséget, az illetékesek bizonyára méltóztatnának visszaadni az egyháznak a püspöki és egyéb javadalmakat, *saltem*⁸ azokat, amelyek a kamara kezében vannak, és amelyeket nem zálogosítottak el. Vagy pedig ha azzal mentegőznének, hogy a mostani háború miatt szükségük van az említett javadalmakra, legalább annyit megígérnének, hogy a háború után visszaadják őket. Ezt még könnyebben el lehetne érni, ha a püspökök nem bonyolódnának bele annyira a világi hivatalok és tisztségek ügyeibe, legalábbis azoktól tartanák távol magukat, amelyek méltatlanok rangjukhoz és hivatásukhoz. És ha azok, akik a törökök miatt nem csak címzetes püspökök, tehát még

megvan az egyházmegyénk és székhelyük, az isteni parancshoz híven fölkeresnék és gondoznák nyájukat; papjaikkal együtt az apostoli szentszék hozzásegítené őket a megújuláshoz, és amint ez kötelező is, minden egyházi ügyben az apostoli szentszéktől függenének. Mindezt és még sok mást most azzal a módszerrel, amelyet javasoltam, igen könnyen és biztosan el lehetne érni. Sőt mindezen felül azt is kijelentem: az eretnek magyarok, ha megfelelő módon rábeszélhetnénk őket, diétáikról követeket küldenének Rómába, vagy legalább es-deklő levelekben kérnék Őszentsége segítségét, hogy a már nekik juttatott javadalmakat megtarthas-sák, és ily módon nagyobb jóindulattal viseltetné-nek a katolikusok iránt. De úgy vélem, mindezt még senki sem hánytá-vetette meg elméjében, ugyanis mind az egyházi, mind a világi személyek figyelmét teljesen leköti a török részről fenyegető világi veszedelem, és mindenki azzal foglalatosko-dik, hogy pénzt, katonát, fegyvert és felszerelést teremtsen elő a védekezéshez, remélvén, hogy a tö-rököt, amennyire csak lehet, végső ínségre tudja kárhoztatni. És nem veszik észre, hogy bűneink hozták ránk a háborút, hogy a háború az Isten ostora, ami ellen nemigen lehet védekezni, és na-gyon nehéz ellenszegülni az Úr ösztökéjének. Ám legelőször a baj gyökerét kellene kitépni, kiszaba-dulni az átok súlya alól, vagyis visszaadni az egyház

javait, felújítani az Isten tiszteletét, megjavítani a papságot, érvényesíteni az igazságot; és ha ily módon lecsendesítettük az Isten haragját, bizalommal folyamodhatunk külső segítőeszközökhöz. Emlékezzünk csak vissza, hogyan bánt az Isten Izrael népével, amikor az eltávolodott parancsolataitól, és hogyan bánt vele akkor, amikor visszatért hozzájuk; és milyen büntetéssel sújtotta Heliodóroszt, amiért nem is a szent templom javait, hanem csupán másoknak a templomban őrzött kegyajándékait próbálta eltulajdonítani. Hiszen íme, tapasztalatból tudhatjuk, milyen eredménnyel járt a nagy hadi készülődés, az iszonyatos vérontás, sok-sok millióra rúgó összegek elköltése, számos keresztény falu elpusztítása. Miután a keresztények oly sok győzelmet arattak, temérdek ellenséget megöltek, elfoglalták Erdélyt, Oláhországot és Moldvát, Székesfehérvárt, Pestet, Esztergomot és más várakat, mindazt, amit körülbelül tizenkét év alatt szereztek, majdnem tizenkét hónap alatt elvesztették. És mennyi beszéd, terv és tanács bizonyult hiábavalónak, *quia non est sapientia, non est consilium contra Dominum*,⁹ és semmit sem ér a fegyver és a ló annak, akik mellett nem áll ott az Úr, így járnak azok, akik homokra, nem pedig sziklára építenek. Most már csak azokat a gyógymódokat kell megtalálnunk, amelyekkel jelenlegi helyzetünkön javíthatunk. Tudom, hogy az érintettek a leghatásosabb

és legsürgősebb teendők számát esetleg túlzottnak tartják; mindenesetre, ha felszólítanak rá, én is elfogom mondani azt a keveset, amit tudok. Ezt már a mostani pusztítás előtt jónéhány évvel megkísértem, de nem sikerült eredményt elérnem.

II.
A VALLÁS FELÚJÍTÁSÁNAK
MÓDSZEREI MAGYARORSZÁGON
(1606)

Négy fontosabb szakasz:

1. A püspökségek és egyéb egyházi javadalmak visszaszerzéséről
2. A püspökök kinevezéséről, megerősítéséről és székhelyéről
3. A szemináriumokról, vagyis a papnövendékek és a világi tanulók iskoláiról
4. Az állandó apostoli vizitátorról

Négy kevésbé fontos szakasz:

1. A diszpenzációról
2. A böjtökről
3. A misekönyvekről és breviáriumokról stb.
4. A püspökök elsőbbségéről és öltözködéséről

A MENNYIBEN a mostani idők megengedik a Magyar Királyságban teljesen lehanyaglott katolikus vallás felújítását, négy fontosabb gyógy-módot javasolok. Először is minden alkalmat meg kell ragadni azoknak a püspökségeknek és egyéb egyházi javadalmaknak a visszaszerzésére, amelyek a királyi kamara vagy más világi személyek kezében vannak; másodszor intézkedni kell annak érdekében, hogy ne kövessenek el hibákat a püspökök ki-nevezése és megerősítése terén, miként ez a múlt-ban megesett, és azok a püspökök, akik megerősítést nyertek és nem csak címzetes püspökök, tartózkodjanak székhelyükön és minden esztendőben járják be egyházmegyéjüket, és végezzék el egyéb lelkipásztori teendőiket is. Harmadszor a papok számának növelése végett, hiszen alig van pap az országban, a vallás terjesztése céljára létesíttessenek nagy papi szemináriumok és iskolák a világi, a nemesek és a közemberek számára. Negyedszer neveztessek ki állandó apostoli vizitátor, aki szüntelenül járja az összes egyházmegyét, megállapítja a hibákat, és időről időre beszámol az apostoli szentszékeknek.

1. A püspökségek és más egyházi javadalmak visszaszerzéséről. *Első fejezet.*

Legelőször is kiváltképpen a császárt kell megnyerni, s erre van lehetőség, hiszen a császárnak ez

idő szerint a Magyarországon dúló háború miatt szüksége van az apostoli szentszék segítségére, ami jó alkalom volna arra, hogy mindent vissza lehessen szerezni, aztán egy vagy két titkos fő tanácsos urat valamiféle bíborosi kalappal vagy valami pénzjuttatással vagy más hasonló édesgetéssel, s közben józan megfontolástól vezérelve kellene tanácskozni velük, amihez viszont előzőleg meg kell tudakolni, milyen követeléseket támaszt a királyi kamara a püspökségekkel és az összes többi egyházi javadalommal szemben. Az említett főtisztviselők azt hangoztatják, hogy mivel a püspökségeket és egyházi javadalmakat Magyarország első apostoli királya, Szent István alapította, utódai fel vannak ruházva a *jus patronatus*¹⁰-szal a klérus vagyona tekintetében és azt átruházhatják a püspökökre, s mindezt helyesen hangoztatják. De hozzátesszik, hogy ha e javadalmak valamelyikének vezetői tiszte nincs betöltve, az említett jogon a királyok három vagy négy évig törvényesen élvezhetik a szóban forgó bevételeket, ehhez hozzáfűzik az ország alkotmányának és törvényeinek rendelkezéseit, s ezt igazolják [...] a mostani nagy kényszerűséggel, és a hatalmas költséggel, amivel béke idején is szüntelenül várakat és határerődöket kell fenntartani a török ellen, így hát ezzel az ürüggyel sok nagy és kicsi egyházi javadalmat elfoglalnak, és már nem három vagy négy, hanem harminc-negyven

éven át megtartanak, némelyiket feldarabolják, némelyiket elcserélik, másokat olyan nagy összegeért adnak zálogba, mégpedig eretnekeknek, hogy soha többé nem lehet visszaváltani őket. Minderre azt kell válaszolni, hogy Magyarország alkotmánya nem tartalmazza az említett felhatalmazásokat, a törvények éppen ennek ellenkezőjét mondják ki, de ha tartalmazná is, nem volnának érvényesek, hiszen a polgári törvények nem hatálytalaníthatják az egyháziakat, az emberiek az istenieket. Az isteni törvények előírják [...] – és a javadalmakat, *et semel Deo dicata non possunt amplius ad prophanos converti*,¹¹ amit megerősít Ananiás és Saphira, valamint Heliodórosz példája, és ha e javadalmakat maga Szent István király sem sajátíthatta ki tiszta lelkiismerettel, hogyan [...] tenni utódai, akik esküvel kötelezték magukat, hogy tiszteletben tartják valamennyi rend, főként az egyházi rend kiváltságait. És ha bármilyen nagy szükségét szenved is a királyság, a nemesek és a főurak javait, amelyek legnagyobbrészt hűbéri birtokok, nem bitorolhatja el a király, sőt mi több, őket nem [...] kényszeríteni semmilyen időleges hozzájárulásra, csak olyan mértékben, amilyent saját jószántukból a diétákon megajánlanak, akkor nagyobb joga [...] a királynak közvetlenül az istentisztelet és a vallásgyakorlás céljára szánt egyházi javak kisajátítása? Nem elég, hogy közszükség esetén a klérus mindenkor ugyan-

olyan hozzájárulásra kényszerül, mint a világi birtokosok, s amikor a főurak és nemesek személyesen hadba vonulnak, a püspökök és más főpapok ugyanezt teszik, pedig e szokás ellentétben van más keresztény országok szokásaival, ahol ugyancsak vannak főpapok. Most [...] ezeket az érveket másokkal együtt megfelelő alkalom adtán és célszerűen az említett királyi főtisztviselőknek elő kell adni, hogy korlátozni lehessen ingerült követeléseiket, és be kell bizonyítani nekik, hiszen ők is katolikusok, hogy az említett ok folytán a harcos kereszténység virágai, a szerzetesrendek szinte teljesen megsemmisültek, legfeljebb 20 vagy 30 barát maradt a kolostorokban, és a papság létszáma is annyira megcsappant, hogy a Korona fennhatósága alá tartozó három tartományban, Magyarországon, Erdélyben és Szlavóniában, beleértve az összes püspököt, apátot, prépostot, kanonokot, plébánost és jezsuitát, legfeljebb háromszázan vannak. És ezzel szemben minden faluban eretnek prédikátorok és iskolamesterek garázdálkodnak. Ami teljes egészében az egyházi javak elbitorlásának következménye. Halatlan szentségtörés, ami ellen annyi dörgedelmes kiátkozás és anatóma hangzott el. Hatásukat most is lehet érezni [...] bel- és külháborúk, s ezután még jobban lehet majd érezni. Atyai buzdítással, hogy ama birtokok közül, amelyeket a királyok és elődeik sajátítottak ki, legalább azokat adják vissza

de facto,¹² amelyek ez idő szerint az említett kamara kezében vannak. A szóban forgó birtokok közül a legfontosabb az esztergomi érsekség és az egri püspökség, ezeknek értéke most is körülbelül negyvenezerre illetve huszonötezerre rúg, holott a török megszállta. De a nemeseknek és a főuraknak járó juttatásokat kivéve, minden csonkítás, hitel vagy megterhelés nélkül szolgáltatassák vissza. És hosszú időre adják át a megfelelő feladatok ellátására alkalmas személyeknek, és tegyenek ígéretet, hogy nem [...] soha többé a kezüket rá, ha megüresednek is. De a káptalanok, amint ez másutt is szokás, szorgosan gondozzák, és az ott található javakat ne szentségtelenítsék meg a kamara vagy az elhunytak családtagjai és rokonai, amint eleddig tették [...] hosszú időre a leendő szemináriumok fenntartására fordíttassanak, és létesüljenek hitbizományok az utódok számára ezen eljárással, gyarapodjanak [...] a szakrális javak, és ne szenvedjen annyi halasztást a kinevezés. A többi egyházi javadalom ügyét, amit a kamara különféle főuraknak, nemeseknek és községeknek adott zálogba, valóban csak súlyosabb nehézség leküzdése árán lehet rendezni, ugyanis pénz híján senki se tudja visszaváltani, erről majd a végén szólunk, vagyis arról, hogy honnan lehetne a pénzt előteremteni. De az említetteken kívül némely javadalmakat és kolostorokat, amelyeket a kamara nem adott el és nem zálogosí-

tott el, hanem amelyeket a régebbi háborúk zűrzavarában, az eretnekek támadásait felhasználva a szomszédok egyszerűen elfoglaltak, *iure regni*,¹³ pénz és perpatvar nélkül vissza lehet szerezni, és a szerzetesrendeknek illetve másoknak vissza lehet szolgáltatni.

2. A püspökök kinevezéséről, megerősítéséről és székhelyéről. *Második fejezet.*

A vallás törvényei megszegésének és súlyos romlásának másik oka a püspökök kinevezésének és megerősítésének módjában rejlik, mert nem azokat válogatják ki, akik alkalmasak erre a tisztségre, hanem inkább azokat, akik ajándékokkal és hízeltetéssel intézik [...] és hívják fel magukra a királyi főtisztviselők figyelmét, s akikről aztán kitűnik, hogy igen kevésé iskolázottak, és ami még rosszabb, csúf és botrányos életet élnek. Ebből a törvényszegésből következik a másik, nevezetesen az, hogy miután ilyen embereket kineveztek püspököknek, később kivétel nélkül az előírások szerint a Szentszék elfogadja és megerősíti őket, mintha tisztességesek és feladatuknak megfelelő főpapok volnának. Igaz ugyan, hogy előzőleg lefolytatják az előírt eljárást, de a tapasztalatból kitűnik: úgy folytatják le, ahogy mondjuk, s ez annak a jele, hogy az eljárást nem a helyes formában végzik el. Ugyanis általában rábízzák az ügyet az ország vala-

melyik püspökére, ez pedig, hogy ne sértse meg se a kinevezettet, sem a kinevezőket, vagy pedig hogy [...] hanyagságból, nem fordít rá olyan gondot, amilyent az ügy megkíván, és nem is személyesen intézi, hanem rábízza valamelyik egyszerű papra vagy jegyzőre, ez pedig, miután a kinevezett fölszenteli, azokat a tanulókat hallgatja meg, akiket az új püspök ajánl neki, és ennek az eljárásnak az eredményét küldik el Rómába, ahol is végül általában megerősítik a püspöki kinevezést. Mármint mivel a püspökök kiválasztása és beiktatása olyan nagy jelentőséggel bír, hiszen sok ezer rájuk bízott lélek üdvössége múlik rajta, így hát méltán meg lehet követelni [...] nagyobb gondot és igyekezetet, amint Szent Atyáink a mi Urunk Jézus Krisztus és az apostolok példájára ilyen ügyben egybegyűlnek, és együtt böjtölnek és virrasztanak és [...] elméjük megvilágosodván az említett tisztiségre, amitől *Angelicis humeris formidandum*,¹⁴ megfelelő és alkalmas személyt választottak, akinek munkája révén bőséges termést hozott az Úr szőleje. Nem állítom, hogy már szükséges volna e tartomány püspökeit ily módon összehívni, mert ez idő szerint még nem uralkodik közöttük a régi szent áhítat, de [...] a világ és telve különféle ellenséges indulatokkal, azután pedig manapság, mint említettük, a kinevezés Magyarország királyának, s a megerősítés a Szentszéknek a hatáskörébe tartozik.

De úgy vélem, e baj orvoslása végett a kinevezés előtt az apostoli nunciusnak, aki jelenleg az udvarnál székel, meg kellene ismernie a jelölteket, egyzersmind azoknak a törtetőknek, akik be szeretnének tolakodni a püspöki testületbe, el kellene állni az útját, és a megfelelő személyeket kellene elfogadni, mégpedig úgy, hogy mérsékelt ellenkezést tanúsítva a méltatlanok ne nyerjék el a megerősítést. Hogy ezeket hogyan lehet felismerni, elmondjuk majd alább. Azután az is szükséges, hogy az említett eljárásokat nagy igyekezettel és hűséggel olyan pártatlan személy végezze el, akinek nincsen más érdeke, mint amit kötelessége megszab, vagyis az Isten tisztelete és a lelkek üdvössége, s mindezt a feladatot a kinevezett tudta nélkül látná el olyan helyeken, ahol a kiválasztott személyt jól ismerik, és ily módon helyesen folynának le az eljárások, és jó pásztorokat kapnánk. Hogy ki legyen az a bizonyos pártatlan személy, arról, ha megtehetem, a továbbiakban fogok szólni.

A továbbiakban a püspökök székhelyéről kell beszélnem, ugyanis *de iure divino*¹⁵ kötelesek ott tartózkodni, de némelyeknek ehhez nemigen van kedvük, *quia non pertinebat ad illos de ovibus, sed de laese et lana*.¹⁶ Így hát különféle világi ügyekkel foglalatoskodnak, gyakorta olyanokkal, amelyek ellenkeznek hivatásukkal, polgári és bűnügyeket tárgyalnak, s a szent kánonok, misekönyvek és

breviáriumok helyett a passzusok és közvámok lajstromait forgatják. Mindezt, bár a király kívánságára történik, s öfelségének inkább méltóztatik egyházi személyekkel, mintsem világiakkal elvégeztetni, mivel nagyobb bizalommal viseltetik a főpapok iránt, elláthatná az a jó néhány más, csupán címzetes püspök, mivel fel vannak mentve a lelkipásztori munkától és attól, hogy székhelyükön tartózkodjanak, ez ugyanis török uralom alatt van s az ilyen püspökök száma nagyobb, mint a megyéspüspököké, mert megyéspüspök csak öt vagy hat akad, nevezetesen az esztergomi érsek, akinek székhelye és rezidenciája ez idő szerint Nagyszombat, az egri püspök, aki most Kassán működik, és biztonságosan bírhatná a székvárosát, azután a nyitrai, a győri és zágrábi püspök. Mindannyian önként tartózkodnának székhelyükön, amikor világi ügyek nem foglalják le őket, és kötelességüket még szívesebben teljesítenék, ha mindenüket visszanyernék.

Azután elég egyetlen [...] De talán nagyon célravezető lenne, ha felszentelésük alkalmával nem azt kellene megfogadniuk, hogy bizonyos években ellátogatnak *ad limina Apostolorum*,¹⁷ hanem arra tennének esküt és fogadalmat, hogy székhelyükön tartózkodnak, és a rájuk háruló kötelességhez híven esztendőnként végigjárják egyházmegyéjüket.

3. A papok, a szemináriumok és iskolák számának növeléséről. *Harmadik fejezet.* A szemináriumokról avagy papneveldekről és világi iskolákról. *Harmadik fejezet.*

Annak elérésére, hogy a jó papság száma gyarapodjék, egyetlen megfelelő gyógmód van: sok szemináriumot kell létesíteni, amint azt a Tridenti Zsinat előírja, és boldog emlékezetű XIII. Gergely pápa is elrendelte. Négy vagy öt módon [...] elérni ezt Magyarország javára. Az első: növelni kell a tanulók számát és eltartani őket [...] a Collegium Hungaricumban, amelyet Rómában a S. Stefano Rotondo javadalmaiból látnak el. Ezt könnyűszerrel el lehet végezni, de csak külön pártfogó segítségével, aki jóindulattal viseltetik a magyar nemzet iránt, és gondját viseli; az említett ügyet haladéktalanul el lehet intézni, hiszen közvetlenül csakis Őszentsége elhatározásától függ. Némelyek véleménye szerint hasznosabb lenne a szóban forgó szemináriumot Rómából Magyarországra telepíteni, mert a S. Stefano Rotondo javadalmaiból itt még több seminaristát lehetne eltartani, s ez igaz is, de jómagam nem kívánom kifejtteni véleményemet. A másik módozat az volna, hogy el kellene rendelni: a magyarországi túróci prépostságot birtokló jezsuita atyák állandóan annyi noviciust tartsanak, amennyire négy- vagy ötezerre rúgó javadalmukból telik, ugyanis erre a célra kapták, de

mind ez ideig nem erre használták, nem is tudom miért, hiszen talán már húsz éve adományozták nekik. És ezt a szemináriumot vagy kollégiumot ne a prépostság birtokán helyezték el, amint mind mostanáig a világi papi iskolákat Turócon vagy Sélyén, szalmatetős faházakban, távol a pallérozottabb emberek útjába eső helyektől, mert oda nem szívesen küldik fiaikat tanulni a nemesek és a városi polgárok, és a tanulók, parasztfiak lévén, inkább a szeminárium földjeinek megművelésével foglalkoznak, mintsem erényeik gyarapításával, hanem néhány fontosabb városban létesítsenek tanintézeteket, mert ily módon sok olyan tanítvány neveléséhez juthatnának hozzá, akiknek apja eretnek nemesember, de mivel a páterek jól oktatják az ifjakat az irodalomra és a tudományokra, a szülők szívesen küldenék a jezsuita iskolákba gyermekeiket, s ezek nagy része áttérne a katolikus hitre. S ezt az eredményt nem tartom kisebbnek, mint a papnövendékek szemináriumban való nevelését, sőt nagyobbnek vélem, hiszen egy-egy pap tiszta életével és hitbéli tudományával csak arra alkalmas, hogy a gondjaira bízott plébánia területén élő lelkeket térítse meg, de az említett nemesemberek közül csupán egyetlen egy tekintélyével az igaz útra vezetheti az összes parasztot, akik fölött *verum et iustum imperium*¹⁸-mal bír. Sőt az említett okból véleményem szerint helyes volna a nemes ifjak kö-

zül – amint ezt Erdélyben már megtették – néhányat a papi konviktusokba is fölvenni, noha nem ígérük meg, hogy a papi hivatást választják.

Annak érdekében, hogy sokan [...] akik húzódoztak annak a kis összegnek az előlegezésétől [...] mivel sokak természete korlátozott, szívesebben hozzájárulnának, így hát az említettek közül valamennyien [...] a plébániák hívei ettől a megfontolástól áhítatból vagy áhítatért reményre kapnak, vagy a mondottak révén lelkiekben gazdagodnak, a többiek pedig legalább megmaradnának katolikusnak. Tehát, ha a fentebb kifejtett érvek alapján a világi ifjak számára, de nem csak nekik, hanem a papnövéndékeknek is iskolákat létesítenek és tartanak fenn, és azokat költségeket és fáradságot nem kímélve nem a falvakban működő intézetekkel helyettesítik, hanem fontosabb, fallal védett helységekre telepítik át, ahol pallérozottabb emberek fordulnak meg, akkor sok más személlyel együtt úgy vélem, hogy az említett szeminárium elhelyezésére Kassa volna a legalkalmasabb, amely Felső-Magyarország egyik legnagyobb városa, és szinte egyforma messzi van Kolozsvártól, Krakkótól és Bécstől, ahol az említett pátereknek több más kolégiuma is van, s tőle északra szlávok és németek, délre pedig magyarok laknak.

Kassán több olyan kolostor van, amelyet felújítás után fel lehetne használni az említett célra.

A kollégium patronálását és e szemináriumok igazgatását könnyűszerrel rá lehetne bízni az esztergomi érsekre, valamint káptalanjára, amikor az érseki szék nincs betöltve.

A papi szemináriumok és iskolák létesítésének harmadik módja lenne, ha a tényleges püspökök, vagyis azok, akiknek megvan a maguk káptalanja és egyházmegyéje, jövedelmük egy tizedét nem fordítanák [...] magukéra, hanem püspökségeik és a káptalanok összeadnának annyit, amennyiből állandóan el lehetne látni olyan létszámú papnövendéket, amilyenre az említett összegből telik. Ez pedig hasíttassék ki és tétessék félre erre a célra. És a szeminárium alapítását a császár és a pápa tekintélyével erősítsék meg. Mivel a múltban több alkalommal minden püspököt felszólított IV. Pius és V. Pius, hogy létesítsen szemináriumot a maga egyházmegyéjében az akkoriban tartott zsinat rendelkezésének megfelelően, de csak az esztergomi érsek tett eleget a felszólításnak káptalanjával együtt, ám csupán tíz növendékről gondoskodott, a javadalmaiból származó 50 ezer dénárnyi bevételből összességében csak 250 dénárt fordított e célra, káptalanja pedig összességében 500 dénárt, olyannyira, hogy nem [...] lehetne eltartani azt a kevés növendéket, ha az említett érsek, hogy a sajátjából ne kelljen többet adnia, mégis nem eszközölt volna ki egy újabb apátságot Ferdinánd csá-

szártól, hogy annak jövedelmét az említett szeminárium fenntartására fordítsa, *adeo omnes que sua sunt querunt, non qui Jesu Christi*,¹⁹ hogy a püspököknek ne legyen joguk a mentegetőzésre. Ugyanis a kánonjog értelmében nevezettek nem kizárólagos tulajdonosai e javadalmaknak, még kevésbé adminisztrátorai vagy teljes egészében törvényes haszonélvezői, hanem csupán harmad- vagy negyed-részüket illeti meg őket, amint ez még némely helyeken megállapítható. Mert a bevételek többi részét a rászorulóknak megsegítésére, a templomok és egyéb vallási intézmények épületeire és díszítésére kell fordítaniuk. És vajon mi szolgálná jobban a vallás ügyét és a kereszténységet, mint az említett szemináriumok létesítése, amelyekben az Isten szavának értelmében táplálékot nyer a lélek és a test, hogy kielégüléshez jusson a világ, s ahhoz, hogy az Isten eleven temploma felépüljön és díszekkel ékesíttessék, nem is szükséges a szóban forgó jövedelmek fele vagy harmada, elegendő egy tizedük. S annak érdekében, hogy az érintettek szégyenérzete ne csillapodjon, és lelkiismeretük ne hallgasson el, fel kell használni a császár és Őszentsége tekintélyét s a főpapokat felszentelésük alkalmából esküvel megerősített ígéretre kell kötelezni. Az esztergomi érsek és az őt körülvevők a minden eddigénél kapzsibb mai időkben mégis [...] több mint húsz dénárt jövedelmező kastélyo-

kat és birtokokat hagytak örökösükre, akik immár eretnekek. Íme mire pazarolják a papság vagyonát.

De ha a káptalanok némi nehézséget támasztának, más megoldást is lehet találni, mégpedig azt, hogy valamennyi káptalan a nagyobb prépostság után járó második járadékot azonnal küldje el, s ily módon semmilyen nehézség sem mutatkozna, csupán a [...] elhatározása kellene hozzá.

A nagyedik megoldás az lehetne, hogy fizessék ki a váltságot valamelyik apátságért, amelyet a kamara zálogosított el, s amely körülbelül húszezer dénárt ér és három- vagy négyezret jövedelmez, és ugyanarra a célra [...] papokat küldeni. E pénzüsszeget a császár és a pápa tekintélyét felhasználva meg lehetne követelni az egész magyar papságtól, mégpedig úgy, hogy mindenki jövedelme arányában járuljon hozzá a zálog megváltásához, főként a címzetes püspökök és mások, akik nem adakoztak a szemináriumok létesítésére. Az említett célra fel lehetne használni a püspökök, prelátusok és más egyházi személyek ingó vagyonát, amikor [...] és más kegyajándékokat, amelyeket már megkaptak [...] és amelyeket a jövőben fognak megkapni.

Az ötödik megoldás az lehetne, hogy Őszentsége méltóztatna kedvező alkalom adtán egy bizonyos pénzüsszeget biztosítani egy vagy több említett zálogban levő javadalom megváltására, hogy kiszabadíttassanak az eretnekek kezéből, és az említett

célra visszaadattassanak az egyházaknak, azzal a kötelezettséggel, hogy soha többé nem juthatnak világiak kezébe, tudom, hogy őszentsége nincs híjával a lehetőségeknek a szóban forgó alamizsna adományozására, azzal [...] királyság, és biztosíthatna [...] egy kis pénzösszeget. Amint VIII. Kelemen pápa is tudott biztosítani másfél milliót a magyarországi háború költségeire. Amint V. Sixtus is biztosított pénzt Róma városának különféle gyönyörű épületekkel való ékesítésére, amint XIII. Gergely pápa is megtalálta a módját, hogy szerte a világon papneveldéket létesíthessen.

Ám nem szeretném, ha bárki azt hinné, hogy a felsorolt módszerekkel igen magasra lehetne emelni a papnövendékek számát. Ugyanis, ha egy itáliai egyházmegyében, ahol amúgy is sok a pap, nyolcvan vagy száz szeminaristát tartanak el, legfeljebb három- vagy négyszázat lehetne elhelyezni az említett három tartományban, ahol [...] a vetés.

Az erősen körülvágott lap szélén: És ha mégis [...] -ván ezt az összeget [...] ha hozzá lehetne jutni [...] teljességgel kevés [...] elegendő lenne [...] ni a császár [...] -nak [...] egynéhány [...] tanulóért [...] sem anélkül [...] maradna meg, mert [...] a fent említett [...] jövedelmek [...] javadalmak, amelyek tüstént kiváltandók, hogy vissza lehessen őket szerezni és oda lehessen adni azoknak, akikről elvették.

Az én számít[...] szerint [...] elegendő volna [...] dénár valamennyi fent említett javadalom kiváltására, de nem azért, hogy [...] közepeset [...] emeljenek, amely [...] hanem olyan épületet [...] méltóbb nagy épületet [...]

Az állandó vizitátorról. *Negyedik fejezet.*

A negyedik fontos gyógmód az lenne, ha az apostoli szentszéknek állandóan itt tartózkodó személy állna rendelkezésére, aki ellátná a nuncius vagy az apostoli vizitátor teendőit. De nem szükséges és nem célravezető, hogy az illetőnek ilyen vagy olyan címe és rangja legyen, mert ezzel irigységet ébresztene az eretnekekben, a politikusokban és a papokban, akik ellen ezt a rendszert be kellene vezetni. Elegendő egy egyszerű papi személy, és talán nem lenne oktalanság, ha egy ideig ismeretlenül tevékenykedne, mert így jobban kifürkészhetné az országot. Az sem fontos, hogy az illető nagyon tudós és művelt személy legyen, vagy hogy tudjon magyarul, elég, ha a hétköznapi, egyszerű latin nyelvet ismeri. De az nagyon fontos, és a cél tekintetében mindennek a veleje, hogy legesleginkább az istenszeretet és a lelkek üdvösségének gondja vezérelje, hogy ne legyen becsvágyó vagy kapzsi, hogy ne lehessen ajándékokkal és hízelkedéssel megrontani, szüntelenül járja az egyházmegyéket, több-kevesebb időre állapodjon meg egy-egy he-

ilyen, ha szükségét látja, és szerezzen értesüléseket, amelyekről azután időről időre levélben számot ad Őszentségének, akinek ily módon az egész Magyarország a szeme előtt lesz ... [...] alkalmanként gondoskodhat minden hiba kijavításáról és először [...] megismerheti a püspöki kinevezésre alkalmas személyeket, továbbá azokat, akik nem kevésbé alkalmasak, de gonosz mesterkedésekkel – mint mondtuk – előretolják magukat, hogy elfoglalják a szerények helyét, amint ezt nagy részben tették ez ideig, s a vizitátor, miután ily módon megismerte a jelölteket, kinevezésük előtt jelentést tehet róluk a Szentszéknek és az udvarnál működő nunciusnak, hogy idejében elejét lehessen venni az említett hiba elkövetésének. Tetejébe a szóban forgó személy felettébb hasznosan intézheti az említett jelöltek esetében az eljárásokat. Ugyanis egy idegen, ha olyan tulajdonságokkal bír, amelyenről beszéltünk, sokkal alkalmasabb a püspökök kinevezéséhez szükséges eljárás lefolytatására, mint bármelyik itteni sőt talán valamennyi magyarországi püspök. Harmadszor helyettesítheti a püspököket egyik kötelességük, a limina apostolorum ellátásában, beszámolhat egyházmegyéikről, és jobban számol majd be, mint ők maguk. Ugyanis voltaképpen az ország helyzete, a tetemes útiköltség és az életveszély, valamint a pápai udvarban szokásos megbeszélések nehézségei és egyéb okok miatt,

amelyek törvényesen nem igazolhatók, bár valamennyi magyar püspök megesküszik rá, hogy elutazik Rómába, szinte egyik sem indul el, sőt, ami rosszabb, igen kevesen kérnek felmentést e kötelezettség alól, és nem számolnak be hanyagságból, és mindezért senki sem dorgálja meg őket. Ám, ha mégis elmennének Rómába, vagy valamelyik papjukat küldenék oda, hogy teljesítse a kötelességüket, ugyan ki hinné el, hogy saját hibájukat híven tükröző beszámolót tartanának. S mindezt csak öt évenként tennék meg [...] a vizitátor pedig hónapról hónapra megtehetné, s mivel pártatlan, a valóságához hívebben számolna be. Negyedszer pedig, mivel Magyarországon, ellentétben sok más keresztény országgal, ahol nagyon helyesen tartományi és egyházmegyei zsinatokat tartanak, nem szokás ilyen szinódusokat összehívni, véleményem szerint nem lenne célravezető meghonosítani e szokást, mert különben az egymással szemben álló csoportok még jobban összekülönböznének, és mivel csak nehezen lehetne a papokat egybegyűjteni, és ha mégis egybegyűlnének, temérdek nehézség merülne fel a szükséges határozat meghozatalában, ugyanis a király természetesen nem hoz törvényt és nem mond ki ítéletet saját maga ellen. Ám az említett vizitátor ezt a hibát is ki fogja küszöbölni, sőt saját eszközeit felhasználva fennhéjázás és perpatvar nélkül mindent jobban fog intézni. Ugyanis

tájékoztatván a pápát a hibákról, Őszentsége hol az egyik, hol a másik püspöknek, hol maguknak a fejedelmeknek írásban megküldött rövid, szelíd és atyai buzdításaival apránként megszüntetheti a visszaéléseket, és a szent kánonokat újra meg fogja tartatni. Végezetül pedig a vizitátor ellenőrzi majd és szorgalmazza, hogy mindazt, amit Őszentsége elrendel, végre is hajtsák. Mondom, az illető igen kis költséggel nuncius, vizitátor, apostoli főesperes, színódus, a püspökök megbízottja, mindent egybevetve Őszentsége szeme és jobbkeze és a megújulás lelke lesz egy személyben. Eddig a megújulást szolgáló négy fontos gyógmódról szóltam. Most pedig röviden négy kevésbé fontos kérdésről fogok beszélni. Először a diszpenzációról, másodsor a börtökről, harmadszor a misekönyvekről és más könyvekről, amelyeket a templomban használnak, negyedszer a püspökök elsőbbségéről és öltözködéséről.

A diszpenzációkról. *Első fejezet.*

Nem kétséges, hogy, mint a többi országban, Magyarországon is vannak olyan pápai hatáskörbe tartozó ügyek, amelyek elintézése végett Rómába kellene menni vagy küldeni valakit diszpenzációért. De amint a tapasztalat mutatja, vagy az ország állapota, vagy az utazás tetemes költségei vagy a lakosság barbársága miatt nem mennek el Rómába,

és a megyéspüspökök se küldenek oda senkit; emiatt aztán a megyéspüspökök lelkiismerete sohasem tiszta, és súlyos teher nehezedik rá. Így hát, ha Őszentsége méltóztatna hozzájárulni, igen helyes volna az említett ügyek tekintetében felhatalmazást adni a püspököknek, amint ez számos szerzetesrendnek és magánembernek is megadatott, és a püspökök részben és egészben alkalmasságuknak megfelelően kimondhatnák a diszpenzációt.

A böjtökről. Második fejezet.

A magyar nemzet hajdan nagyon vallásos volt, és többek között főként Miasszonyunkat, Magyarországnak patrónáját övezte ájtatos tisztelettel. Ezt a kultuszt Szent Gellért vértanú, az első csanádi püspök, velencei nemesember és Szent Benedek-rendi szerzetes vezette be, és ő honosította meg azt a szokást is, amely már az egész keresztény világban elterjedt, hogy minden szombaton misét mondjanak Miasszonyunk emlékezetére. A magyarok azt is átvették, hogy ünnepélyes misét hallgasanak Miasszonyunk cselekedeteiről. *Item*²⁰ az esztendő valamennyi vigiliáján kívül minden pénteken megtartóztatták magukat a tojásevéstől és a tejtermékek fogyasztásától. De manapság ez az ájtatos buzgalom immár lelohadt, még azok sem követik a régi szokást, akik megmaradtak katolikusnak, és bár húst esznek, akárcsak az eretnekek, nem tartózkodnak a böjtöléstől.

tatják meg magukat a tejtermékektől, egyrészt azért, mert bőviben vannak, másrészt pedig Magyarországon nehéz halat és olajat szerezni, harmadrészt mindebben a szomszédos cseh, morva, osztrák, stájer és a többi vagy a német katolikusok példáját követik, akik e tejtermékek fogyasztására felhatalmazást kaptak a szentszéktől, sőt sokan azt mondják, hogy Ferdinánd császár ezt valamennyi országában, közöttük Magyarországon is elrendelte. Megítélésem szerint célravezető volna, ha a régi ájtatos szokás dicséretben részesülne, és az erre való buzdítás se maradna el, de azok, akiknek nehezebb esik a tilalmat megtartani, engedélyt nyernének a tejtermékek fogyasztására, amint a többi szomszédjuk is engedélyt nyert, és a tilalom megszegése nem terhelné lelkiismeretüket, hiszen Spanyolországban, ahol a katolicizmus nagyon erős, engedélyt kapnak rá, hogy szombatonként [...] belsőséget egyenek [...] Ami bizony lanyaha [...]

A misekönyvekről, breviáriumokról. *Harmadik fejezet.*

Magyarországon a különböző templomokban különböző egyházi könyveket használnak, s ezért az isteni szertartások liturgiája is különböző, s némelyik nemigen pallérozott. Ezért talán vissza kellene állítani a római liturgiát. És mivel a főpapok java

részének nincs túlon túl nagy lelkiismeret-furdalása amiatt, hogy nap nap után nem olvassa a breviáriumot, rá kell szorítani őket, hogy teljesítsék e kötelességüket, de úgy tűnik fel, az lenne az ésszerű, ha valamilyes segítséget kapnának, mert akkor szívesen tennének eleget e felszólításnak. Mindezzel kapcsolatban tekintetbe kell venni, hogy a római breviáriumban sok változat és megjegyzés van, s emiatt nehezen boldogul vele az, akinek nincs nagy jártassága és gyakorlata, de azok, akik bírnak a megfelelő felkészültséggel, olvassák csak a breviáriumot, hiszen a breviárium bevezetőjében jó néhány rubrika található, és más könyvek is rendelkezésre állnak, amelyek napról napra megjelölik a megfelelő szertartást. Manapság [...] a magyar papok java része, például a falvakból származó fiatalok és más egyszerű lelkipásztorok nem értik meg eléggé az említett rubrikákat, és nincsenek birtokában az említett szertartáskönyveknek. De nem tudom, célravezető volna-e megszüntetni a sokfajta változatot, és olyan könnyítéseket bevezetni, amelyek segítségével bármelyik pap elmondhatja a szertartás szövegét (*mellette a lap szélén: nehézség nélkül, figyelmének elkalandozása nélkül megtehetné*) annak érdekében, hogy szívesen lássa el feladatát és ne terhelje meg saját lelkiismeretét [...]

A püspökök elsőbbségéről és öltözködéséről.
Negyedik fejezet.

Magyarországon az a szokás, hogy ha valakit ki-neveznek püspöknek, nyomban el is foglalja püspöki székét, noha ezután hónapok és évek múlva nyeri el a megerősítést, de már igazi püspöknek tartja magát, pedig még csak egyszerű pap, helyet kap az államtanácsban, mint a többi felszentelt püspök, és egyházi vezetésben, sőt néha rangban feljebb kerül, mint néhány felszentelt püspök, s mindez nem az ország alkotmányának előírásai szerint történik, amint az érintettek állítják, hanem merő visszaélés révén. Aztán valamennyi püspök atlasz, damaszt, bársony és másfajta selyemruhát visel, némelyek római köntösben vagy palástban mutatkoznak otthonukon kívül, és köntöseiket télen nyestprémmeel, farkas- és szarvas-, illetve más hasonló értékes bőrrel béleltetik ki. Talán célra-vezető lenne, és nem ütközne nehézségbe, ha egyikük-másikuk figyelmeztetésben részesülne atekintetben, hogy miképpen viselkedjék ilyen [...] És arról, amit helyes volna megtenni, sok mást is fel lehetne említeni, ha időt nyerhetnénk a tájékoztatóra, és lehetőségeket a teendők kifejtésére. Úgy vélem, jómagam csak annyit adtam elő, amennyire utasítást kaptam, és bocsánatot kérek tudatlanságomért.

III.
[A KATOLIKUS HIT ÁPOLÁSÁRÓL
A TÖRÖK ÁLTAL MEGSZÁLLT
TERÜLETEKEN]

1612

BOLDOGSÁGOS ATYA!

Magyarországnak abban a részében, amelyet a törökök uralnak, csupa keresztény él, javarészt katolikusok, de sok közöttük az eretnek és a szakadár is, ez utóbbiakat sok görög szertartású lelkipásztor és pap gondozza, de a szegény katolikusok híjával vannak (a püspököknek) a papoknak. Igaz ugyan, hogy vannak püspökeik, de ezek számára nem biztosítható, hogy eljussanak a székhelyükre. Így hát e szegény lelkek gondozására nemigen találhatunk más gyógymódot, mint azt, hogy Szent Ferenc obszerváns szerzetéből rendeltessenek püspökök nekik, a ferencesek ugyanis biztosan elláthatják feladatukat az említett országrészben, és fogadalmukhoz híven megélhetnek alamizsnából.

Vagy valóban utasítást kell adni az említett helyek püspökeinek, hogy gondoskodjanak jó vikáriusokról és más világi papokról, és küldjék el őket egyházmegyéjükbe. És ha nem találnak rátermett lelkipásztorokat, illetve nem találnának eleget (amint valóban nem is találhatnak), nevezzék ki vikáriusoknak az obszerváns rend tartományfőnö-

keit és más tisztségviselőit, és lássák el őket a szükséges utasításokkal és felhatalmazással, hogy ugyanúgy eleget tehessenek kötelességüknek, mint Boszniában tevékenykedő rendtársaik. Erre az esztergomi érseknek és az említett obszervánsok rendfőnökének kellene utasítást adni. És így krisztusi gondozásban részesülnek majd azok a szegény, magukra hagyott lelkek.

A SZLÁVOK

(Megtalálható: Istvánffy M. gyűjteménye,
OSZK Fol. Lat. 3606 (III. fol. 61-62.
Évszám nélkül.)

A KIKET ez idő szerint közönségesen szklávoknak, a latinos műveltségűek szlávoknak, a görögben szlavinoknak és tulajdonképpen szlovinoknak (mert ők magukat így hívják) neveznek, azokat régen szarmatákként említették. Sarmatiából pedig, ahogy azt a geográfusok leírják, kettő is van: egy európai és egy ázsiai. Az európaiat lengyelek (poloni), az ázsiait oroszok (russi) lakják, akik oroszok, roxolánok, ruthénok és moszkoviták. A lengyelek a sík vidékről, a moszkoviták (fő)városukról kapták nevüket.

Ebből az ázsiai Sarmatiából jöttek azok a népek, amelyek Vandáliát, Germániának a Balti-tenger melletti részét elfoglalták; elűzvén őslakosságát, hatalmukba kerítették a Dantiscus [Gdańsk] városától illetve a Visztula folyótól (a régieknél Viadrus) Dánia vidékéig, Lubeca [Lübeck] városáig és az Elba folyóig terjedő területet. Ezeket egykor a legkülönbözőbb elnevezésekkel (vindek, vinnek, vinutok, vinitok, venétek, thenétek) illették. A vandálok, akik egy ideig a hispánok felett és Afrikában gyakorolták a főhatalmat, nem szlovinok, hanem germánok voltak. Ezt királyaik neve és az időpont

is megmutatja. Ők Afrikát ugyanis Szent Ágoston idejében, kb. Kr. u. 400-ban szállták meg, a szlovénok pedig Vandáliára körülbelül 500 táján támadtak. Őket, sorsuk kedvezőtlenül alakulván, Nagy Károly és az őt követő frank császárok meghódították; és miután megkeresztelkedtek, elsajátították a polgáribb erkölcsöket és végül a hódítók nyelvét is; ők azok, akiket most pomeránoknak, azaz tenger-mellékieknek és mecklenburgiaknak (megalopolitanos) mondanak.

Ugyanebből a Sarmatiából jöttek azok is, akik elűzván a bojokat Bohémiában, Lusatiában, Moráviában és a velük szomszédos vidékeken szálltak meg. Innen származnak, akik túl a Kárpátok hegyvonulatán először leigázták Pannóniát, majd átkelve a Dunán sokszor támadtak Trákiára és Illyriára, s végül megszüntetvén a rómaiak hatalmát, megvetették lábukat Dalmáciában, valamint a szomszédos provinciákban, és már ezer éve birtokukban tartják e területet. Ez Justinianus, Maurikios és Phokas császárok uralkodása alatt történt.

A bulgárok is a szarmaták közé tartoznak, ők az ázsiai Volga folyóról kapták a nevüket. Kétséggkívül innen is kell származtatni őket, ahol pedig most laknak, amely egykor Trákia volt, annak a saját nevüket adták.

Mindezen népek ugyanazt a – csak dialektusában különböző szlovin vagy szarmata – nyelvet beszé-

lik. Ami pedig csodálatra méltó, s amely dolognak az okát nem tudtam kideríteni, az, hogy akik az Adriai-tengernél élnek, a nyelv tisztaságában az összes többit messze maguk mögött hagyják, noha mégis ezek közül ők vannak a legkevesebben.

Vannak, akik úgy vélik Chehus, Lehus és Russus atyák alapján, hogy a csehek (bohemi), a lengyelek (poloni) és az oroszok (russi) Dalmáciából veszik eredetüket. A történelem és maga az értelem mond ellent ezeknek a vélekedéseknek, s ezek arra intenek, hogy épp az ellenkezőjét higgyük el.

Tévednek, akik azt gondolják, hogy a szkíták és a szarmaták ugyanazok. Hiszen az utóbbiakat a mi időnkben helyesen lengyeleknek (polini) és moskoknak (moschi) nevezik. A szkíták pedig, akiket tartaroknak (tartaros) vagy tatároknak (tattaros) mondunk, s akiket a régiek taurusoknak, vidéküket pedig Taurica Chersonesosnak mondtak, a velünk határos egyetlen és ezért jól ismert Szkítia provinciáról kapták elnevezésüket.

Végezetül: csak képzelődnek, akik azt erősítgetik, hogy Szent Jeromos a szlovén nemzetségből való, hogy értette ezt a nyelvet, és úgy hiszik, erre lefordította a Bibliát. Mivel Hieronümosz szavait rosszul értelmezték, én őket játszva megcáfolom. Ugyanis ahol ő azt állítja, hogy a saját honfitársainak fordította le a szent könyveket, ott nem a szlovínokat, hanem a latinokat érti. Hogy pedig azokat

latinra fordította, azt mindenki tudja. És nem is érte meg, hogy egy olyan kiváló férfiú annyit fáradozzék azon, hogy a barbároknak a szentírás valamennyi könyvét olyan érthetővé tegye. Nem tagadjuk, hogy ő nem dalmát volt és illyriai, de a szlovénok ezekbe a provinciákba csak kb. Kr. u. 600-ban jöttek. Szent Jeromos pedig 400 körül élt, tehát nem is ismerhette ezt a nyelvet.

Ha valaki azt kérdezné tőlem, milyen volt hát ekkor a dalmátok (horvátok) és az illyrek nyelve az azt mondja meg nekem először, milyen volt a hispánoknak, a galloknak a latintól különböző anyanyelve, amelyet attól kezdve, hogy alávetették magukat a római hódítóknak, egészen máig – elferdített formában – használnak.

Miután kérésedre legbölcsebb Varseviciusom a lengyelek eredetéről szóló dialógusodat végigolvastam, a nem megbízhatatlan feltevésekre, hanem a történelmi bizonyítás hitelességére és ésszerű okokra támaszkodva, ezeket láttam jónak neked röviden előadni. Mindazonáltal tiszteletben tartom ezeket illetően a te és a hozzád hasonlók véleményét is.

A neked elkötelezett

Faustus Verantius

UTÓSZÓ
ÉS JEGYZETEK

1638
Princ. pr ac Qrē. dñe Lem

Audis. D. Vram machinas conuincere quib.
 Cortina vobiscum includere possit. Ex ip.
 ego qd ingenui ac qualemcumq. factum ad hanc
 rem humiliter offero. Poles qm Religionem sa.
 ctissimam ac Principibus meis dñis, me ipse mu.
 niri meq. equid. faciat. Si quid consilium
 ex hac re T. V. sumere voluerit, vniq. qd. p.
 cupiat, sin aut. mea sincere voluntate inspect.
 Ego aut. quod viribz ingeny consequi non possim.
 id vobis ac Galys d. V. opt. max. obtinere.
 ac pro salute et felicitate. V. p. care Audito
 Praga Sept. 1603.

Scilicet

Junil. 1603

Paulus Verantius
 in Robus Canadij
 in Vinea
 S. R. M. Conr.

A levél aláírása az fró által használt nevet őrzí

VERANCSICS FAUSTUS, A HUMANISTA TUDÓS

Verancsics Faustus munkáinak magyar nyelvű kiadása régi adósságot törleszt. A Verancsics Antallal szoros kapcsolatban álló Faustus nevét nem nagybátyja, a tudós politikus és diplomata tekintélye teszi megjegyzésre érdemessé a mai olvasó számára. Önmagában és önmagáért érdemel figyelmet a magyarországi humanista tudományosság e sajnálatosan kevésbé ismert kiváló egyénisége. Mert kétségtelen, hogy a 16–17. század fordulójának egyik nagy tudású, rokonszenves emberi tulajdonságokkal bíró egyházi méltósága, politikusa, diplomatája és – sokoldalú érdeklődése alapján – polihisztora áll előttünk a csak töredékesen rekonstruálható életrajzból és a Magyarországon jelenleg ismert műveiből.

1616-ban Velencében két olyan könyvet is nyomtatnak, amelyek szerzőjeként Verancsics Faustus csanádi püspököt jelölik meg: az egyik címe *Machinae novae* (Új gépek), amely gyakorlati tudásának és leleményességének maradandó bizonyítéka, a másik könyvecske pedig a *Logica nova* (Új logika), amely bölcseleti ismereteinek összessége.

A reneszánsz gondolkodóinak műveik címében rejlő, a jövőre irányított entuziazmusával állunk szemben? A halált előre megérző sietség az indítéka, vagy talán csak a véletlen játszott közre az azonos megjelenési évnél? Mintha erre a rövid időre a „procul negotiis” csendes visszavonultságát, a békés, fegyverek zajától mentes múzsák világát szellemi betakarításának utolsó nagy lehetőségeként kapná az élettől. Mert alig érkeznek meg a köszönőlevelek a küldött könyvekért – köztük az éppen érsekké kinevezett Pázmány Péteré –, amikor 1617 elején (feltehetően január 27-én) Verancsics Faustus váratlanul elhalálozott.

A mai olvasók előtt talán a *Machinae novae* életútjának legjellemzőbb, legeurópaibb összefoglalója. Elmélet és gyakorlat zseniális ötvözete, öt nyelven (latin, olasz, spanyol, francia, német) írt technikai gondolatok, ötletek, újítások tárháza. S nem utolsósorban tükrözője egy nála is fellelhető általánosabb attitűdnek. Ajánlásában a tudatlanok butaságának ártalmasságáról beszél, megjegyzésével egy olyan alapállást képviselve, amely nyilvánvaló cáfolata mindazok törekvésének, akik – pár évvel előre vetítve Bacon véleményét – „azt a hitet szeretnék kelteni, hogy amit eddig meg nem értettünk és fel nem találtunk, azt ezután sem érthetjük meg és találhatjuk fel”.

Ha az ismeretlen festő által készített arckép Ve-

rancsics Faustus saját „datálása” szerinti képalírását tekintem mérvadónak, 67 éves, amikor művei megjelenése színhelyén utoléri a halál. Holttestét szülőhelyén, a dalmáciai Sebenicótól (Šibenik) nem messze, Prvic szigetén temették el. Végakaratára szerint a koporsóba mellé helyezve kézíratos munkáját, a *Dalmácia történeté*-t.

Életének ezek az utolsó évei jelképezik talán a legteljesebben, hogy miként fonódott egybe nála elválaszthatatlanul a tudományok, a szülőföld s a hazájának tekintett Magyarország iránti szeretet és felelősségérzet. Ekkor már egy évtizede távol él. Ma még ismeretlen, hogy elhatározását a Bocskai-felkelés eseményei mennyiben befolyásolták. Az viszont kétségtelen, hogy mint az ország egyik tekintélyes egyházi méltósága (azaz címzetes csanádi püspök) és korábban magas hivatali tisztséget (a magyar kancellária titkára) betöltő személyisége, nem kívánta beváltani a pályafutásához fűzött reményeket az ellenreformáció kaotikus bizonytalanságai közepette, elfogadván az erőszakoskodások tudomásulvételének beleegyező erkölcsi magatartását. Világosan utal a közelmúlt szégyenletes eseményére 1616-ban, nem sokkal Rómába érkezése után a pápához írt emlékiratában: „...nemrégiben tekintélyüket felhasználva fegyverrel és vérontással próbáltak visszaszerezni néhány templomot... A főpapok egyáltalán nem gondoltak rá, hogy hiva-

tásuk ennek éppen az ellenkezőjét parancsolja nekik... A háborúskodás miatt nemcsak az eretnekek makacsolták meg magukat hitetlenségükben, hanem sok katolikus is megzavarodott, sok katolikus buzgalma lanyhult”.

Mint ismeretes, Belgiojoso kassai főkapitány 1604. január 6-án erőszakkal visszafoglalta a Szent Erzsébet-templomot a lutheránusoktól. Hogy közvetlenül éppen ez az esemény érlelte-e meg benne az elhatározást az önkéntes száműzésre, nem dönthető el, legfeljebb gyanítani lehet.

Úgy tűnhet, nem végleges távozásáról van szó. Legalábbis erre lehet következtetni a II. Rudolf által számára engedélyezett útlevelekből és vámmentesítő iratokból, s Verancsics ügybuzgalmából, amellyel a számára 1604. december 18-án kelt adománylevéllel juttatott (ipoly)sági prépostság javadalmainak jogosságát biztosíttatja az – utazását egyébként melegen támogató – uralkodóval távollétének idejére is. Ugyanakkor Rómába érkezve már a szerzetbe lépés gondolata foglalkoztatja. Életének ez a ma még meglehetősen homályba vesző időszaka mégis inkább a Curiához benyújtott emlékiratai miatt igazán fontos. A magyarországi kapcsolatait feltehetően Rómában is elevenen ápoló Verancsics kötelességének érezte a pápát tájékoztatni a hazai állapotokról, s amint arról reformjavaslatai tanúskodnak, felelősséggel hitte és

vallotta, hogy a katolikus ellenreformáció ügye csak az egyház belső megújulásának útján valósítható meg. Verancsics jelentése alapján nyilvánvaló tény a pápai udvar számára, hogy a katolikus egyház Magyarországon gyakorlatilag megszűnt. Ezt igazolják a számadatok. Ebben az időben a magyar királyság egész területén 300 katolikus áldozár volt, beleértve ebbe a számba a fő- és alsópapságot és a szerzetesrendek tagjait is. „Ezer eretnek esik az országban egy katolikusra” – írja a pápa tájékoztatója, a mai ismereteink szerint csakis Verancsics Faustus személyével azonosítható egyházi személyiség.

A katolikus vallás megrendült helyzete az egyik oldalon, Francesco Patrizi, Giordano Bruno és Campanella utópisztikus reformjai, az ellenreformáció által lángra lobbantott máglyák alig elhamvadt nyoma a másikon. Vallásos meggyőződése, a bölcs megfontolás és a pápaságba vetett hite készíthették mégis arra, hogy távol hazájától a megújulás járható útjait keresse. A pápai udvar bizalmát, támogatását élvezi itáliai tartózkodása alatt, sőt pár év múlva éppen személyében vélnek megtalálni az erdélyi püspökségre legalkalmasabb jelöltet. Verancsics Faustus azonban nem térhet már vissza sem világi, sem egyházi hivatalba. Megállapodott tudományos-rendszerező tevékenységének maradandó bizonyítékait hagyja az utókorra ebből

az időszakból, s mint említettem, csendes, visszavonult életének itt Velencében, egyik kedves városában vet véget a halál 1617-ben. Mintegy az ő reformjavaslatait viszi tovább és valósítja meg az általa is nagyrabecsült Pázmány Péter, akit ugyanabban az évben neveznek ki esztergomi érsekké.

Verancsics Faustus hazánk történelmének egyik legzaklatottabb korszakában élt. Azt gondolhatnánk, a fellángoló háborúk, a vallási veszélyeztettség érzése nemigen teremtetek kedvező feltételt az elmélyült tudományos munkálkodáshoz. Milyen töről fakadt, honnan táplálkozott, miként terebélyesedett ki tudományának termő fája, hogy kiváló szellemi képességeivel, tehetségének sokoldalúságával ámulatba ejti a mai olvasót is?

A boszniai eredetű, a török terjeszkedése miatt északabbra menekülő s valamikor a 15. században Sebenicóban (Šibenik) megtelepült Verancsics család a 16. században három jeles férfival dicsekedhet. A közülük mind ez idáig legismertebb Verancsics Antalón kívül Faustus apja, Verancsics Mihály és maga Faustus is politikai, diplomáciai és tudományos tevékenységével Magyarországhoz köthetik.

Faustus 1550 körül született Sebenicóban. Neveltetésében még az apánál is nagyobb a meghatározó, inspiráló szerepe nagybátyjának, Verancsics Antalnak. 1561-től közel hét esztendőt tölt nagy-

bátyja pozsonyi házában. Rendkívüli tehetségére, kiváló nyelvi érzékére ő figyel fel először. A horvát, magyar, német nyelv tudása mellé már bizonyosan megszerzi az alapismereteket a görög és a latin nyelvből is. Egyébként nehezen hihetnénk Nicasius Ellebodius, a jeles németalföldi humanista szavainak, aki arról számol be Verancsics Antalnak 1571-ben, hogy Faustusszal Arisztotelészt olvassa.

A nyelvek megtanulása s a műveiben később alkalmazott soknyelvűség a magyarországi késő reneszánszban elfoglalt sajátos helyével magyarázható. Munkássága mintha Janus Pannonius sorsával rokonítaná, akiért a magyar, a horvát és az olasz irodalomtörténet egyaránt versengett. De Verancsics Faustus sem nemzeti kategóriákban gondolkodott, miként Janus Pannonius, Bonfini vagy Bél Mátyás sem. Élete ma még ismeretlen mozzanatainak feltárásában általános elvként fogadhatók el Klaniczay Tibor megállapításai: „Ami a maga korában nem különült el nemzeti szempontból, ami közös örökség, azt az utókornak sincs joga egyik vagy másik nép kizárólagos nemzeti tulajdonává minősíteni”.

A jogi, orvosi, természettudományi és filológiai történelmi képzés terén ekkoriban Padova a legkiválóbb egyetemek közé sorolható. Mintegy a családi és a magyar hagyományoknak megfelelően, Verancsics Faustust nagybátyja szintén Padovába küldi. Ismeretes, hogy Faustus 1568 őszén már

Padovában van. Nagybátyja politikai-egyházi pályája ekkoriban tündököl a legfényesebben. A pécsi majd egri püspökség után 1569-ben esztergomi érsek lesz. 1572-től pedig I. Miksa Magyarország helytartójává nevezte ki. Még a Faustust dorgáló, túlzó költekezései miatt megfeddő levelei is aggodó szeretetről tanúskodnak. Az érsek nagy jövőt jósol a tehetséges, ám nem papi pályára készülő ifjúnak.

Feltehetően 1572 közepén hagyja el Padovát. Amikor Verancsics Antal 1573. június 15-én váratlanul meghal, Faustus is ott van a Magyarországról Dalmáciába, illetve Velencébe visszaköltözködő család kíséretében. Pontosan nem tudni, mikor jön vissza ismét Magyarországra, de minden valószínűség szerint életének következő jelentős állomása Pozsony, ahová szoros szálakkal köti nagybátyjának szellemi és némi anyagi öröksége is.

Az 1560-as évektől a magyarországi humanizmus igen jelentős központja Pozsony. Az itt tevékenykedő humanista nemzedék légköre vette körül Faustust, aki ekkoriban nagybátyja életrajzának megírásával és kéziratainak rendezésével foglalkozott. Az 1569-ben elhunyt Oláh Miklós esztergomi érsek környezetéből emelkedik jelentős személyiséggé pártfogoltja, Radéczy István, az itt tömörülő humanista kör központi alakja. Oláh és Radéczy kivételével valamennyien Padovában vé-

gezték tanulmányaikat. Kissé kiterjesztve a kört (Bécs, Pozsony, Nagyszombat), Magyarország e nyugodt sarka a humanizmus számos kiválóságának biztosította bekapcsolódását Európa szellemi vérkeringésébe. Így pl. Zsámboki János, Forgách Ferenc, Istvánffy Miklós, Dudith András, Gyalui Torda Zsigmond, s természetesen Verancsics Antal, továbbá Kovacsóczy Farkas, s a város gyakori vendége, Berzeviczy Márton említhetők meg az itteni humanisták sorából, és nem utolsósorban korábbi tanulótársuk, Nicasius Ellebodius, aki 1571-től tartózkodik Pozsonyban, s akinek élete legtermékenyebb időszakát alkotják az itt eltöltött esztendőik.

1579. szeptember 27-én Fejérvöly István püspök méltató oklevéllel kinevezi Verancsics Faustust veszprémi várkapitánnyá és a püspökség Zala, Győr és Somogy megyék területén fekvő birtokainak kormányzójává. Talán itteni tapasztalatai, megfigyelései is ott rejtőznek a *Machinae novae* gyakorlati hasznosságot kereső találmányaiban.

1582-ben a csillagászat és alkímia tudománya iránt érdeklődő, technikai kérdésekben sem érzéketlen, az uralkodás terheit megkönnyítendő órákkal és szerkezetekkel szívesen foglalatoskodó II. Rudolf királyi titkárává emeli. A prágai udvarban Faustusnak nemcsak módja nyílhatott a természet-tudományos, technikai, műszaki ismeretszerzésre,

de közvetlenül tanulmányozhatta az ellenreformáció módszereit, tapasztalhatta a katolikus vallást eredeti, egyeduralkodó helyzetébe mindenáron visszahelyezni akaró türelmetlenséget. A 16. század közepétől éppen a Bécshez közel eső részeken kezdett szervezkedni az ellenreformáció is. Központja Nagyszombat (a török elől ide menekült esztergomi érsekség székhelye), Pozsony (a királyi Magyarország ideiglenes fővárosa és a királyi hivatalok egy részének színhelye) és Bécs, a Habsburg királyok rezidenciája. Mint királyi titkár bizonyosan sokat utazott, s fontos diplomáciai megbízatásokat teljesített. Alighanem több rendelet alá került az ő alapos kalligráfiai ismeretekre valló, szép kézírása is. Döntésének okát csak találgatni lehet, mindenestre tény, hogy 1594-ben megvált – az uralkodó által elismeréssel illetett – szolgálatától. A török újabb nagy támadása idején elhatározásában talán politikai indítékot kell látnunk? Vagy egyszerűen a tudós türelmetlensége fordít hátat a világi-diplomáciai megbízatásoknak? Ötnyelvű szótárának megjelentetéséért siet Velencébe?

1598 újabb jelentős dátum Verancsics Faustus életében. Az uralkodó kinevezi csanádi püspökké, mely tisztségében 1600-ban nyer megerősítést. A török hódoltság miatt csak címzetes püspökként áll egyházmegyéje élén, de a magyar közjog szerint a királyi tanács tagjává válik. Verancsics élete vé-

gégig használja a csanádi püspök titulust, noha II. Mátyás, Magyarország királya – távollétére hivatkozva – mást nevezett ki csanádi püspökké, sőt megfosztotta őt legfontosabb javadalmától, az (ipoly)sági birtokoktól is. A kortársak is jogtalan-nak találták a király intézkedéseit, maga Pázmány még 1615-ben is csanádi püspöknek és sági prépostnak címezi Verancsics Faustust.

Életének felvázolt eseményeit a későbbi kutatások számos új szemponttal egészíthetik ki. És várhatóan néhány személyesebb kérdés is világosabbá tehető új források felbukkanásával, illetve az évszázadok során elkallódott dokumentumok esetleges előkerülésével. A legizgalmasabbnak tűnő padovai és pozsonyi évek forrásanyagának megismerése mellett fontosak lehetnének pl. a birtokviszonyaira, jövedelmeire vonatkozó részletesebb adatok, vagy házasodási rejtélyének hitelt érdemlő feloldása is.

Verancsics Faustus abba a szerencsés helyzetbe került, hogy nagybátyja halála után örökölte annak könyveit és kéziratait. Ezek minden bizonnyal sok segítséget nyújthattak a pozsonyi házba költöző és sokoldalú érdeklődésű fiatal tudósnek. Faustus halála után már szerencsétlenül alakult a Verancsics-hagyatékok sorsa. Faustus munkatársának és földijének, a később tudományos szélhámoskodásairól nevezetessé vált Marnavics Tomkó Jánosnak nem csekély szerepe lehetett abban, hogy

a csanádi püspök kéziratban maradt munkái – és Verancsics Antal számos irata – mindmáig nem kerültek elő, ellentétben a kalandos úton-módon, de mégiscsak hazakerült Verancsics Antal-hagyaték-
kal.

★

A 16. században a latin továbbra is megtartotta vezető szerepét a filozófia, teológia, a történetírás és a természettudományok terén. A tudósok, a legműveltebb humanisták latinul írtak, latinul leveleztek egymással. Verancsics Faustus munkássága is ezt a latinközpontúságot tükrözi. De nem jelentett gondot számára, hogy a pápai emlékiratokat olasz nyelven nyújtsa be a Curiához, s talán a gyakorlati alkalmazás elősegítésének a vágya is vezérelte abban, hogy a *Machinae novae* szövegét a latin mellett még négy nyelven is megfogalmazza. Többnyelvűsége szintézise ötnyelvű szótára. A főrészében 5400 latin szót és annak olasz, német, „dalmát”, magyar megfelelőit tartalmazó szótárt, Calepinus nevezetes szótára mellett azóta is többen kortörténeti forrásként használták, és új kiadásai is vannak.

A *Machinae novae* kiadásához egy függelék is csatolt Verancsics Faustus, amelyben mintegy katalógusban felsorolva megtalálhatók találmányai, szerkezetei. Szerencsére nagyobb részüket rajzon szemléltetve jelentette meg művének kiadása-

kor, és – ha nem is a teljesség igényével – leírásukat mellékelte. Illusztrációk és bővebb leírások hiányában nem lehet pontos elképzelésünk tárházáról vagy arról, hogy milyen lehetett a mezőn felállított sütőkemence vagy a kenyérsütés kemence nélkül. És csak kíváncsiságunk izgatja bortartósítási módszere vagy az a közlése, hogy a kenyeret lehet búzával helyettesíteni. Sőt előfordul, hogy csak esztétikus ábrázolását csodálhatjuk, a részletekről nem ad felvilágosítást (Így pl. a velencei díszkútról.)

Ismereteit egyrészt tapasztalati úton szerezte, pl. a XXVIII. képnél éppen arról tesz említést, hogy a búzamosás bemutatott módját Németországban ismerte meg. Hosszú évek során gyűjtött tudásanyagának és fokozott érdeklődésének bizonyítéka a közelmúltban előkerült, 1603. szeptember 6-án Prágából írt levele. Ebben cölöpök és zsilipek rendszerének ábrázolását mellékeli. „Hivatali korlátainak” átlépéséért mentegetőzve próbál segíteni „szüleményével” Albrecht főhercegen, Németalföld kormányzóján, aki Ostende kikötőjének elzárását megoldó szerkezet iránt érdeklődik.

Olykor, ekkoriban még kéziratban terjesztett munkák alapján gyarapította technikai ismereteit (pl. Jacopo Strada de Rossberg kézirateit küldözgették szét így Verancsics korában). Sokoldalú és elmélyült érdeklődése a már meglevő módszereket továbbfejlesztő, előnyösebb és hasznosabb, az em-

beri munkaerő jobb kihasználását jelentő megoldásaival vált az utókor számára maradandóvá. Péntes István értékelése szerint a következők tekinthetők legkiválóbb alkotásainak: a daráló (VIII. kép), a szélturbina (XV. kép), az ár-apály vízimalom (XVII. kép), a lánchíd (XXXIV. kép), a libegő (XXXVI. kép), az ejtőernyő (XXXVIII. kép), a markoló (XLI. kép), a kötél-sodrógép (XLIII. kép), a nyomdahenger (XLVI. kép), a felfüggesztett (rugós!) kocsi (LXIX. kép).

Verancsics kora technikáját nem kedvtelésből kitalált ötletekkel gyarapította, hanem olyan (rész)-újításokkal, mechanikai műveletekkel, amelyek a későbbi korokban is ismertek voltak, alkalmazásuk széles körben elterjedt.

Pl. a Verancsics-féle kőtengely-mozgatású szítát használták még a 19. században is. A fejlődés, ötleteinek gazdagodása rajzain is nyomon követhető. Így pl. a vízszintes meghajtású szélmalomtól eljut a függőleges tengelyű, a szél energiáját nagyobb hatásfokkal hasznosító változathoz. Egyben ahhoz a legtökéletesebb szerkezetéhez (XIV. kép), amelynek alapján méltán tartják őt számon a szélturbina feltalálójaként. A szőlő- és olajbogyóprés mintájára megszerkesztett nyomóhenger az ő találmánya. A kocsi rugós alátámasztása pedig megcáfolja azt a manapság is létező hiedelmet, hogy a rugós kocsi feltalálása Anglia földjéhez kötődik... Aztán pl. az

ejtőernyőjénél és a markológépnél vannak olyan elképzelések, hogy Verancsics kéziratban esetleg ismerhette Leonardo hasonló találmányait, de ez a feltételezés sem vonhatja kétségbe Verancsics szellemének eredetiségét.

Figyelemre méltó sajátossága szerkezeteinek még az is, hogy nemcsak könnyítik és hatékonyabbá teszik az emberi erő kifejtését, de óvják is a munkáját végző embert. Erre szolgál a XXIII. kép fogódzója, vagy pl. a XXXV. képen a kerekeket alátámasztó villa.

A *Machinae novae* 1616-os kiadása kapcsán az ötnyelvű változatról van szó. De Magyarországon is találhatók (OSZK, Egyetemi Könyvtár) ún. nem teljes kiadásai. A köszönőlevelek 1616-ban mint először megjelent munkát üdvözlik. Ugyanakkor miért beszél a találmányok védelmét szolgáló szabadalomlevél 1614-ben újabb kiadásról? Megjelenésének vagy megszületésének valódi időpontja nehezen pontosítható. VIII. Kelemen pápa korának római árvizeire utal a szerző; ez azt jelenti, semmiképpen sem jelenhetett vagy születhetett meg a mű 1605 előtt. Szakvélemények szerint Velencében a 17. század elején nem adhattak ki könyvet ilyen minőségű papíron. Sőt ma még az sem egyértelműen eldöntött, hogy Verancsics vajon saját maga készítette-e az illusztrációkat, vagy egyik földije, ama bizonyos Bonifazio da Sebenico.

A kérdésekre megnyugtató választ egyelőre sem a magyar, sem az olasz vagy a horvát kutatások alapján nem adhatunk.

Egy 18. századi (1774) adat s ennek éppen a közelmúltban történt beigazolódása módosítja bölcseleti műve, a *Logica nova* kiadásának körülményeit. Eszerint az 1616-os kiadás előtt létezett ennek az értekezésnek egy Giusto Verace (Justus Veratius) álnéven kiadott változata is. Ez a régi, egyetlen helyen előforduló adat vált most hitelt érdemlővé egy *Logica nova* című munka felbukkanásával a Majtényiak könyvtárát részletező jegyzékben. Ahol ugyan a kiadás helye és ideje nincs feltüntetve, de Justus Veratius nevű szerzője kétségtelenül Verancsics Faustussal azonosítható. Mivel e kiadásnak mind ez ideig Magyarországon nem sikerült a nyomára lelni, azonosításuk, egybevetésük számunkra egyelőre lehetetlen. Csak föltételezhetjük, hogy az 1616-ban megjelenő *Logica nova* már egy korábbi logikai munka megvitatása alapján készített, némileg változtatott szövegű kiadás. Ha pedig elfogadjuk, hogy az 1616-os kiadás megvitatásában név nélkül szereplő spalatói érsek, Marcantonio de Dominis és Campanella is foglalkozott a logikával vitáikatban, talán nem lehet csodálkozni azon, hogy az inkvizíció számára kellemetlenné vált, s 1600-tól börtönfogságra ítélt Campanella miatt nem kerülhettek túlzottan előtérbe tu-

dományos vitáik, s Verancsicsnak csak az inkvizíció által fölszított kedélyek lecsillapodása után nem volt már szüksége álnév használatára.

Kuriózumként idézhető itt, hogy 1595. máj. 21-én Szenci Molnár Albert a strasbourgi egyetemen a következő korszerű és gyakorlati kérdést kapta a logika tárgyköréből: „Mi az oka annak, hogy csupán a dialektika tartotta meg a *nem* nevét s logikának neveztetik, s nem egyszersmind a grammatika és retorika?” A magyar deák válaszában az akkor leghaladóbb szellemi műhelyek egyikében a Sturm nevéhez fűződő, jellegzetesen késő reneszánsz elmélet megállapításait idézte. Eszerint egyedül a dialektika tud olyan tudományos (*új*) *módszert* megalkotni, amely által igazán megismerhetők a dolgok, az anyag, a világ. A retorika és a grammatika pedig nem a természettudományos megismerésben, hanem a gyakorlati, társadalmi, politikai életre való nevelésben jut szerephez e módszertan szerint. Hogy a *methodus*, az új módszer mekkora hangsúlyt kapott a korszak logikai (és retorikai) irodalmában, ezt csak legújabban sikerült megállapítani. De hogy sokszínű megvalósulására volt lehetőség, arra éppen az utal, hogy Szenci protestáns metodikájával teljesen ellenkező Verancsics Faustus katolikus talajon fogant állítása a módszerről: mereven elutasítja a logika és a retorika szembeállítását, arra hivatkozva, hogy amint

ugyanazzal a szerszámmal más-más mesterember is dolgozhat, hasonlóképpen alkalmazhatják ugyanazokat a logikai, retorikai és grammatikai fogásokat (instrumentumokat) a természet titkait kutató tudósok és a szónokok is.

Verancsics Faustus oly korban élt, amikor az európai szellemi élet arculata megváltozott. A skolasztikus természetbölcselet (fizika) elvesztette központi jelentőségét, vele együtt teret vesztett a logika is, megszűnt általános módszertannak lenni. Ezek helyébe lépett a skolasztikában a metafizika.

Az általános változásokat tükrözi Verancsics logikai compendiuma is. Arisztotelésznél még a legfontosabb volt a szillogisztika, a *Logica nova* már csak rendkívül elnagyoltan értekezik erről. A következtetéstani elhanyagolása, s a bizonyításelmélet futólagos említése *A szükségeszerű bizonyítások helyei* címen, fél lapon, mind azt mutatják, hogy ebből a logikából éppen a logika maradt ki. A közép-pontba került viszont a definíciónak viszonylag hatalmas terjedelmű, 11 lapos tárgyalása. Arisztotelész a dedukciónak magának, valamint legfőbb eszközének, a szillogizmusnak két könyvet szentelt, míg a definíciót egyik könyvében (*Topika*) röviden elintézi. Verancsics művében ezek az arányok teljesen fölborultak, s a továbbiakban pedig a logikai szakkérdések tárgyalását megszakítja egy a kategóriákat a metafizika szempontjából tárgyaló betét

(*Metafizika*), nem kevesebb mint 16 oldalon. Fel-tűnő, hogy a műben idézett forrásmunkák között egy logikai munkát sem találtunk, hanem csakis kizárólag metafizikákat. Ez a metafizikai érdeklődés okozta azt az arányeltolódást, hogy Verancsics Faustus elhanyagolja a skolasztikus logika legin-kább fejlődőképes területét, a kijelentéslogikát. Néhány példamondat arra utal, hogy Verancsics ezen a téren is rendelkezett ismeretekkel, de nem tartotta érdemesnek szólni róluk.

Negatívumai mellett, amelyek a kor általános viszonyainak a következményei, számos értékes momentumra lelhetünk logikai munkájában.

Mindenekelőtt feltárul széles körű műveltsége. Járatos az ókori szerzők munkáiban, különösen jól ismeri például Platónt. A logika tárgyalása során bizonyos esetekben olyan hagyományokat folytat, amelyek végső soron Theophrasztoszra és Eudé-moszra, Arisztotelész tanítványaira nyúlnak vissza. Ismeri és folytatja az újplatonikus kommentátorok, Porphüriosz és Szimplikiosz munkáit, de tisztában van azzal is, hogy mit mondott Plotinosz a kategó-riákról. Néha viszont saját korának felfogása sze-rint átértékel antik fogalmakat (így például az ana-lízist és a szintézist). Mindezzel azt bizonyítja, hogy tevékenysége az európai hagyományok foly-tatója is, és kora szellemi áramlatainak függvénye is. Verancsics tudományát az adott kor nemzetközi

színvonalán, annak átlagánál nem rosszabbul művelte. Semmi esetre sem volt provinciális.

E keretek közt számos újítással is próbálkozott. Az Aquinói Szent Tamásra visszamenő platonizáló felosztást elméleti és gyakorlati logikára elveti, kiáll az elmélet és a gyakorlat egysége mellett. Arra törekszik, és ez korában különösen jelentős, hogy meghúzza a határokat logika és metafizika közt. Ezzel párhuzamosan elveti azt a korábban uralkodó gondolatot, hogy a logikának a kijelentések igazságtartalmát kellene vizsgálnia. Ezt a feladatot – mai nézeteinkkel egybehangzóan – a szaktudományok hatáskörébe utalja. Voltaképpen a logika tevékenységét a forma vizsgálatában határozza meg, és ezzel megint csak korunkat anticipálta. Ugyancsak próbálkozott a kategóriatan s vele együtt a definícióról szóló tanítás megreformálásával. Fejtegetései nem nélkülözik az éles elmét, a helyes megfigyeléseket, de filológiai ismeretek hiányában – és az ő korában ez természetes – okoskodásai ma már gyermekdednek tűnnek, s nem is találtak visszhangra.

A munka természetes körülményei közé helyezve így egyszerre vall szerzőjéről és koráról.

A *Keresztény etiká*-ban, amely a *Logica nova* 1616-os kiadásában logikai értekezése és annak vitája után következik, az erények gyakorlásáról elmélkedik. Bibliai alapon nyugvó gondolkodás-

módja, korának jellegzetes teológiai-filozófiai érvei keresztényi humanizmussá ötvöződnek. Abból a hitigazságból indul ki, hogy az ember minden cselekedete erkölcsi tett, és aszerint jó vagy rossz, hogy az ember céljára, rendeltetésére irányul-e. Jellegét a szándék dönti el, a szándék az akarat hatalmában van. Ezzel Verancsics eljut a keresztény erkölccstan jellemző tételeihez.

Etikája a továbbiakban a három legfontosabbnak tartott erény, az alázatosság, a szegénység és a szűziesség gyakorlásáról értekezik részletesen, beépítve – szó szerinti idézetekkel vagy csak utalásokkal – a szentírás szövegét, a próféták kinyilatkoztatásait. Mert ez az a három legfőbb erény, amely képessé teszi az embert arra, hogy elkerülje a rosszat, és jót cselekedjen az akarat jóra irányulása, az ember végső céljának, Isten dicsőítésének és az ember boldogságának elérése érdekében.

Ebben a könyvecskében a *Keresztény etika*-t egy politikai tízparancsolat is követi: „a keresztény uralkodó számára, aki jól akarja kormányozni az országát”. Verancsics Faustus a birodalom fenntartó erejét az uralkodó tekintélyének megőrzésében látja, a tekintélyt pedig legfőképpen a katolikus vallás megszilárdítása biztosíthatja.

A katolikus erkölccstan bizonyos tételei visszatérnek emlékirataiban is, miszerint a rossz kizárólag az ember műve. S az ágostoni tanokat felidézve: a há-

borút Isten akaratára vezeti vissza, benne az egész világ urának-kormányzójának igazságos ítéletét látja.

Amikor Tóth László kutatásai alapján világossá vált 1933-ban, hogy az emlékiratok szerzője Verancsics Faustus, az olasz szöveget már nem őrizhette meg a maga teljességében első hazai kiadásukkor, ezért utal a magyar fordítás ezekre a néhol csak töredékesen olvasható részekre. Verancsics Faustus emlékiratai közül az első minden bizonynyal 1606 elején készült, amelyet szerzője közvetlenül nyújtott be az államtitkárságnál. A *De lo stato presenti* címmel benyújtott emlékirat mellett Verancsics a szerzője a pápának 1606. március 3-án beterjesztett reformjavaslatoknak is (*Il modo de restaurare*). Úgy látszik, a pápa később is kikérte tanácsát a magyarországi egyházi ügyekben. Erre utal az az 1612. június 21-én Rómában keltezett rövid emlékirat, amelyben a török hódoltság alatt sínylődő katolikusok lelki gondozására ad tanácsot a pápának.

Nem vállalkozhattunk arra, hogy Verancsics Faustus munkásságát, műveit kora tudományos életében jelentőségéhez mértén értékeljük és bemutatassuk. A válogatással a célunk elsősorban az volt, hogy a magyar múlt e kevésbé ismert, európai

mércével mérve is számon tartott tudós polihisztorának, a katolikus ellenreformáció talajából kinövő magyarországi szellemi élet egyik jelentős egyéniségének sokoldalú tevékenységét magyarul hozzáférhetővé tegyük.

Szakmai segítségükért köszönettel tartozom Ritoók Zsigmondné Szalay Ágnesnek, Váradi Bélának, és Verancsics logikai munkájának értékeléséhez és jegyzetanyaga elkészítéséhez nyújtott útmutatásaiért pedig Maróth Miklósnak.

S. Varga Katalin

JEGYZETEK AZ „ÚJ LOGIKÁ”-HOZ

1. A logikának *iudiciumra* és *invencióra* való felosztása már ókori forrásokból is ismert. Megtalálható Boethiusnak a *De differentiis topicis* című munkájában és Cicero *Topica*-jában is. Mindketten korai peripatetikus forrásokból dolgoztak, így feltételezhetjük, hogy a logikának e két területre való felosztása Arisztotelész tanítványaitól, Theophrasztól és Eudémosztól származik.

2. Az ókori logikusok analízisnek a tételek viszszavezetését nevezték, mégpedig vagy bizonyított tételekre, vagy axiómákra. Az analízis szövegbeli jelentése: felosztás, alkotóelemekre való szedés, szakít a korábbi logikai hagyományokkal. A mai szóhasználat (pl. kémiában, politikában, stb.) a szónak ezt az új értelmét viszi tovább.

3. A szintézis az ókorban a tételek axiómákból való levezetését jelentette. E terminus jelentése az analízis jelentésének változásával párhuzamosan módosult. A szintézis a mai szóhasználatban ennek megfelelően nem *levezetést*, hanem *összerakást* jelent.

4. Egy mondat alanya és állítmánya a mondat két *határa*, latinul *terminusa*. Mindkettő egy-egy

fogalmat jelöl, szemben az őket összekötő *van* (latinul *est*) szócskával. Verancsics szövegének sajátága a fogalmakat mondatbeli helyzetük alapján terminusnak említeni.

5. Ugyancsak Verancsics sajátossága az, hogy a bevett *partialis* terminus helyett a *pluralis* szóval jelöli a *részleges* fogalmakat illető kijelentéseket.

6. A szöveg eddig rövid mondatokban Porphüriosz *Eisagógé* című művének, valamint Arisztotelész *Categoriae* és *De interpretatione* című műveinek összefoglalását adta. Most áttér a theophrasztozi *Topika* előírásainak ismertetésére. Az innen következő néhány sor a logikában a fentebb említett *inveniendi pars*.

7. A meghatározásról szóló résszel Verancsics áttért az arisztotelészi *Topika* területére. Érdekes a meghatározások felosztása *nominálisra* és *reálisra*. W. Dubislaw mindmáig mértékadó könyve a definícióról azt állítja, hogy ez a megkülönböztetés Kanttól ered. Szövegünk bizonyítja, hogy mindez már korábban is ismert volt.

8. Ezt a négy kérdést valóban Arisztotelész tette fel elsőként, mégpedig műveiben elszórtan. Később a sztoikusok kanonizálták e kérdéseket, és saját négy kategóriájukra vonatkoztatták őket. Mivel csak négy kategóriájuk volt, a kérdések száma is négy maradt. Utóbb e sztoikus hagyományhoz csatlakoztak a peripatetikusok. Ők azonban nem a

tíz arisztotelészi kategória fényében, hanem általában az arisztotelészi filozófia alapján értelmezték azokat. Verancsics éles szemmel észrevette a kérdések és a kategóriák potenciális összefüggését, valamint azt, hogy mások alaptalanul próbálják a tíz kategóriát a négy kérdésre visszavezetni, mégis a történeti előzmények nem ismerete egy erőszakos cselekedetbe hajszolta: kiegészítette a kérdéseket tízre, a kategóriák számának megfelelően. A négy kérdésre válaszolva a sztoikus négy kategória szellemében valóban egy sztoikus definícióhoz juthatunk (*hypographé*), de Verancsics tíz kérdésére válaszolva az arisztotelészi kategóriatan alapján nem juthatunk arisztotelészi definícióhoz. Az így leírt definiálási eljárás Verancsics saját találmánya. A következő példák azt mutatják, hogy a tíz kérdésre válaszolva potenciálisan egy rövid traktátust kapunk.

9. Mai feltételezés szerint Arisztotelész, amikor a tíz kategóriát felsorolta, nem akart – a későbbi kommentátorok magyarázatától eltérően – teljes és lezárt kategóriatant adni. A terem falán, ahol tanított, két kép volt, mindkettő Szókratészt ábrázolta. E két képpel kapcsolatban bemutatta, mintegy példaként, hogy milyen típusú állítmányokat tehetünk Szókratésszel kapcsolatban. Ez az oka annak, hogy máskor más listát adott a kategóriákról, hol hosszabbat, hol rövidebbet.

A logikatörténet során ez az eltérés számos fej-
törést okozott a filozófusoknak. Verancsics ebben a
fejezetben ezzel a sokat tárgyalt problémával küzd.
Ő azonban nem akarja az Arisztotelész könyveiben
valóban fellelhető eltérést kimagyarázni Ariszto-
telész szövegéből, mint majdnem mindenki más,
hanem bátran nekivágva a tíz kategóriának, át
akarja – saját definícióval kapcsolatos nézetei sze-
rint – alakítani a kategóriák listáját. Ez a kutatói
habitus sokat elárul Verancsics emberi természe-
téről.

10. Arisztotelész szerint kétféle szillogizmus lé-
tezik. Az egyik a *miért*, a másik a *hogyan* szillogiz-
mus. Verancsics a kettő közül a másodikat el-
hagyta. -

11. Arisztotelész megjegyzéseiből kiindulva az
újplatonikus Arisztotelész-kommentátorok dolgoz-
ták ki azt a tanítást, miszerint az *Organon* könyvei
közül az *Analytika protera* a szillogizmust, az
Analytika deutera a bizonyító szillogizmust, a *To-
pika* a dialektikus szillogizmust, a *Sophistika* a
megtévesztő szillogizmust tárgyalná. Ehhez a né-
zethez csatlakozik Verancsics Faustus.

JEGYZETEK

A „KERESZTÉNY ERKÖLCSTANHOZ”

1. Máté 11, 12

2. Máté 22,35-40 – Jézus idézi az istenszeretetet (MTörv 6,5) és a felebaráti szeretet (Lev 19,18) törvényét: „Hogy próbára tegye, az egyik törvénytudó kérdéssel fordult hozzá: *Mester, melyik a főparancs a törvényben?* Jézus azt felelte: *Szeresd Uradat, Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből és teljes elmédből.* Ez a legnagyobb, az első parancs. A második hasonló hozzá: *Szeresd embertársadat, mint saját magadat.* Ezen a két parancson alapszik az egész törvény és a próféták.”

3. János I. levele 4,7

4. Pál levele a Rómaiakhoz 13,9

5. Pál I. Korinthuszi levele 13, 4-5

6. János 12,25

7. Lukács 14,26

8. Példabeszédek 23,5; 31,25

9. János I. levele 2,16

10. Máté 22, 1-14; Márk 1, 12-13; Lukács 4, 1-13

11. Máté 22, 1-14; Lukács 14, 16-24

12. Lukács 18,9-14

13. A kánai menyegző, János 1. levele 2,1-10

14. Utalás: Máté 6, 25-34

15. „...Aztán gyere és kövess engem” – Máté, 19,21

16. „...ha kihasznál, ha fölértek kerekedik, ha arcul üt” – Pál II. Korinthuszi levele 11, 19–20

17. Jelenések könyve 3,16 – „De mivel langyos vagy, se hideg, se meleg, kivetlek számból”

18. Máté 13,33; Lukács 13, 20–21; Pál levele a Galatáknak 5,9

19. Máté 5,19 Jakab 2,10

20. lásd 12. jegyzet

21. Izajás 14,12

22. A kivonulás könyve I. 1. 2,11–16

23. A Makkabeusok I. könyve II. 2,1–24

24. Királyok I. könyve 17, 7–16

25. Lukács 21, 1–4

26. Pál I. Korinthuszi levele 3,19

JEGYZETEK AZ „EMLÉKIRATOK”-HOZ

- 1) nem volt fontos nekik a nyáj
- 2) kegyúri jogon
- 3) jó ürüggyel
- 4) békésebb időkre
- 5) ha tolvajt láttál, együtt futottál vele
- 6) a lélek kardjával
- 7) a zaklatás elhárítása végett
- 8) legalább
- 9) mert nincs bölcsesség, nincs tanács az Úr el-
lenében

- 10) kegyúri jog
- 11) és amit egyszer felajánlottak az Istennek, azt soha többé nem szabad profán szükségletre fordítani
- 12) ténylegesen
- 13) a királyság jogán
- 14) az angyalok ereje révén félni kell
- 15) isteni jogon
- 16) mert nem a nyáj volt fontos nekik, hanem a nyírás és a gyapjú
- 17) az apostolok küszöbéhez (a püspökök kötelessége, hogy ötévenként személyesen tegyenek jelentést egyházmegyéjükéről a pápának)
- 18) igazi és jogos fennhatóság
- 19) mindenki főként azt keresi, ami az övé, nem azt, ami Jézus Krisztusé
- 20) éppen így

VERANCSICS FAUSTUS FŐBB MUNKÁI

Vita Antonii Werantii Archiepiscopi Strigoniensis et Cardinalis. (Verancsics Antal élete) Pozsony, 1575. (Kiadta Kovachich Márton György: *Scriptores Rerum Hungaricarum minores*. T. I. Buda, 1798).

Dictionarium quinque nobilissimarum Europae

linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae. (Ötnyelvű szótár.) Cum privilegiis. Venetiis, Apud Nicolaum Morettum. 1595.

Xivot Nikoliko Izabraniih Divviicz po Fausto Wrancsichyu Bizkupu Csanadzkomu, Wichniku Czeszarovu iztumacseen (Néhány kiválasztott szűz élete Wrancsichy Faust csanádi püspök, a császári tanácsos tolmácsolásában) Romae. Apud Aloisium Zannatum MDCVI.

(Az Enciklopedija Jugoslavije szerint a „Xivot” még a következő írásokat is tartalmazza: De ratione legendi; De Slowinis seu Sarmatis (in Dalmatia). – Ez utóbbi feltehetően azonos az OSZK-ban talált rövid írással (De slavis – A szlávok).

A pápai levéltárban névalírás nélkül talált, Tóth László idézett munkájában megjelentetett emlékiratok: I. *De lo Stato presente ecclesiastico et politico in Ungaria*. II. *Il modo de Restaurare la Religione in Ungaria*. III. [*A katolikus hit ápolásáról a török által megszállt területeken*]

Logica nova (Új logika) Suis ipsius instrumentis formata et recognita. A Fausto Verantio Episcopo Chanadio. Venetiis, MDCXVI. Apud Ambrosium et Bartholomeum Dei.

Machinae novae Fausti Verantii siceni cum declaratione Latina, Italica, Hispanica, Gallica et Germanica (Új gépek latin, olasz spanyol, francia és német nyelven) Venetiis, cum Privilegiis (1616?).

DICTIONARIUM
QV INQVE
NOBILISSIMARVM
EVROPÆ LINGVARVM,
Latinez, Italicæ, Germanicæ, Dalmaticæ,
& Vngaricæ.

CVM PRIVILEGIIS.

VENETIIS,
Apud Nicolaum Moretum. 1595.

A VERANCSICS FAUSTUSRA
ÉS MŰVEIRE VONATKOZÓ
LEGFONTOSABB IRODALOM

Gyurikovits Georgius: *Biographia Fausti Verantii, secretarii et consilarii, episcopi Chanadiensis. Posonii 1834.*

Tóth László: Verancsics Faustus csanádi püspök és emlékiratai V. Pál pápához a magyar katolikus egyház állapotáról (1933).

Balázs János: *L'importanza del „Dictionarium” (1595) e della „Logica nova” (1616) de Fausto Verancsics, publicati a Venezia Bp. 1975 (Különnyomat).*

Verantio Fausto: *Machinae novae* (Classici italiani del pensiero scientifico I.) Introd. di Umberto Forti. Milano, 1968.

Makkai László: Új adat és új szempontok Verancsics Faustus magyarországi mérnöki tevékenységéhez Bp. 1973. („A magyarországi tudomány és technikatörténet konferencia” című kötetben)

Pénzes István: Verancsics Faustus Bp. 1981. *Műszaki Nagyjaink IV. kötet* (Tanulmány és a *Machinae novae* nyersfordítása)

TARTALOM

<i>Machinae novae</i>	7
Találmányaink	148
 <i>Logica nova</i>	 153
A főtisztelendő csanádi püspök úr <i>Logikájá-</i> <i>val</i> szemben baráti észrevételek.	241
Keresztény erkölcsstan	269
Politikai tízparancsolat	305
 <i>Emlékiratok</i>	
Jelentés a katolikus egyház állapotáról	313
A vallás felújításának módszerei Magyaror- szágon	326
[A katolikus hit ápolásáról a török által meg- szállt területeken]	351
 <i>A szlávok</i>	 353
 <i>Utószó és jegyzetek</i>	
Verancsics Faustus, a humanista tudós (S. Varga Katalin)	361
Jegyzetek az „Új logiká”-hoz	384
Jegyzetek a „Keresztény erkölcsstan”-hoz	388

Jegyzetek az „Emlékiratok”-hoz	389
Verancsics Faustus főbb munkái	390
A Verancsics Faustusra és műveire vonat- kozó legfontosabb irodalom	392

MAGVETŐ KÖNYVKIADÓ

FELELŐS KIADÓ KARDOS GYÖRGY

KNER NYOMDA 80 330 GYOMAENDRŐD, 1985

FELELŐS SZERKESZTŐ SZALAY KÁROLY • MŰ-

SZAKI VEZETŐ SEBESTYÉN LAJOS • MŰSZAKI

SZERKESZTŐ FRAUNHOFFER PÉTER • KIADVÁNY-

SZÁM 5384 • MEGJELENT 17,1 (A/5) ÍV TERJEDE-

LEMBEN, PLANTIN BETŰTÍPUSBÓL SZEDVE

MA 4770

ISBN 963 14 0439 0

ISSN 0209-6471

